

**Raport pn. „Diagnoza potencjału i zasobów
turystycznych Obszaru Funkcjonalnego Dolina
Rzeki Pilicy”**

POMOC TECHNICZNA
NARODOWA STRATEGIA SPÓJNOŚCI

MINISTERSTWO
ROZWOJU
REGIONALNEGO

UNIA EUROPEJSKA
EUROPEJSKI FUNDUSZ
ROZWOJU REGIONALNEGO

Badanie zrealizowane w ramach projektu:

PARTNERSTWO NA RZECZ ROZWOJU OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY W POWIECIE TOMASZOWSKIM

współfinansowanego ze środków Unii Europejskiej, Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego w ramach Programu Operacyjnego Pomoc Techniczna 2007-2013

GINA MIASTO
TOMASZÓW MAZOWIECKI

POWIAT
TOMASZOWSKI

GINA
TOMASZÓW MAZOWIECKI

GINA
INOWŁÓDZ

GINA
RZĘCZYCA

Stowarzyszenie
Dolina Pilicy
STOWARZYSZENIE
DOLINA PILICY

Zespół konsultantów Centrum Doradztwa Strategicznego s.c.
zaangażowanych w proces badawczy oraz opracowanie „Diagnozy potencjału i zasobów
turystycznych Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy”:

Aneta Pawłowska

Łukasz Matoga

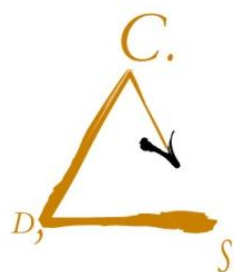
Paulina Lizak

Cezary Ulański

Jakub Żywiec

Ewelina Romuzga

Łukasz Sykała (Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego)

Centrum Doradztwa Strategicznego

Opracowanie:

Centrum Doradztwa Strategicznego, 30 – 103 Kraków ul. Włóczków 22/3,
Tel. (12) 623 77 40, Fax (12) 623 77 85, www.cds.krakow.pl e-mail: cds@cds.krakow.pl

Spis treści:**CZĘŚĆ I**

1. Wstęp i metodologia analizy danych zastanych	7
1.1. Określenie celu i zakresu inwentaryzacji walorów turystycznych.....	7
1.2. Określenie celu i zakresu inwentaryzacji zagospodarowania turystycznego	12
1.3. Określenie celu i zakresu inwentaryzacji produktów turystycznych.....	14
1.4. Określenie celu i zakresu analizy ruchu turystycznego na podstawie analizy danych zastanych	15
1.5. Określenie celu i zakresu analizy i oceny wizerunku	16
1.6. Określenie celu i zakresu analizy kluczowych obszarów problemowych rozwoju turystyki	16
2. Diagnoza społeczno-gospodarcza dla obszaru funkcjonalnego, obejmująca powiązania funkcjonalne pomiędzy Partnerami Projektu na przestrzeni lat w oparciu o turystykę i rekreację	23
2.1. Walory turystyczne.....	23
2.2. Zagospodarowanie turystyczne	36
2.3. Wielkość i struktura ruchu turystycznego	42
3. Inwentaryzacja walorów przyrodniczych i kulturowych.....	47
3.1. Walory przyrodnicze	47
3.1.1. Tereny zielone (leśne i parkowe)	51
3.1.2. Przyrodnicze obszary chronione	59
3.1.3. Osobliwości przyrodnicze	70
3.1.4. Wody powierzchniowe	73
3.2. Walory kulturowe.....	78
3.2.1. Zabytki architektury i budownictwa.....	80
3.2.2. Zabytki działalności gospodarczej i techniki.....	97
3.2.3. Muzea, skanseny i ośrodki kultury	101
3.2.4. Obiekty historyczno-wojskowe i miejsca pamięci narodowej	104
3.2.5. Miejsca święte i znane postaci.....	108
3.2.6. Folklor i ważne wydarzenia kulturalne.....	111
3.3. Walory turystyczne w sąsiedztwie Zalewu Sulejowskiego i Doliny Pilicy w powiecie.....	118

4. Inwentaryzacja zagospodarowania turystycznego.....	122
4.1. Baza komunikacyjna	122
4.1.1. Dostępność komunikacyjna zewnętrzna	122
4.2. Baza noclegowa	139
4.3. Baza gastronomiczna	157
4.4. Baza towarzysząca	159
4.4.1. Sport i rekreacja.....	159
4.4.2. Turystyka i rekreacja wodna	161
4.4.3. Kultura i sztuka	162
4.4.4. Pozostałe elementy infrastruktury paraturystycznej.....	162
4.5. Lokalny system informacji turystycznej	165
4.5.1. Stacjonarne punkty informacji turystycznej w powiecie tomaszowskim	165
4.5.2. Zawartość informacji turystycznej na stronach internetowych gmin powiatu tomaszowskiego	166
5. Inwentaryzacja lokalnych i regionalnych produktów turystycznych... 	169
5.1. Markowe produkty turystyczne	169
5.2. Produkty turystyczne – największe walory i atrakcje turystyczne	170
5.3. Produkty regionalne i tradycyjne.....	175
5.4. Promocja produktów turystycznych	176
6. Analiza ruchu turystycznego na podstawie zastanych danych statystycznych.....	178
6.1. Wielkość, struktura i rozmieszczenie ruchu turystycznego	178
6.2. Charakterystyka uczestników ruchu turystycznego i ich główne motywy podróży	187
7. Analiza i ocena wizerunku	192
7.1. Wpisy dotyczące atrakcyjności turystycznej powiatu tomaszowskiego w ogólnopolskich portalach internetowych	192
7.2. Wpisy dotyczące atrakcyjności turystycznej powiatu tomaszowskiego w tematycznych serwisach internetowych.....	194
7.3. Wpisy dotyczące atrakcyjności turystycznej powiatu tomaszowskiego na wybranych forach internetowych	197
7.4. Atrakcyjność turystyczna powiatu tomaszowskiego w badaniach Regionalnej Organizacji Turystycznej Województwa Łódzkiego	198
8. Kluczowe obszary problemowe rozwoju turystyki.....	200
8.1. Obszary problemowe rozwoju turystyki.....	200

8.1.1.	Problemy organizacyjne.....	200
8.1.2.	Problemy przestrzenne.....	201
9.	Analiza SWOT.....	204
10.	Rekomendacje dla rozwoju turystyki	206

Część II

1.	Wprowadzenie	210
2.	Opis wyników badania	210
2.1	Charakterystyka badanych turystów.....	211
2.2.	Cel podróży, źródła pozyskiwania informacji o regionie oraz długość pobytu turystów	213
2.3.	Ocena poszczególnych obszarów oferty turystycznej.....	221
3.	Profil typowego turysty odwiedzającego obszar Doliny Rzeki Pilicy	224
4.	Wyniki dla poszczególnych gmin Obszaru Funkcjonalnego	226
5.	Wnioski i rekomendacje.....	229
6.	Aneks	233
6.1.	Kwestionariusz ankiety PAPI	233

CZĘŚĆ I.

INWENTARYZACJA I DIAGNOZA STANU TURYSTYKI W OBSZARZE FUNKcjONALNYM DOLINA RZeki PILICY

1. Wstęp i metodologia analizy danych zastanych

1.1. Określenie celu i zakresu inwentaryzacji walorów turystycznych

Wielkość i struktura ruchu turystycznego zależy bezpośrednio od atrakcyjności turystycznej danego obszaru, na którą składa się złożony system elementów oraz uwarunkowań wewnętrznych i zewnętrznych. Przez atrakcyjność turystyczną należy rozumieć „właściwość obszaru lub miejscowości wynikającą z zespołu cech przyrodniczych lub pozaprzyrodniczych, które wzbudzają zainteresowanie i przyciągają turystów”¹. Elementami kształtującymi stopień atrakcyjności turystycznej są zarówno walory turystyczne, jak i stopień rozwoju zagospodarowania turystycznego.

Z punktu widzenia wartości poznawczych i wypoczynkowych istotną rolę w przyciąganiu ruchu turystycznego odgrywają walory turystyczne. Pojęciem walorów turystycznych określa się „zespół elementów środowiska naturalnego oraz elementów pozaprzyrodniczych, które wspólnie lub każde z osobna są przedmiotem zainteresowania turystów i decydują o atrakcyjności turystycznej”². W literaturze przedmiotu z pojęciem walorów turystycznych często utożsamia się zasoby turystyczne. Termin ten ma jednak szersze znaczenie, bowiem odnosi się do tzw. walorów potencjalnych, czyli wszystkich obiektywnie istniejących atrybutów środowiska przyrodniczego i społecznego³. Zasoby turystyczne, aby stać się faktycznymi walorami, muszą zostać uprzednio odkryte i pozytywnie ocenione w procesie percepcji przez uczestników ruchu turystycznego. W związku z tym, kluczowym czynnikiem decydującym o atrakcyjności turystycznej danego obszaru i rozwoju turystyki przyjazdowej są walory turystyczne, na które w niniejszym opracowaniu zwrócona została szczególna uwaga.

Istnieją różne klasyfikacje walorów turystycznych. Biorąc pod uwagę główne motywy podróży, wśród ogółu walorów turystycznych można wydzielić walory wypoczynkowe (składają się na nie m.in. ukształtowanie terenu, stosunki wodne, warunki klimatyczne, cechy krajobrazu i służą regeneracji sił fizycznych i psychicznych), krajoznawcze (stanowiące przedmiot zainteresowań poznawczych) oraz specjalistyczne (umożliwiające uprawianie różnych form turystyki kwalifikowanej, np. turystyki górskiej, speleologii, wędkarstwa, wspinaczek, żeglarstwa)⁴. W ramach walorów krajoznawczych wyszczególnia się walory przyrodnicze i walory antropogeniczne (pozaprzyrodnicze). Walory przyrodnicze to „całość elementów środowiska przyrodniczego, które stanowią przedmiot zainteresowania turystów”⁵. Są to:

- obiekty ukształtowane bez ingerencji człowieka: osobliwości flory i fauny, skałki i grupy skał, wąwozy, doliny, przełomy rzeczne, jaskinie i groty, głązy narzutowe i głązowiska, inne obiekty geologiczne;
- obiekty utworzone przez człowieka: parki zabytkowe, muzea i zbiory przyrodnicze, ogrody botaniczne, ogrody zoologiczne;

¹ Kurek W., Mika M., 2008, Turystyka jako przedmiot badań naukowych [w:] W. Kurek (red.), Turystyka, Wyd. Nauk. PWN, Warszawa, s. 24.

² Tamże, s. 25.

³ Kowalczyk A., 2001, Geografia turystyki, Wyd. Nauk PWN, Warszawa, s. 88.

⁴ Lijewski T., Mikułowski B., Wyrzykowski J., 2002, Geografia turystyki Polski, Wyd. PWE, Warszawa, s. 16.

⁵ Kurek W., Mika M., 2008, Turystyka jako przedmiot badań naukowych [w:] W. Kurek (red.), Turystyka, Wyd. Nauk. PWN, Warszawa, s. 25.

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

- punkty widokowe oraz formy ochrony przyrody (w postaci parków narodowych, parków krajobrazowych czy rezerwatów przyrody)⁶.

Przyjazdowy ruch turystycznych w miastach i mniejszych miejscowościach związany jest przede wszystkim z posiadanymi przez nie zasobami dziedzictwa kulturowego. Walory antropogeniczne, zwane także kulturowymi, obejmują ogół elementów powstałych w wyniku działalności człowieka. Często są one kluczowym czynnikiem wpływającym na atrakcyjność turystyczną miejscowości, a zarazem głównym elementem tworzonych produktów turystycznych na poziomie lokalnym. Wśród walorów kulturowych wymienia się w szczególności:

- muzea i rezerваты archeologiczne,
- muzea etnograficzne, skanseny i ośrodki twórczości ludowej,
- zabytki architektury i budownictwa,
- muzea sztuki i zbiory artystyczne,
- miejsca związane ze znanymi postaciami i muzea bibliograficzne,
- obiekty historyczno-wojskowe,
- miejsca martyrologii i pamięci narodowej,
- zabytki działalności gospodarczej i techniki,
- ośrodki tradycji i twórczości ludowej,
- miejsca kultu religijnego,
- obiekty unikatowe na skalę krajową, kontynentalną lub światową,
- wydarzenia i imprezy o charakterze kulturalnym, sportowym i religijnym⁷.

Podstawowe znaczenie dla oceny atrakcyjności turystycznej jednostki terytorialnej ma rozpoznanie jej walorów turystycznych. Inwentaryzacja walorów turystycznych jest postępowaniem badawczym mającym na celu rozpoznanie i charakterystykę owych walorów z punktu widzenia realizacji potrzeb osób przyjeżdżających do określonego miejsca w celach turystycznych. Wiedza w tym zakresie pozwala na podejmowanie decyzji strategicznych w dziedzinie turystyki przez samorząd terytorialny, w tym także wskazanie obszarów, na których można oprzeć rozwój funkcji turystycznej⁸. Celem tej części opracowania jest rozpoznanie, charakterystyka oraz określenie miejsc występowania walorów przyrodniczych i kulturowych projektowanego Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy dla potrzeb turystyki. Zakres przestrzenny badania odpowiada powierzchni gmin wiejskich: Inowódz, Rzeczyca, Tomaszów Mazowiecki, a także miasta – Tomaszów Mazowiecki, które stanowi regionalny ośrodek rozrządowy ruchu turystycznego. Czynnikiem umożliwiającym pełniejsze wykorzystanie istniejącego potencjału turystycznego danego obszaru jest jego korzystne położenie geograficzne względem innych atrakcyjnych turystycznie miejscowości znajdujących się w otoczeniu zewnętrznym. Odpowiednia organizacja ruchu turystycznego zakładająca łączenie obiektów turystycznych położonych w niezależnych systemach recepcyjnych pozwala na tworzenie kompleksowej i zróżnicowanej oferty, która z punktu widzenia turystów stanowi

⁶ Tamże, s. 25.

⁷ Tamże, s. 25.

⁸ Meyer B., Milewski D., 2009, Strategie rozwoju turystyki w regionie, Wyd. Nauk. PWN, Warszawa, s.115.

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

sytuację wielości możliwych wyborów w realizacji wolnego czasu⁹. Z tego względu w inwentaryzacji uwzględniono cały powiat tomaszowski (11 gmin) w granicach administracyjnych, a ponadto w rozdziale 2.4. wymieniono największe atrakcje turystyczne znajdujące się w gminach położonych w bezpośrednim sąsiedztwie Zalewu Sulejowskiego i Doliny Pilicy, ale należących do innych powiatów (opoczyńskiego i piotrkowskiego). Zakres czasowy badania obejmował pierwsze półrocze 2014 r., przy czym szczegółowa analiza baz danych i rejestrów dotyczy stanu na dzień 31 lipca 2014 r.

Biorąc pod uwagę właściwości środowiska przyrodniczego, uwarunkowania historyczne oraz sytuację społeczno-gospodarczą projektowanego Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy w powiecie tomaszowskim, sprecyzowano kategorie walorów turystycznych podlegających inwentaryzacji. Były to:

1. Walory przyrodnicze:
 - a) tereny zielone (leśne i parkowe),
 - b) przyrodnicze obszary chronione,
 - c) osobliwości przyrodnicze¹⁰,
 - d) wody powierzchniowe,
2. Walory kulturowe:
 - a) zabytki architektury i budownictwa,
 - b) zabytki działalności gospodarczej i techniki,
 - c) muzea, skanseny i ośrodki kultury,
 - d) obiekty historyczno-wojskowe i miejsca pamięci,
 - e) miejsca święte i znane postacie,
 - f) folklor i ważne wydarzenia kulturalne.

Postępowanie w ramach inwentaryzacji walorów przyrodniczych i kulturowych obejmowało analizę danych zastanych, w tym kwerendę materiału bibliograficznego i materiałów źródłowych. Wśród pozycji bibliograficznych wykorzystanych dla pełnej diagnozy stanu walorów turystycznych znalazły się opracowania naukowe i publikacje monograficzne takie jak:

1. Burzyński I. (red.), 1998, Spalski Park Krajobrazowy, Zespół Nadpilicznych Parków Krajobrazowych, Moszczenica.
2. Chojnacka-Ożga L., Gabryszewska A., 2009, Rezerwat „Niebieskie Źródła” jako atrakcja turystyczna, *Studia i Materiały Centrum Edukacji Przyrodniczo-Leśnej*, 11(4), s. 86-93.
3. Faracik R., 2012, Polska, [w:] W. Kurek (red.), *Regiony turystyczne świata. Tom I*, Wyd. Nauk. PWN, Warszawa, s. 200-214.
4. Jackowski A., Warszńska J., 1996, Polska, [w:] J. Warszńska (red.), *Geografia turystyczna świata. Tom I – Europa*, Wyd. Nauk, PWN, Warszawa, s. 271-312.
5. Kowalczyk A., 2001, *Geografia turystyki*, Wyd. Nauk PWN, Warszawa.
6. Krassowski W., 1989, *Dzieje budownictwa i architektury na ziemiach Polski. Tom I*, Wydawnictwo Arkady, Warszawa.

⁹ Mika M., 2014, Założenia i determinanty podtrzymywaności lokalnego rozwoju turystyki, Wyd. IGiP UJ, Kraków, s. 95.

¹⁰ Rozumiane jako unikatowe w skali regionalnej obiekty lokalnego dziedzictwa przyrodniczego o szczególnym znaczeniu krajobrazowym, ekosystemowym i krajoznawczym, stanowiące przedmiot zainteresowania turystów (w tym m.in. osobliwości flory i fauny, przełomy rzeczne, formy krasowe, grotty i jaskinie, skałki i grupy skał).

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

7. Krassowski W., 1990, Dzieje budownictwa i architektury na ziemiach Polski. Tom II, Wydawnictwo Arkady, Warszawa.
8. Kurek W., Mika M., 2008, Turystyka jako przedmiot badań naukowych, [w:] W. Kurek (red.), Turystyka, Wyd. Nauk. PWN, Warszawa, s. 11-49.
9. Kurowski J. (red.), 1998, Sulejowski Park Krajobrazowy, Zespół Nadpilicznych Parków Krajobrazowych, Moszczenica.
10. Lijewski T., Mikułowski B., Wyrzykowski J., 2002, Geografia turystyki Polski, PWE, Warszawa.
11. Miłobędzki A., 1989, Zarys dziejów architektury w Polsce, Wiedza Powszechna, Warszawa.
12. Miziak M., Kucharczyk A. (red.), 2009, Ziemia tomaszowska. Album Powiatu Tomaszowskiego (Mazowieckiego), Starostwo Powiatowe w Tomaszowie Mazowieckim, Tomaszów Mazowiecki.
13. Różańska A., Milecka M., 2009, Walory turystyczne Spalskiego Parku Krajobrazowego, Nauka, Przyroda, Technologie, 3(1), s. 34-43.
14. Tabor J., Robak B., 2006, Przyroda i krajobraz Powiatu Tomaszowskiego, Starostwo Powiatowe w Tomaszowie Mazowieckim, Tomaszów Mazowiecki.
15. Wachowska B. (red.), 1980, Tomaszów Mazowiecki. Dzieje miasta, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa-Łódź.

Ponadto wykorzystano materiały kartograficzne, opracowania popularno-naukowe o charakterze encyklopedycznym i słownikowym, a także przewodniki turystyczne zawierające informacje o badanym obszarze – powiecie tomaszowskim lub poszczególnych jego częściach, w tym m.in.:

1. Dolina Środkowej Pilicy, mapa w skali 1: 75 000, Wydawnictwo Kartograficzne Compass, Kraków 2012.
2. Jezioro Sulejowskie i okolice, mapa w skali 1:35 000, Wydawnictwo Kartograficzne Compass, Kraków 2012.
3. Karolczuk-Kędzierska M. (red.), 2006, Encyklopedia: Atrakcje turystyczne Polski, Wyd. Kluszczyński, Kraków.
4. Kicki M. (red.), 2009, Polska balonem, katamaranem, parowozem, ze spadochronem, paralotnią, czołgiem, koleją linową, statkiem, tratwą, Carta Blanca, Warszawa.
5. Krygier M. (red.), 2009, Turystyczna encyklopedia Polski, Pascal, Bielsko-Biała.
6. Kucharczuk K. (red.), 2011, Polskie szlaki turystyczne, Carta Blanca, Warszawa.
7. Milewska M. (red.), 1983, Słownik geograficzno-krajoznawczy Polski, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
8. Mokras-Grabowska J., Rzeńca P., 2007, Województwo Łódzkie – przewodnik turystyczny, Regionalna Organizacja Turystyczna Województwa Łódzkiego, Łódź.
9. Okolice Tomaszowa Mazowieckiego. Mapa turystyczna, mapa w skali 1:50 000, Azymut Wydawnictwo Kartograficzne, Łódź 2001.
10. Rybakiewicz J. (red.), 1999, Polska: jeden tom, Pascal, Bielsko-Biała.
11. Sawicki M. (red.), 2009, Polska niezwykła, Przewodnik turystyczny, Demart, Warszawa.
12. Sölle P., Machlański P., 2008, Województwo Łódzkie. Największe atrakcje turystyczne, Regionalna Organizacja Turystyczna Województwa Łódzkiego, Łódź.
13. Spalski Park Krajobrazowy, mapa w skali 1:50 000, Wydawnictwo Kartograficzne Compass, Kraków 2011.

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

14. Szymańska M., Szymański J., 2004, Tomaszów – Spała – Inowłódz: informacje turystyczne, historia, zabytki, przyroda, szlaki piesze, trasy rowerowe, Wydawnictwo Imax, Łódź.
15. Zamki w Polsce, mapa w skali 1:750 000, Państwowe Przedsiębiorstwo Wydawnictw Kartograficznych, Warszawa 1978.

Wykorzystane w niniejszym opracowaniu przewodniki stanowią zarówno ogólnokrajowe wydawnictwa krajoznawczo-turystyczne, jak i wydawnictwa o tematyce turystycznej udostępnione przez samorząd terytorialny lub regionalne i lokalne organizacje turystyczne. Elementem analizy danych zastanych była także kwerenda publikacji elektronicznych pod kątem atrakcji turystycznych oraz kalendarzy wydarzeń kulturalnych i sportowych. Obejmowała ona oficjalne strony internetowe powiatu, poszczególnych gmin (w tym foldery informacyjne i promocyjne dostępne do pobrania w formie elektronicznej) oraz tematyczne serwisy internetowe.

Jako materiały źródłowe wykorzystano następujące dokumenty planistyczne, raporty i rejestry:

- poziom krajowy:
 - rejestry zabytków prowadzone przez Narodowy Instytut Dziedzictwa,
 - centralny rejestr form ochrony przyrody prowadzony przez Generalną Dyрекcję Ochrony Środowiska,
 - raporty Głównego Inspektoratu Ochrony Środowiska,
 - Kanon Krajoznawczy Polski Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego,
- poziom regionalny:
 - rejestry zabytków prowadzone przez Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Łodzi
 - Regionalny Katalog Zabytków Województwa Łódzkiego prowadzony przez Starostwo Powiatowe w Wieluniu,
 - rejestr form ochrony przyrody prowadzony przez Regionalną Dyрекcję Ochrony Środowiska w Łodzi,
 - raporty Wojewódzkiego Inspektoratu Ochrony Środowiska w Łodzi,
 - roczniki statystyczne województwa łódzkiego,
 - program rozwoju turystyki w województwie łódzkim na lata 2007 – 2020, Część I – Audyt turystyczny (Diagnoza stanu),
- poziom lokalny:
 - Bank Danych Lokalnych Głównego Urzędu Statystycznego,
 - dokumenty strategiczne i operacyjne oraz studia i opracowania planistyczne Partnerów Projektu, w tym m.in. strategie rozwoju społeczno-gospodarczego powiatu tomaszowskiego, programy ochrony środowiska dla powiatu tomaszowskiego, raporty o stanie środowiska na terenie powiatu tomaszowskiego, gminne programy opieki nad zabytkami, lokalne strategie rozwoju Lokalnych Grup Działania, studia uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gmin.

Dla szerszej ilustracji analizowanej problematyki wykonano ryciny tematyczne, na których przedstawiono wyniki inwentaryzacji walorów przyrodniczych i kulturowych w formie graficznej.

1.2. Określenie celu i zakresu inwentaryzacji zagospodarowania turystycznego

Jednym z podstawowych czynników warunkujących rozwój turystyki na danym obszarze jest istnienie odpowiednio rozwiniętej oferty usług turystycznych, czyli wszystkich społecznie pożytecznych czynności służących zaspokajaniu materialnych i niematerialnych potrzeb zgłaszanych przez turystów¹¹. Do typowych usług turystycznych świadczonych w obszarze recepcji turystycznej zalicza się usługi: noclegowe, gastronomiczne, transportu turystycznego, pilotażu i przewodnictwa turystycznego oraz informacji turystycznej. Pozostałe usługi takie jak usługi handlowe, bankowe, pocztowe, telekomunikacyjne, komunikacji publicznej, opieki medycznej, rzemieślnicze mają charakter paraturystyczny, bowiem skierowane są one przede wszystkim do społeczności lokalnej. Świadczenie usług w turystyce wymaga powstania odpowiednich obiektów i urządzeń, często o charakterze trwałym. Jako zagospodarowanie turystyczne definiowana jest działalność, poprzez którą realizowane są następujące cele¹²:

- ochrona i adaptacja na potrzeby ruchu turystycznego walorów turystycznych, czyli tych elementów środowiska geograficznego, które stanowią właściwy cel przestrzenny wyjazdów turystycznych,
- zapewnienie możliwości dojazdu do obszarów i obiektów stanowiących cele wyjazdów turystycznych,
- zapewnienie turystom niezbędnych warunków egzystencji w miejscu lub na szlaku będącym celem podróży.

Wynikiem wymienionej wyżej działalności jest rozwój zespołu urządzeń turystycznych, infrastruktury turystycznej lub bazy materialnej turystyki, które stanowią wyposażenie danego obszaru, szlaku lub miejscowości i umożliwiają zaspokojenie potrzeb turystycznych¹³. Zagospodarowanie turystyczne obejmuje następujące elementy¹⁴:

- bazę noclegową – obiekty zakwaterowania zbiorowego: hotele, motele, pensjonaty, kwatery prywatne, kwatery agroturystyczne, schroniska, domy wycieczkowe, kempingi, pola biwakowe, indywidualne obiekty rekreacyjne – drugie domy,
- bazę żywieniową – obiekty gastronomiczne: restauracje, jadalnie, kawiarnie, bary, punkty gastronomiczne, sklepy,
- bazę komunikacyjną – szlaki lotnicze, sieć dróg szybkiego ruchu, linie kolejowe, szlaki żeglowne morskie i śródlądowe, szlaki turystyczne, wyciągi narciarskie i koleje napowietrzne, porty lotnicze, morskie, stacje kolejowe, przystanki autobusowe,
- bazę towarzyszącą – urządzenia sportowo-rekreacyjne znajdujące się w obszarze recepcji turystycznej, które umożliwiają turystom uprawianie różnych form rekreacji, także miejscowa infrastruktura techniczna (komunalna) i społeczna (przychodnie, apteki, banki).

¹¹ Gaworecki G., 2009, Turystyka, Wyd. PWE, Warszawa, s. 239.

¹² Kurek W., Mika M., 2008, Turystyka jako przedmiot badań naukowych [w:] W. Kurek (red.) Turystyka, Wyd. PWN, Warszawa, s. 26.

¹³ Tamże, s. 26.

¹⁴ Tamże, s. 26.

Celem tej części opracowania jest rozpoznanie i charakterystyka stanu obecnego zagospodarowania turystycznego projektowanego Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy dla potrzeb turystyki. Ze względu na złożoność zagadnienia w niniejszym rozdziale scharakteryzowane zostały tylko najważniejsze elementy infrastruktury turystycznej niezbędne do realizacji postawionego celu pracy. Były to:

1. Baza komunikacyjna:
 - a) Dostępność komunikacyjna zewnętrzna
 - b) Dostępność komunikacyjna wewnętrzna
2. Baza noclegowa
3. Baza gastronomiczna
4. Baza towarzysząca:
 - a) Sport i rekreacja
 - b) Turystyka i rekreacja wodna
 - c) Kultura i sztuka
5. Lokalny system informacji turystycznej

Zakres przestrzenny badania odpowiada powierzchni powiatu tomaszowskiego, tj. obejmuje 11 gmin wchodzących w skład tego powiatu. W analizie szczególną uwagę zwrócono na zagospodarowanie turystyczne funkcjonujące na terenie gmin wiejskich: Inowódz, Rzeczyca, Tomaszów Mazowiecki, a także miasta – Tomaszów Mazowiecki. Zakres czasowy badania obejmował pierwsze półrocze 2014 r., przy czym szczegółowa analiza baz danych dotyczy stanu na dzień 31 lipca 2014 r.

Postępowanie w ramach inwentaryzacji zagospodarowania turystycznego obejmowało analizę danych zastanych, w tym kwerendę materiału bibliograficznego i materiałów źródłowych. Poza pozycjami bibliograficznym i innymi materiałami wymienionymi w rozdziale 1.1. w diagnozie stanu zagospodarowania turystycznego powiatu tomaszowskiego wykorzystywano szereg raportów i baz danych Urzędu Statystycznego w Łodzi. Kwerenda danych do rozdziału dotyczącego bazy noclegowej przeprowadzono na podstawie Banku Danych Lokalnych Głównego Urzędu Statystycznego oraz strony internetowej powiatu tomaszowskiego. Nie korzystano z różnego rodzaju serwisów i wyszukiwarek internetowych z zestawieniami dotyczącymi miejsc noclegowych, ponieważ informacje tam podane są niepełne i zależne od rodzaju pakietu reklamowego, który gestorzy bazy noclegowej wybierają przy rejestracji w serwisie. Nie wszyscy gestorzy bazy noclegowej, zwłaszcza w przypadku gospodarstw agroturystycznych, posiadają własne strony internetowe. Biorąc pod uwagę powyższe, informacje ze strony internetowej powiatu tomaszowskiego były najbardziej adekwatne pod względem merytorycznym. Elementem analizy danych zastanych była także kwerenda publikacji elektronicznych pod kątem bazy komunikacyjnej, bazy gastronomicznej oraz bazy towarzyszącej. Obejmowała ona oficjalne strony internetowe powiatu, poszczególnych gmin (w tym foldery informacyjne i promocyjne dostępne do pobrania w formie elektronicznej) oraz tematyczne serwisy internetowe. Dla szerszej ilustracji analizowanej problematyki wykonano ryciny tematyczne, na których przedstawiono wyniki inwentaryzacji zagospodarowania turystycznego w formie graficznej.

1.3. Określenie celu i zakresu inwentaryzacji produktów turystycznych

Produkt turystyczny jest to zbiór użyteczności związanych z podróżami turystycznymi, czyli dostępne na rynku dobra i usługi turystyczne umożliwiające ich planowanie, odbywanie, przeżywanie oraz gromadzenie doświadczeń z nimi związanych. Rodzaje produktu turystycznego są następujące:

- rzecz – dobra materialne, np. przewodniki i mapy turystyczne, sprzęt turystyczny, pamiątki, multimedialne plany miast, przewodniki po muzeach i zabytkowych obiektach, prezentacje regionów turystycznych na płycie CD lub stronie internetowej,
- usługa – pojedyncza usługa turystyczna, np. hotelarska, gastronomiczna, transportowa, przewodnicka,
- wydarzenie – wydarzenia kulturalne, wystawy, pokazy, festiwale filmowe, muzyczne, imprezy sportowe; wydarzenie jako produkt turystyczny charakteryzuje się spójnością tematyczną, organizacyjną i występowaniem w konkretnym czasie i przestrzeni, a także niecodziennością, wyjątkowością i cyklicznością; wydarzenie może istnieć samodzielnie lub być częścią składową innego produktu turystycznego – imprezy lub miejsca,
- impreza – wycieczki, wczasy, rajdy; kilka usług lub usług i dóbr materialnych (rzeczy), które są oferowane przez organizatorów turystyki i agentów turystycznych,
- obiekt – muzeum, zabytek, hala widowiskowo-sportowa, centrum konferencyjne, hotel, jaskinia, pomnik przyrody; jedna główna atrakcja (usługa) dodatkowo kilka usług towarzyszących w jednym miejscu (obiekcie),
- szlak – szlaki turystyczne, tematyczne, kulturowe, piesze, wodne, samochodowe; wiele miejsc lub obiektów związanych z pewną nadrzędną ideą, połączonych ze sobą wytyczoną, zwykle oznakowaną trasą, wzdłuż której znajduje się różnorodna infrastruktura turystyczna, które są powiązane jedną nadrzędną ideą, zwykle połączone są one wyznaczoną i oznakowaną trasą,
- obszar – region, powiat, miejscowość, park narodowy; wewnątrz złożony zbiór elementów wyróżnionych ze względu na swą konkretną lokalizację w przestrzeni o określonych walorach turystycznych.

Celem tej części opracowania jest zidentyfikowanie i opisanie lokalnych i regionalnych produktów turystycznych projektowanego Obszaru Funkcjonalnego Dolina rzeki Pilicy. W opracowaniu tego rozdziału szczególna uwaga zwrócona została na: (1) markowe produkty turystyczne tworzone przez podmioty sektora publicznego i prywatnego w oparciu o walory turystyczne charakterystyczne dla tego obszaru, (2) obiekty i miejsca w powiecie tomaszowskim, które stanowią jego największe i najbardziej znane walory turystyczne, a dzięki odpowiedniemu zagospodarowaniu turystycznemu i udostępnieniu dla zwiedzających stanowią kolejne produkty turystyczne. Postępowanie w ramach inwentaryzacji lokalnych i regionalnych produktów turystycznych obejmowało analizę danych zastanych, w tym kwerendę materiału bibliograficznego i materiałów źródłowych wymienionych w rozdziale 1.1. i 1.2.

1.4. Określenie celu i zakresu analizy ruchu turystycznego na podstawie analizy danych zastanych

Dla podejmowania skutecznych decyzji strategicznych dla rozwoju turystyki na danym obszarze konieczny jest stały monitoring rynku turystycznego. Dotyczy to w szczególności badań nad ruchem turystycznym, które prowadzone systematycznie pozwalają na określenie trendów i tendencji rozwoju, co z kolei sprzyja przedsięwzięciom długookresowym, w tym inwestycjom. Ruch turystyczny definiowany jest jako „czasowe migracje ludności poza miejsce stałego zamieszkania, wynikające ze społecznie uwarunkowanych potrzeb, określonych różnego rodzaju motywacjami; zjawisko przemieszczania się ludzi w celach turystycznych”¹⁵. Termin ten oznacza więc konkretne zjawisko przemieszczania się ludności w celach turystycznych, które posiada charakterystyczne cechy takie jak wielkość, strukturę, rozkład czasowy, rozmieszczenie w przestrzeni, główny cel podróży itp.

Celem tej części opracowania była próba oszacowania wielkości, struktury i dynamiki ruchu turystycznego w powiecie tomaszowskim oraz opisanie go poprzez analizę różnych segmentów tego ruchu na podstawie analizy zastanych danych statystycznych. Ponieważ w badaniach nad ruchem turystycznym największe znaczenie ma ustalenie celu(ów) podróży, szczególną uwagę zwrócono na główne formy turystyki, jakie potencjalnie mogą rozwijać się na terenie projektowanego Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy. Dla osiągnięcia postawionego celu przeprowadzono analizę materiału statystycznego Banku Danych Lokalnych GUS, Instytutu Turystyki w Warszawie oraz dostępnych raportów i opracowań publikowanych przez Regionalną Organizację Turystyczną Województwa Łódzkiego. W zakres badań wchodziło również dostarczenie charakterystyk uczestników ruchu turystycznego. Z uwagi na brak kompleksowych danych na temat turystów odwiedzających powiat tomaszowski wykorzystano w tym celu literaturę naukową oraz wyniki badań ruchu turystycznego przeprowadzanych na poziomie całego województwa łódzkiego. Zakres czasowy badania obejmował lata 2005-2013, przy czym szczegółowa analiza materiału statystycznego dotyczy stanu na rok 2013.

W ramach podejmowanych analiz dotyczących określenia wielkości i struktury ruchu turystycznego w powiecie tomaszowskim zaprezentowane zostały wyniki szacunków dokonanych z wykorzystaniem źródeł wtórnych, w tym m.in. Głównego Urzędu Statystycznego, Urzędu Statystycznego w Łodzi, Instytutu Turystyki i inne. Materiały statystyczne dostarczane przez Główny Urząd Statystyczny (GUS) dotyczące ruchu turystycznego w Polsce mają charakter orientacyjny i należy do nich podchodzić z rezerwą. Wielkości ogólne są przedstawiane wyłącznie w celu zilustrowania tendencji rozwojowych ruchu. Statystyki te są niepełne, w tym m.in. nie uwzględniają odwiedzających jednodniowych oraz osób przyjeżdżających do drugich domów, kwater prywatnych i gospodarstw agroturystycznych. Zaprezentowana w niniejszym rozdziale charakterystyka wielkości, struktury i rozmieszczenia podstawowych form ruchu turystycznego jest oparta na informacjach pośrednich, przede wszystkim na materiałach dotyczących wykorzystania bazy noclegowej, a także wybranych obiektach turystycznych i urządzeniach towarzyszących.

¹⁵ Kurek W., Mika M., 2008, Turystyka jako przedmiot badań naukowych [w:] W. Kurek (red.), Turystyka, Wyd. Nauk. PWN, Warszawa, s. 13.

1.5. Określenie celu i zakresu analizy i oceny wizerunku

Zgodnie z definicją, wizerunek jest to reprezentacja jakiegoś przedmiotu w świadomości podmiotu (odbiorcy istotnego)¹⁶.

Przyjętym celem w tej części analizy danych zastanych było scharakteryzowanie wizerunku powiatu tomaszowskiego. Z kształtowaniem wizerunku miejsca związane są różnorodne działania z zakresu szeroko definiowanej komunikacji marketingowej. Należą do nich również materiały informacyjne zamieszczane w mediach tradycyjnych i elektronicznych, które mogą poszerzać wiedzę potencjalnych turystów i zwiedzających na temat możliwości spędzania wolnego czasu w danym miejscu. Wizerunek powiatu tomaszowskiego przeanalizowano na podstawie wpisów w mediach elektronicznych dotyczących atrakcyjności turystycznej zarówno samego powiatu, jak i poszczególnych gmin i miejscowości.

Zastosowano metodę analizy zawartości wybranych do badania publikacji elektronicznych według przyjętego klucza kategoryzacyjnego. Kwerendzie poddano udostępnione w Internecie treści tekstowe oraz wizualne, w formie publikacji elektronicznych oraz galerii zdjęć.

Analizie zawartości poddano publikacje elektroniczne znajdujące się w następujących mediach:

- strony internetowe gmin i powiatu tomaszowskiego w kontekście zawartości informacji turystycznej oraz oficjalne profile w mediach społecznościowych: Facebook i YouTube (wyniki przedstawione w podrozdziale dotyczącym informacji turystycznej w rozdziale o zagospodarowaniu turystycznym powiatu tomaszowskiego),
- ogólnopolskie portale internetowe z działami o tematyce turystycznej: Onet.pl, Gazeta.pl, Interia.pl, Wirtualna Polska,
- największe polskie serwisy internetowe o tematyce turystycznej: Polska Niezwykła.pl, Polskie Szlaki.pl,
- wybrane fora internetowe (wymienione poniżej razem z wynikami analizy zawartości).

1.6. Określenie celu i zakresu analizy kluczowych obszarów problemowych rozwoju turystyki

Przeprowadzona kwerenda dokumentów strategicznego rozwoju na poziomie regionalnym dla województwa łódzkiego oraz lokalnym dla gmin powiatu tomaszowskiego pozwoliła na wskazanie miejsca Doliny Rzeki Pilicy w planach rozwoju turystyki, zarówno w kwestii typu przestrzeni geograficznej, jak i formy turystyki. Uwarunkowania rozwoju turystyki jako jednego z kierunków rozwoju społeczno-gospodarczego Polski scharakteryzowano w oparciu o opracowania strategiczne dotyczące rozwoju Polski:

- Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030,
- Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego – Regiony, miasta, obszary wiejskie,
- Strategia Rozwoju Kraju 2020,
- Długookresowa Strategia Rozwoju Kraju. Polska 2030. Trzecia fala nowoczesności,

¹⁶ Gackowski T., Łączyński M., 2010, Metody badań wizerunku w mediach, CeDeWu, Warszawa, s. 80.

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

- Strategia Innowacyjności i Efektywności Gospodarki. Dynamiczna Polska 2020,
- Kierunki Rozwoju Turystyki do 2015 roku (Ministerstwo Sportu i Turystyki).

W tej części opracowania podjęto również próbę wskazania kluczowych problemów rozwoju turystyki na terenie powiatu tomaszowskiego w oparciu o wyniki i wnioski z inwentaryzacji walorów, zagospodarowania i ruchu turystycznego pochodzące z analizy danych zastanych. Szczególna uwaga zostanie zwrócona na następujące kwestie:

- poziom wykorzystania walorów turystycznych w kreowaniu oferty turystycznej,
- stan rozwoju zagospodarowania turystycznego,
- konflikty pomiędzy potrzebą ochrony przyrody a wielkością ruchu turystycznego,
- działania promocyjne i dostęp do informacji turystycznej,
- struktura rozmieszczenia ruchu turystycznego i obszary konfliktowe w tym zakresie,
- dostępność komunikacyjna a obszary źródłowe ruchu turystycznego,
- zgodność kierunków rozwoju turystyki z opracowaniami strategicznymi na poziomie krajowym i regionalnym.

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

Tabela 1. Charakterystyka gmin powiatu tomaszowskiego w województwie łódzkim (2013 r.)

NAZWA GMINY	POWIERZCHNIA [km ²]	LICZBA LUDNOŚCI [os.]	GĘSTOŚĆ ZALUDNIENIA [os./km ²]	MIEJSCOWOŚCI NA TERENIE GMINY	OPIS GMINY
Będków	57,74	3 339	58	Będków, Będków-Kolonia, Brzostów, Ceniawy, Drzazgowa Wola, Ewcin, Gutków, Kalinów, Łaknarz, Magdalenka, Nowiny, Prażki, Remiszewice, Rosocha, Rudnik, Rzeczków, Sługocice, Teodorów, Wykno, Zacharz	Gmina zlokalizowana w zachodniej części powiatu. Będków posiadał prawa miejskie w latach 1358-1869. Obecnie jest to gmina rolnicza, wyspecjalizowana w hodowli bydła mlecznego i mięsnego. Gmina posiada dobre warunki rozwoju agroturystyki ze względu na walory krajobrazowe, głównie w miejscowościach Drzazgowa Wola, Gutków i Łaknarz.
Budziszewice	30,17	2 253	75	Adamów, Agnopol, Antolin, Budziszewice, Dzielnica, Helenów, Józefów Stary, Mierzno, Nepomucenów, Nowe Mierzno, Nowy Józefów, Nowy Rękawiec, Rękawiec, Teodorów, Walentynów, Węgrzynowice, Węgrzynowice-Modrzewie, Zalesie	Najmniejsza gmina powiatu, położona w północno-zachodniej jego części. Przez gminę przebiega wododział zlewni Pilicy i Bzury. Budziszewice posiadały prawa miejskie w latach 1358-1869. Gmina ma charakter rolniczy, ze względu na dobre gleby i korzystne warunki środowiskowe dla upraw żywności. Kulturowane są tradycje upraw sadowniczych i ogrodniczych.
Czerniewice	128,07	5 172	40	Annopol Duży, Annopol Mały, Annów, Chociw, Chociwek, Czerniewice, Czerniewce-Osiedle Skarpa, Dąbrówka, Gaj, Józefów, Krzemienica, Lechów, Lipie, Mała Wola, Nowa Strzemeszna, Nowe Studzianki, Paulinów, Podkonice Duże, Podkonice Małe, Podkonice Miejskie, Podkońska Wola, Stanisławów Lipski, Stanisławów Studziński, Strzemeszna, Strzemeszna Pierwsza, Studzianki, Teodozjów, Turobów, Wale, Wielka Wola, Wólka	Gmina położona w północno-wschodniej części powiatu. Porastają ją niewielkie lasy i zagajniki. Większe obszary leśne znajdują się w południowej części. Gmina nastawiona jest głównie na rozwój rolnictwa. Pierwsza wzmianka o Czerniewicach pochodzi z 1396 r. Właścicielem wsi był wówczas Andrzej Rzeszotko herbu Łabędź, związany z dworem księcia mazowieckiego Siemowita IV. W 1656 r. rozegrała się tu bitwa pomiędzy wojskami polskimi (dowodzonymi przez A. Czarneckiego)

Opracowanie:

Centrum Doradztwa Strategicznego, 30 – 103 Kraków ul. Włóczków 22/3,
Tel. (12) 623 77 40, Fax (12) 623 77 85, www.cds.krakow.pl e-mail: cds@cds.krakow.pl

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

				Jagielczyńska, Zagóry, Zubki Duże, Zubki Małe	a szwedzkimi. Gmina została utworzona w XIX w. przez namiestnika carskiego, gen. Józefa Zajączka.
Inowódz	97,83	3 900	40	Brzustów, Dąbrowa, Inowódz, Konewka, Królowa Wola, Liciężna, Poświętne, Spała, Teofilów, Wytoka, Zakościele, Żądłowice	Gmina zlokalizowana we wschodniej części powiatu nad rzeką Pilicą. Inowódz posiadał prawa miejskie w latach 1358-1869. W XI/XII w. król Władysław Herman ufundował tu kościół św. Idziego, a w XIV w. król Kazimierz Wielki wybudował zamek i otoczył miasto murem. Popularne miejsce polowań królów polskich i carów rosyjskich. Gmina posiada bardzo dobre warunki dla rozwoju turystyki, ze względu na walory przyrodniczo-krajobrazowe i dziedzictwo kulturowe.
Lubochnia	131,37	7 190	55	Albertów, Brenica, Chrzemce, Cygan, Czółna, Dąbrowa, Dębniak, Emilianów, Glinnik, Henryków, Jakubów, Jasień, Kierz, Kochanów, Kruszewiec, Lubochenek, Lubochnia Dworska, Lubochnia, Lubochnia-Górki, Luboszewy, Małecz, Marianka, Nowy Glinnik, Nowy Jasień, Nowy Olszowiec, Olszowiec, Osiedle Nowy Glinnik, Rzekietka, Szczurek, Tarnowska Wola	Najbardziej zalesiona gmina powiatu położona na północ od Tomaszowa Mazowieckiego. Lubochnia swymi początkami sięga czasów Bolesława Krzywoustego, który w 1111 r. ufundował tu kościół. Wybudowanie kościoła zaledwie kilkadziesiąt lat od przyjęcia przez Polskę chrześcijaństwa świadczy o tym, że Lubochnia odgrywała wówczas ważną rolę. Na terenie gminy funkcjonuje 66. Dywizjon Lotniczy wchodzący w skład 25. Brygady Kawalerii Powietrznej w Tomaszowie Mazowieckim. Istnieją tu korzystne warunki dla rozwoju turystyki kwalifikowanej, m.in. pieszej, rowerowej i konnej.
Rokiciny	90,58	6 186	68	Albertów, Cisów, Eminów, Janinów, Janków, Jankówek, Łaznowska Wola, Łaznów, Kolonia Łaznów, Łaznówek, Maksymilianów, Michałów, Mikołajów, Nowe Chrusty, Pogorzałe Ługi, Popielawy, Reginów, Rokiciny, Rokiciny-Kolonia, Stare Chrusty, Stefanów, Wilkucice Duże, Wilkucice Małe	Gmina położona w północno-zachodniej części powiatu. Najstarsze wzmianki pisane o Rokicinach pochodzą z 1506 r. W 1576 r. gmina była własnością biskupa kujawskiego. W tym czasie znajdował się tu folwark szlachecki. Podczas II wojny gmina była podzielona wzdłuż linii kolejowej – część zachodnia włączona została do III Rzeszy, a wschodnia – do Generalnego Gubernatorstwa. Współcześnie jest to

Opracowanie:

Centrum Doradztwa Strategicznego, 30 – 103 Kraków ul. Włóczków 22/3,
Tel. (12) 623 77 40, Fax (12) 623 77 85, www.cds.krakow.pl e-mail: cds@cds.krakow.pl

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

					gmina rolnicza specjalizująca się w hodowli bydła mlecznego. Użytki rolne stanowią ponad 80% terytorium gminy. Niewiele jest gruntów leśnych.
Rzeczycza	108,61	4 761	44	Bartoszkówka, Bobrowiec, Brzeg, Brzeziny, Brzozów, Głina, Grotowice, Gustawów, Jeziorzec, Kanice, Kawęczyn, Lubocz, Łęg, Poniatówka, Roszkowa Wola, Rzeczycza, Sadykierz, Stanisławów, Tłumy, Wiechnowice, Zawady	Gmina zlokalizowana we wschodniej części powiatu w dolinie rzeki Pilicy. Pierwsza wzmianka o Rzeczycy pochodzi z 1335 r., kiedy to w Metryce Królewskiej wymieniono Rzeczycę jako wieś królewską. Obecnie jest to gmina typowo rolnicza z dominującymi coraz bardziej uprawami warzyw (m.in. pomidor, papryka). Dysponuje dobrze wyposażoną bazą sportowo-rekreacyjną i turystyczną. Kultywowane są lokalne tradycje rękodzielnicze i folklorystyczne.
Tomaszów Mazowiecki (gm. wiejska)	149,82	10 772	72	Cekanów, Cekanów Kolonia, Chorzęcin, Cieblowice Duże, Cieblowice Małe, Dąbrowa, Godaszewice, Jadwigów, Jeleń, Karolinów, Kolonia Zawada, Komorów, Kwiatkówka, Łazisko, Niebrów, Sługocice, Smardzewice, Swolszewice Małe, Świńsko, Tresta, Twarda, Wąwał, Wiaderno, Zaborów Drugi, Zaborów Pierwszy, Zawada	Największa gmina powiatu „okalająca” miasto Tomaszów Mazowiecki. Początek osadnictwa datowany jest na okres wpływów rzymskich. Do XIV w. powstała większość dzisiejszych wsi, których rozwój od XIX w. związany jest z pobliskim miastem. Na terenie gminy kultywuje się folklor regionu opoczyńskiego. Jest to obszar o charakterze rolniczo-turystycznym. Lasy zajmują 46% powierzchni i skupione są wokół Zalewu Sulejowskiego i doliny rzeki Pilicy. W Smardzewicach działa największa w Polsce kopalnia piasku kwarcowego – Tomaszowska Kopalnia Surowców Mineralnych „Biała Góra”.
Tomaszów Mazowiecki (gm. miejska)	41,30	64 893	1 571		Miasto stanowi stolicę powiatu tomaszowskiego. Jest to czwarte pod względem wielkości miasto w województwie łódzkim. Jego początki sięgają XVIII w. i związane są z postacią Tomasza Ostrowskiego, który w 1788 r. założył osadę Kuźnice Tomaszowskie. W 1830 r. Tomaszów uzyskał prawa miejskie. W XIX w. był to jeden z największych ośrodków przemysłu

Opracowanie:

Centrum Doradztwa Strategicznego, 30 – 103 Kraków ul. Włóczków 22/3,
Tel. (12) 623 77 40, Fax (12) 623 77 85, www.cds.krakow.pl e-mail: cds@cds.krakow.pl

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

					włókienniczego w ówczesnym Królestwie Polskim. Okres wzrostu miasta przerwał okres I i II wojny światowej. Współcześnie jest to centrum usługowo-administracyjne i kulturalne powiatu.
Ujazd	96,95	7 928	82	Aleksandrów, Bielina, Bronisławów, Buków, Buków-Parcel, Ciosny, Dębniak, Helenów, Józefin, Józefów, Kolonia Dębniak, Kolonia Olszowa, Kolonia Ujazd, Konstancin, Leszczyny, Lipianki, Łączkowice, Łominy, Maksymów, Marszew, Mącznik, Młynek, Niewiadów, Ojrzanów, Olszowa, Olszowa-Piaski, Osiedle Niewiadów, Przesiadłów, Sangrodz, Skrzynki, Stasiolas, Szymanów, Tekłów, Tobiasze, Ujazd, Władysławów, Wólka Krzykowska, Wykno, Wygoda, Zaosie, Zaosie-Bronisławów, Zaosie-Mącznik	Gmina wiejska o największej gęstości zaludnienia w powiecie. Położona jest w zachodniej jego części, na północny-zachód od Tomaszowa Mazowieckiego nad rzeką Piasecznicą. Ujazd wzmiankowany został po raz pierwszy w 1283 r. jako włość rycerska Racibora, podłowczego łęczyckiego. W 1428 r. Władysław Jagiełło nadał wsi prawa miejskie, które straciła po powstaniu styczniowym (1869 r.). Do 1953 r. Ujazd był siedzibą gminy Łazisko. Głównym kierunkiem rozwoju gminy jest rolnictwo i przemysł.
Żelechlinek	92,35	3 365	36	Brenik, Budki Łochowskie, Bukowiec, Chociszew, Czechowice, Czerwonka, Dzielnica, Feliksów, Gawerków, Gutkowice, Gutkowice-Nowiny, Ignatów, Janów, Julianów, Józefin, Karolinów, Kopiec, Lesisko, Lucjanów, Łochów, Łochów Nowy, Modrzewek, Naropna, Nowe Byliny, Nowiny, Petrynów, Radwanka, Sabinów, Sokołówka, Stanisławów, Staropole, Świniokierz Dworski, Świniokierz Włościański, Teklin, Władysławów, Wola Naropińska, Wolica, Żelechlin, Żelechlinek	Gmina położona w północnej części powiatu w zlewni wód rzeki Rawki – dopływie Bzury. Pierwsze dokumenty pochodzą z końca XV w. Właściciele ziemi żelechlińskiej wywodzili się ze znamienitych rodów szlacheckich. U schyłku XIX w. gmina stała się własnością księży. Współcześnie gmina ma charakter rolniczy. Północny fragment gminy został włączony do Obszaru Chronionego Krajobrazu. Ze względu na różnorodne walory przyrodnicze i krajobrazowe gmina jest obszarem rozwoju różnych form turystyki, zwłaszcza nad zbiornikiem retencyjnym w Żelechlinku i Chociszewie.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Banku Danych Lokalnych Głównego Urzędu Statystycznego oraz publikacji elektronicznych dostępnych na stronach internetowych powiatu tomaszowskiego i poszczególnych gmin (data dostępu 30.06.2014 r.).

Opracowanie:

Centrum Doradztwa Strategicznego, 30 – 103 Kraków ul. Włóczków 22/3,
Tel. (12) 623 77 40, Fax (12) 623 77 85, www.cds.krakow.pl e-mail: cds@cds.krakow.pl

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKCJONALNEGO DOLINA RZEKI PILICY

Rycina 1. Powiat tomaszowski w województwie łódzkim (2013 r.)

Opracowanie:

Centrum Doradztwa Strategicznego, 30 – 103 Kraków ul. Włóczków 22/3,
Tel. (12) 623 77 40, Fax (12) 623 77 85, www.cds.krakow.pl e-mail: cds@cds.krakow.pl

2. Diagnoza społeczno-gospodarcza dla obszaru funkcjonalnego, obejmująca powiązania funkcjonalne pomiędzy Partnerami Projektu na przestrzeni lat w oparciu o turystykę i rekreację

Turystyka jest jednym z najważniejszych działów gospodarki, tak w skali krajowej, regionalnej, jak również lokalnej. Jednocześnie atrakcyjność turystyczna pozostaje niezwykle ważnym czynnikiem rozwoju społeczno-ekonomicznego poszczególnych jednostek osadniczych. Wśród korzyści, jakie niesie ze sobą turystyka dla obszarów recepcji turystycznej (tj. obszarów na których koncentruje się ruch turystyczny) należy wymienić m.in.: napływ środków finansowych i inwestycji w zakresie rozwoju infrastruktury turystycznej, rozwój przedsiębiorczości w sektorze turystycznym, wzrost dochodów mieszkańców czy też tworzenie nowych miejsc pracy (M. Mika 2007). Równocześnie należy zwrócić uwagę, iż atrakcyjność turystyczna danych jednostek terytorialnych kształtowana jest zarówno przez walory turystyczne, jak również przez stan zagospodarowania turystycznego. Walory turystyczne są to wszelkiego rodzaju elementy, będące przedmiotem zainteresowania ze strony turystów. Najczęściej walory turystyczne dzielone są na dwie zasadnicze grupy, tj.: walory przyrodnicze i walory pozaprzyrodnicze (antropogeniczne, kulturowe). Pierwsza z wymienionych wyżej grup obejmuje wszystkie komponenty środowiska przyrodniczego (zarówno ożywione, jak i nieożywione składniki przyrody), które stanowią atrakcję turystyczną (m.in. skałki i grupy skalne, wąwozy oraz doliny i przełomy rzeczne, wodospady oraz źródła i wywierzyska, jaskinie i groty, osobliwości flory i fauny). Z kolei walory antropogeniczne obejmują wszelkiego rodzaju elementy dziedzictwa kulturowego (zarówno materialnego, jak również duchowego), będące wytworem działalności ludzkiej (m.in. zabytki architektury i budownictwa, muzea sztuki i zbiory artystyczne, ośrodki i muzea etnograficzne, stanowiska i muzea archeologiczne, miejsca martyrologii i pamięci narodowej, obiekty historyczno-wojskowe, zabytki techniki, obiekty kultu religijnego, wydarzenia o charakterze kulturalnym, religijnym i sportowym itp.). Ponadto walory turystyczne dzieli się na wypoczynkowe i krajoznawcze. Obok walorów turystycznych, niezwykle ważnym komponentem atrakcyjności turystycznej jest również zagospodarowanie turystyczne, na które składają się: baza noclegowa, baza gastronomiczna oraz infrastruktura towarzysząca (wszelkiego typu urządzenia sportowo-rekreacyjne umożliwiające turystom uprawianie różnych form turystyki oraz rekreacji) (T. Lijewski 2004; W. Kurek, M. Mika 2007; Z. Kruczek 2011).

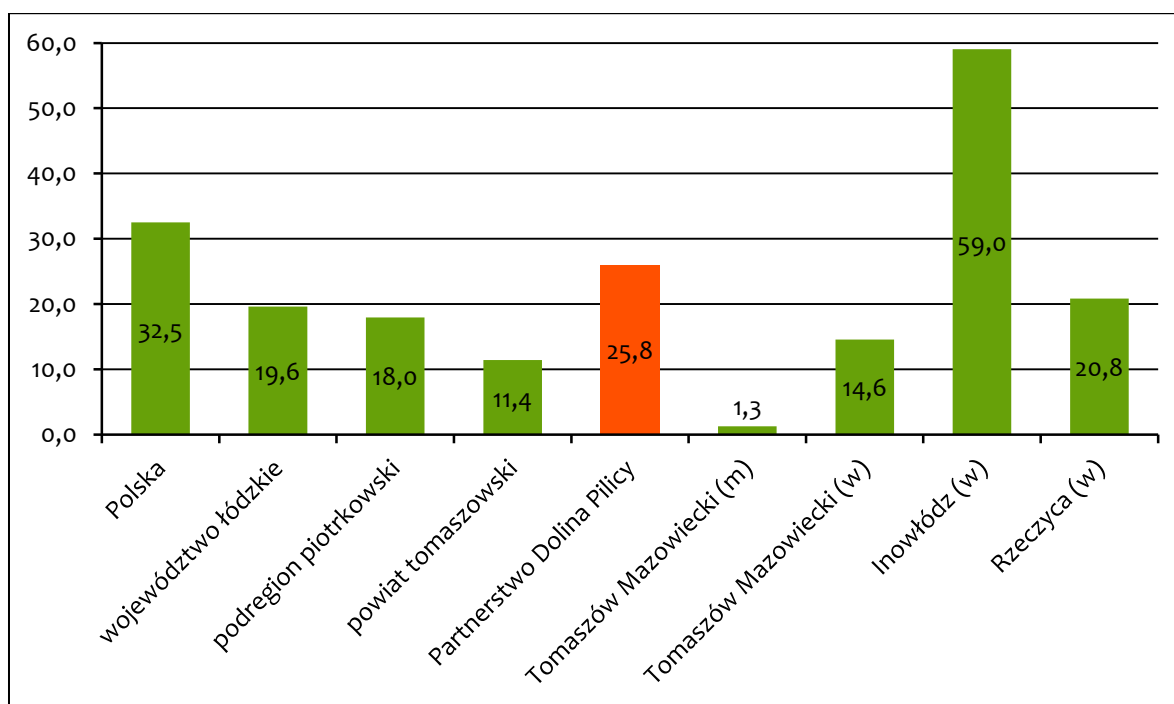
2.1. Walory turystyczne

Obszar Funkcjonalny Dolina Rzeki Pilicy odznacza się niezwykle bogactwem i silnym zróżnicowaniem walorów turystycznych, tak przyrodniczych, jak również tych pochodzenia antropogenicznego, czego przejawem jest chociażby występowanie licznych obszarów chronionych (tab. 1) czy też różnorodnych obiektów zabytkowych (tab. 2). Warto podkreślić, iż wysoki potencjał turystyczny w zakresie walorów przyrodniczych i antropogenicznych, będący cechą wspólną dla wszystkich gmin tworzących Partnerstwo, pozostaje jednym z najbardziej widocznych przejawów spójności przestrzenno-funkcjonalnej badanego obszaru. Równocześnie należy zaznaczyć, iż bardzo wysoki potencjał turystyczny jest niezwykle ważnym czynnikiem rozwoju Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy, którego znaczenie dostrzeżono także w Strategii Rozwoju Województwa Łódzkiego. Gminy wchodzące w skład Partnerstwa stanowią

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKCJONALNEGO DOLINA RZEKI PILICY

element szerszej przestrzeni turystyczno-rekreacyjnej regionu, którą jest Obszar Turystyczny Doliny Rzeki Pilicy. Wymieniony wyżej Obszar Funkcjonalny jest jednym z trzech obszarów turystycznych dolin rzecznych, jakie wyszczególniono w Strategii Rozwoju Województwa Łódzkiego (obok Obszaru Turystycznego Doliny Rzeki Warty i Obszaru Turystycznego Doliny Rzeki Bzury). Swoim zasięgiem obejmuje wszystkie gminy regionu położone wzdłuż doliny rzeki Pilicy. Rozpatrywany obszar turystyczny cechuje się bardzo dużymi walorami przyrodniczymi oraz kulturowymi, które umożliwiają rozwój różnorodnych form turystyki. Wśród najważniejszych atutów tego obszaru, w Strategii Rozwoju Województwa Łódzkiego, wskazano: Zbiornik Sulejowski, dolinę rzeki Pilicy, Spałę (centrum kongresowe i konferencyjno-biznesowe) oraz unikatowy w skali międzynarodowej zespół skamieniałości organizmów morskich i lądowych sprzed 148 mln lat (gmina Sławno). Ponadto zwrócono uwagę na obecność unikatowych w skali kraju zabytków architektury romańskiej (Zespół Opactwa Cystersów w Sulejowie – Podklasztorzu, kościół św. Idziego w Inowłodzu). Równocześnie wśród najpoważniejszych problemów rozwoju turystyki na omawianym terenie wymieniono: niską dostępność transportową, zdekapitalizowaną bazę ośrodków wypoczynkowych, niewystarczająco rozwiniętą infrastrukturę turystyczną (w tym m.in. brak parkingów czy przystani kajakowych), niedostateczne zagospodarowanie przestrzeni publicznych, postępujące zanieczyszczenie wód Zalewu Sulejowskiego, niekontrolowane procesy urbanizacji, a także brak kompleksowych rozwiązań w zakresie gospodarki wodno-ściekowej¹⁷.

Rycina 2. Udział terenów prawnie chronionych w ogólnej powierzchni na obszarze Partnerstwa¹⁸ na tle porównywanych jednostek terytorialnych w 2013 roku [w %]

Uwagi: m – gmina miejska, w – gmina wiejska

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS 2014.

¹⁷ Źródło: Strategia Rozwoju Województwa Łódzkiego. Łódź 2020

¹⁸ Ileokroć w dokumencie pojawia się określenie „Partnerstwo” chodzi o Partnerstwo na rzecz rozwoju Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

Cechą charakterystyczną Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy, oprócz bardzo wysokiej lesistości, jest również występowanie licznych terenów chronionych. W 2013 roku obszary objęte różnego rodzaju formami ochrony przyrody na terenie Partnerstwa zajmowały powierzchnię 10 272,2 ha, co stanowiło 25,8% jego całkowitego terytorium (ryc. 2). Tym samym badany obszar charakteryzował się mniejszym udziałem terenów chronionych w porównaniu ze średnią dla kraju (32,5%). Niemniej jednak pod względem rozpatrywanej cechy Obszar Funkcjonalny Dolina Rzeki Pilicy wypada niezwykle korzystnie na tle województwa łódzkiego (19,6%), podregionu piotrkowskiego (18,0%), jak również powiatu tomaszowskiego (11,4%). Warto jednocześnie zauważyć, iż spośród gmin tworzących Partnerstwo na rzecz rozwoju Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy, najwyższym udziałem terenów chronionych odznacza się gmina Inowłódz, gdzie w 2013 roku, obszary objęte różnego typu formami ochrony przyrody zajmowały 59,0% ogólnej powierzchni (BDL GUS 2014).

Tabela 2. Powierzchnia obszarów prawnie chronionych według gmin tworzących Partnerstwo w 2013 roku [w ha]

Powierzchniowe formy ochrony przyrody	Tomaszów Mazowiecki (gm. miejska)	Tomaszów Mazowiecki (gm. wiejska)	Inowłódz (gm. wiejska)	Rzeczyca (gm. wiejska)
parki narodowe*	0,0	68,3	0,0	0,0
rezerваты przyrody	28,7	80,7	491,9	0,0
parki krajobrazowe	0,0	2 009,0	5 724,0	2 263,0
użytki ekologiczne	4,3	22,5	1,7	0,0
stanowiska dokumentacyjne	20,8	0,0	2,0	0,0
zespoły przyrodniczo-krajobrazowe	0,0	0,0	0,8	0,0
obszary chronione ogółem	53,8	2 180,4	5 775,0	2 263,0

Uwagi: parki narodowe* – dotyczy obszaru zajmowanego przez Ośrodek Hodowli Żubrów w Smardzewicach, znajdującego się pod zarządem Kampinoskiego Parku Narodowego

Źródło: zestawienie własne na podstawie danych BDL GUS 2014

Obszary chronione zlokalizowane na terenie Partnerstwa są zróżnicowane zarówno pod względem chronionych walorów przyrodniczo-krajobrazowych, jak również formy prawnej, w ramach której podlegają ochronie (tab. 2). Znaczna część terytorium Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy (25,1% całkowitej powierzchni) znajduje w granicach dwóch parków krajobrazowych, a mianowicie: Sulejowskiego Parku Krajobrazowego (gmina wiejska Tomaszów Mazowiecki) oraz Spalskiego Parku Krajobrazowego (gminy: Inowłódz, Rzeczyca, Tomaszów Mazowiecki). Powyżej wymienione parki krajobrazowe wraz z Przedborskim Parkiem Krajobrazowym wchodzi w skład Zespołu Nadpilicznych Parków Krajobrazowych.

Sulejowski Park Krajobrazowy (17 030 ha) został utworzony w 1994 roku. Swoim zasięgiem oraz ochroną obejmuje jeden z najcenniejszych fragmentów dorzecza Pilicy w jej środkowym odcinku, tj. od okolic wsi Bąkowa Góra (gmina Ręczno w powiecie piotrkowskim) po okolice Tomaszowa Mazowieckiego. Osią parku jest rzeka Pilica oraz założony na niej Zbiornik

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

Sulejowski. W ramach parku ochronie podlega w szczególności krajobraz nadrzeczny Pilicy, a także uchodzących do niej rzek. Obszar parku ma charakter wybitnie leśny, bowiem kompleksy leśne stanowią aż 69,5% jego całkowitej powierzchni. Ponadto znaczną część terytorium Sulejowskiego Parku Krajobrazowego (12,2%) pokrywają wody powierzchniowe. Warto w tym miejscu zaznaczyć, iż na terenie parku znajduje się jeden z najlepiej zachowanych fragmentów koryta rzeki Pilicy z licznymi naturalnymi i wyjątkowo malowniczymi meandrami. Sulejowski Park Krajobrazowy odznacza się niezwykle bogactwem oraz zróżnicowaniem flory i fauny. W granicach parku występuje 35 gatunków roślin, które podlegają ochronie ścisłej, a także 15 gatunków roślin podlegających ochronie częściowej. Równocześnie na terenie parku występuje wiele gatunków zwierząt objętych ochroną, w tym: 8 gatunków ryb, 5 gatunków gadów, 13 gatunków płazów, 134 gatunki ptaków oraz 30 gatunków ssaków (m.in. bóbr europejski). Należy jednocześnie zaznaczyć, iż obszary o wybitnych walorach przyrodniczych, znajdujące się w granicach samego parku, jak również jego otuliny zostały objęte ochroną w ramach 11 rezerwatów przyrody (w tym rezerwat przyrody Niebieskie Źródła położony na terenie miasta Tomaszów Mazowiecki oraz rezerwat przyrody Twarda zlokalizowany w gminie wiejskiej Tomaszów Mazowiecki). Na walory krajobrazowe Sulejowskiego Parku Krajobrazowego składają się także liczne przejawy dziedzictwa kulturowego (tak materialnego, jak i duchowego). Wartości pochodzenia antropogenicznego na obszarze parku reprezentowane są w szczególności przez charakterystyczne elementy krajobrazu wiejskiego Nadpilicza (stare kościoły, kapliczki oraz krzyże przydrożne, pozostałości budownictwa ludowego w postaci drewnianych domów), a także liczne miejsca pamięci narodowej (las otaczający rzekę Pilicę noszą wiele śladów walk z czasów II Wojny Światowej). Trzeba ponadto odnotować, iż przez obszar parku wiodą liczne oznakowane szlaki turystyczne (w tym czerwony pieszy szlak turystyczny – Szlak Partyzancki Małego Franka, o długości 201 km, ciągnący się od Radomska do Brudzewic, m.in. przez Tomaszów Mazowiecki oraz Inowódz)¹⁹.

Spalski Park Krajobrazowy (13 110 ha) został powołany do istnienia w 1999 roku. Obszar parku odznacza się bardzo wysoką atrakcyjnością turystyczną, która kształtowana jest zarówno przez walory przyrodnicze, jak i wartości dziedzictwa kulturowego. Teren parku swoim zasięgiem oraz ochroną obejmuje fragment doliny rzeki Pilicy, a także otaczające ją kompleksy leśne, stanowiące pozostałość dawnej Puszczy Pilickiej. Dominującym typem ekosystemów na obszarze Spalskiego Parku Krajobrazowego są ekosystemy leśne, reprezentowane przez lasy dębowe, lasy jesionowo-olszowe i olszowe bagienne oraz lasy sosnowe i sosnowo-dębowe. Ponadto teren parku cechuje się dużym bogactwem oraz różnorodnością zbiorowisk nieleśnych. Najcenniejsze pod względem przyrodniczym obszary, położone zarówno w granicach samego parku, jak również jego otuliny objęte zostały ochroną w ramach 6 rezerwatów przyrody (Konewka, Spała, Żądlowice, Sługocice, Jeleń, Gać Spalska). Wypada także odnotować, że na terenie parku, w miejscowości Smardzewice, znajduje się Ośrodek Hodowli Żubrów im. Prezydenta RP Ignacego Mościckiego. Warto również zwrócić uwagę, iż obszar parku odznacza się niezwykle bogactwem i zróżnicowaniem biosfery. Stwierdzono tu występowanie ponad 800 gatunków roślin naczyniowych, a także 252 gatunków zwierząt kręgowych (60,5% fauny kraju). Jednocześnie na terenie parku występują liczne gatunki roślin i zwierząt objętych ochroną gatunkową. Osobliwością Spalskiego Parku Krajobrazowego jest przenikanie się elementów środowiska

¹⁹ Źródło: <http://npk.parkilodzkie.pl>

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

przyrodniczego z elementami dziedzictwa kultowego (tak materialnego, jak i duchowego). Na obszarze parku znajduje się wiele cennych zabytków, wśród których wypada wymienić liczne kościoły, założenia dworsko-parkowe, układy ruralistyczne oraz zabytki techniki. Tereny położone w granicach parku posiadają bogatą przeszłość historyczną. Na uwagę w szczególności zasługują miejscowości Inowłódz i Spała. Pierwsza z wymienionych wsi w XIX wieku stała się znanym uzdrowiskiem ówczesnego Królestwa Polskiego. Powstała tu stacja klimatyczno-leśna, na którą składały się m.in. wille szwajcarskie i kąpielisko nad Pilicą. Podczas zaborów Lasy Spalskie były miejscem polowań carów rosyjskich, zaś w okresie międzywojennym Spała stała się miejscem wypoczynku prezydentów II Rzeczypospolitej. Lasy Spalskie były również świadkiem wielu walk partyzanckich w trakcie II Wojny Światowej. Przez obszar Spalskiego Parku Krajobrazowego przebiegają liczne oznaczone szlaki turystyczne (m.in. Łódzki Szlak Konny) oraz ścieżki przyrodniczo-edukacyjne²⁰.

Obszar Funkcjonalny Dolina Rzeki Pilicy cechuje się występowaniem licznych rezerwatów przyrody. Na terenie Partnerstwa znajduje się 8 spośród 12 rezerwatów przyrody, jakie utworzono w powiecie tomaszowskim. Rezerwatami tymi są:

- **Rezerwat przyrody Niebieska Źródła** (28,8 ha) – rezerwat krajobrazowy, znajdujący się na terenie doliny rzeki Pilicy, w południowo-wschodniej części Tomaszowa Mazowieckiego. Obszar chroniony obejmuje zespół wywierzysk (źródeł) krasowych wraz z rozlewiskami utworzonymi przez kanały odpływowe oraz otaczającym je kompleksem lasów łęgowych i olsów (z płatami zbiorowisk zaroślowych i szuwarowych). Największą osobiliwością tego terenu są silnie pulsujące źródła bijące z wapiennego podłoża, z których wytryska woda przybierająca niebiesko-zieloną (turkusową) barwę. Rezerwat odznacza się bardzo dużym bogactwem i różnorodnością biosfery. Warto zaznaczyć, iż obszar ten jest ostoją dla wielu zimujących ptaków wodno-błotnych²¹.
- **Rezerwat przyrody Twarda** (23,5 ha) – rezerwat florystyczny i leśny, położony na terenie gminy wiejskiej Tomaszów Mazowiecki. W ramach rezerwatu ochronie podlega fragment wielogatunkowych lasów grądowych oraz borów mieszanych dębowo-jodłowych²².
- **Rezerwat przyrody Gać Spalska** (81,7 ha) – rezerwat leśny, obejmujący fragment doliny rzeki Gać (dopływ Pilicy), o długości około 8 km, rozciągający się między miejscowościami Jasień (gmina Lubochnia) i Spała (gmina Inowłódz). Ochronie podlegają w szczególności naturalnie wykształcone zespoły roślinne (głównie łągi oraz olsy), związane ze śródleśną rzeką niziną. Obszar rezerwatu odznacza się niezwykle bogactwem i zróżnicowaniem zarówno flory, jak i fauny. W granicach rezerwatu występuje wiele rzadkich i chronionych gatunków roślin, charakterystycznych dla ekosystemów bagiennych²³.
- **Rezerwat przyrody Sługocice** (8,6 ha) – rezerwat florystyczny i leśny, położony na terenie gminy wiejskiej Tomaszów Mazowiecki. Ochronie w ramach rezerwatu podlega fragment grądu wilgotnego ze stanowiskiem żywca dziewięciolistnego (gatunek górski niezwykle rzadko spotykany na obszarach nizinnych)²⁴.

²⁰ Źródło: <http://npk.parkilodzkie.pl>

²¹ Źródło: Program Ochrony Środowiska dla Powiatu Tomaszowskiego na lata 2012 – 2015

²² Źródło: Program Ochrony Środowiska dla Powiatu Tomaszowskiego na lata 2012 – 2015

²³ Źródło: Program Ochrony Środowiska dla Powiatu Tomaszowskiego na lata 2012 – 2015

²⁴ Źródło: Program Ochrony Środowiska dla Powiatu Tomaszowskiego na lata 2012 – 2015

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

- **Rezerwat przyrody Jeleń** (47,2 ha) – rezerwat florystyczny i leśny, położony na obszarze gminy wiejskiej Tomaszów Mazowiecki. Ochronie w ramach rezerwatu podlega fragment lasu mieszanego z udziałem lipy drobnolistnej. Lasy znajdujące się na terenie chronionym są pozostałością dawnej Puszczy Pilickiej. Drzewostan lasów tworzą około dwustuletnie dęby, obok których występują jodły pospolite, świerki, brzozy brodawkowate, graby oraz olsze czarne. Warto odnotować, iż na kilku polanach w granicach rezerwatu przetrwały także torfowiska²⁵.
- **Rezerwat przyrody Żądłowice** (139,1 ha) – rezerwat florystyczny i leśny, zlokalizowany na terenie gminy Inowódz. Obszar chroniony obejmuje niespotykany w polskich lasach układ siedlisk, występujących tu w związku z istniejącymi warunkami hydrologicznymi. Rezerwat położony jest na terasie doliny Pilicy, która w tym miejscu cechuje się bardzo urozmaiconą mikrorzeźbą. W efekcie występowania umiejscowionych na przemian obok siebie, bardzo licznych wzniesień oraz dolinek, na terenie obecnego rezerwatu doszło do wykształcenia niezwykle ciekawych i jedynych w kraju pasowych układów siedlisk, pokrytych całkowicie innymi zbiorowiskami leśnymi. W dolinach rosną bagienne lasy olszowe (olsy), natomiast na wzniesieniach występują bory sosnowe. W zachodniej części rezerwatu występują zaś płaty grądu oraz wilgotne bory mieszane ze starymi dębami i świerkami. Obszar chroniony cechuje się ponadto bogactwem i różnorodnością fauny. Warto odnotować, iż okresowo na terenie rezerwatu gnieźdzą się czaple siwe oraz żurawie²⁶.
- **Rezerwat przyrody Spała** (55,9 ha) – rezerwat florystyczny i leśny, w miejscowości Spała, w granicach administracyjnych gminy Inowódz. W ramach rezerwatu ochronie podlega położony nad Pilicą fragment naturalnego lasu mieszanego z udziałem jodły, występującej w pobliżu granicy jej geograficznego zasięgu. Lasy porastające obszar chroniony stanowią pozostałość dawnej Puszczy Pilickiej. Bardzo stary drzewostan reprezentowany jest m.in. przez dęby szypułkowe i sosny²⁷.
- **Rezerwat przyrody Konewka** (99,9 ha) – rezerwat florystyczny i leśny, zlokalizowany na terenie gminy Inowódz. Obszar chroniony obejmuje naturalny fragment lasu należący do zespołu świetlistej dąbrowy. Na terenie rezerwatu występuje drzewostan dębowy, który pochodzi z pierwszego urządzenia Lasów Spalskich w 1820 roku. Świetlista dąbrowa jest jednym z najpiękniejszych zbiorowisk leśnych występujących w Polsce. Na florę rezerwatu składa się ponad 150 gatunków roślin, w tym także wiele gatunków lokalnie rzadkich²⁸.

Pozostałe powierzchniowe formy ochrony przyrody w granicach Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy reprezentowane są przez:

- **Stanowisko dokumentacyjne Groty Nagórzyckie** (20,8 ha), położone w granicach miasta Tomaszów Mazowiecki. Ochroną objęte jest wzgórze piaskowcowe, a także znajdujące się w jego obrębie podziemne wyrobiska piasku kwarcowego powstałe w XVIII i XIX wieku²⁹.

²⁵ Źródło: Program Ochrony Środowiska dla Powiatu Tomaszowskiego na lata 2012 – 2015

²⁶ Źródło: Program Ochrony Środowiska dla Powiatu Tomaszowskiego na lata 2012 – 2015

²⁷ Źródło: Program Ochrony Środowiska dla Powiatu Tomaszowskiego na lata 2012 – 2015

²⁸ Źródło: Program Ochrony Środowiska dla Powiatu Tomaszowskiego na lata 2012 – 2015

²⁹ Źródło: Program Ochrony Środowiska dla Powiatu Tomaszowskiego na lata 2012 – 2015

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

- **Zespół przyrodniczo-krajobrazowy Skarpa Jurajska** (0,8 ha), położony na obszarze gminy Inowódz. Ochronie podlega kompleks gruntów zlokalizowanych przy zboczu rzeki Pilicy, przy kościele św. Idziego w Inowodzu³⁰.
- **Zespół przyrodniczo-krajobrazowy Skarpa Spalska** (2,0 ha), położony w granicach gminy Inowódz. Ochronie podlega kompleks leśny i bagieny, zlokalizowany przy zboczu rzeki Pilicy, przy kościele św. Idziego w Inowodzu³¹.
- **22 użytki ekologiczne**, o łącznej powierzchni 24,0 ha, umiejscowione w granicach miasta Tomaszów Mazowiecki (5 obiektów o powierzchni 4,3 ha) oraz gmin Inowódz (3 obiekty o powierzchni 2,9 ha) i Tomaszów Mazowiecki (14 obiektów o powierzchni 16,8 ha)³².

Na terenie Partnerstwa na rzecz rozwoju Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy w 2014 roku zarejestrowanych było łącznie 43 zabytki, z czego najwięcej na terenie gminy miejskiej Tomaszów Mazowiecki – 27, po 7 w gminach Inowódz oraz Rzeszyca, natomiast w gminie wiejskiej Tomaszów Mazowiecki znajdowały się 2 zabytki (tab. 3). Najwięcej (14) obiektów zabytkowych należy do zabudowy mieszkaniowej. Wszystkie one znajdują się na terenie gminy miejskiej Tomaszów Mazowiecki. 11 zabytków, to obiekty sakralne, z czego 5 znajduje się w granicach gminy miejskiej Tomaszów Mazowiecki, 4 na terenie gminy Inowódz, a po jednym w gminach Rzeszyca oraz gminie wiejskiej Tomaszów Mazowiecki. Większość zabytków z tego rejonu pochodzi z czasów XVIII lub XIX wieku.

Tabela 3. Liczba obiektów zabytkowych (wpisanych do rejestru zabytków nieruchomych) według gmin tworzących Partnerstwo w 2014 r.

Kategorie obiektów zabytkowych	Tomaszów Mazowiecki (gm. miejska)	Tomaszów Mazowiecki (gm. wiejska)	Inowódz (gm. wiejska)	Rzeszyca (gm. wiejska)
obiekty sakralne	5	1	4	1
obiekty obronne	0	0	1	0
zabudowa rezydencjalna	1	1	0	2
zabudowa przemysłowa	1	0	1	0
zabudowa mieszkaniowa	14	0	0	0
budynki użyteczności publicznej	4	0	0	1
tereny zielone	1	0	1	2
cmentarze	1	0	0	1
obiekty zabytkowe ogółem	27	2	7	7

Uwagi: zestawienie obejmuje obiekty wpisane do rejestru zabytków nieruchomych według stanu na 30.06.2014 r.

Źródło: zestawienie własne na podstawie danych Narodowego Instytutu Dziedzictwa 2014.

³⁰ Źródło: Program Ochrony Środowiska dla Powiatu Tomaszowskiego na lata 2012 – 2015

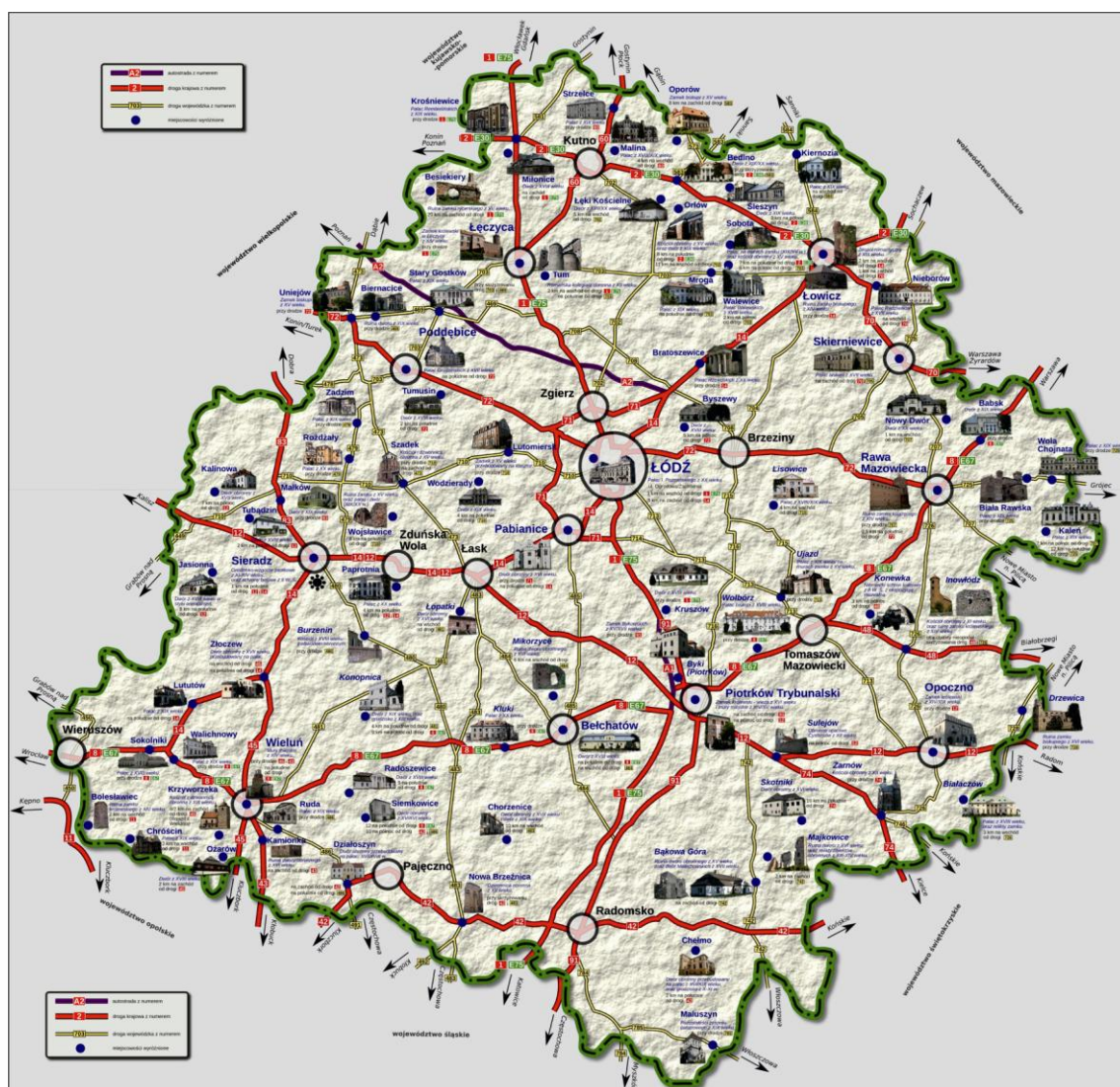
³¹ Źródło: Program Ochrony Środowiska dla Powiatu Tomaszowskiego na lata 2012 – 2015

³² Źródło: Program Ochrony Środowiska dla Powiatu Tomaszowskiego na lata 2012 – 2015

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

Na szczególną uwagę zasługuje tutaj najstarszy zabytek znajdujący się na obszarze Partnerstwa: **kościół p.w. św. Idziego** z XI – XII wieku (gmina Inowódz), został on wybudowany według różnych relacji w 1082 lub 1138 roku, stając się tym samym jedną z najstarszych świątyń w Polsce. Kościół pełnił zarówno rolę obiektu kultu, jak również budowli obronnej, przez co wielokrotnie ulegał on zniszczeniu, a także podlegał odbudowie, jednak do naszych czasów przetrwało wiele oryginalnych elementów budowli, co więcej można oglądać zbiór elementów uzbrojenia z czasów Władysława Hermana, który według jednej wersji był fundatorem budowli. Dodatkowo w trakcie zwiedzania kościoła można wspiąć się na wieżę kościelną, z której rozciąga się piękna panorama Inowłodza. Mankamentem zabytku jest to, iż nie zawsze jest on otwarty dla zwiedzających. Przed zwiedzaniem trzeba skontaktować się z opiekunem sprawującym pieczę nad kościołem, który posiada klucze³³.

Rycina 3. Zamki oraz pałace w granicach województwa łódzkiego

Źródło: www.zamkilodzkie.pl

³³ Na podstawie: <http://www.inowlodz.pl/szlaki-turystyczne/60-szlak-a-zwiedzanie-kocioa-w-idziego>, http://www.powiat-tomaszowski.pl/content.php?cms_id=61&lang=pl&p=p6 oraz http://www.zamkilodzkie.pl/pliki/inowlodz_kosciol.htm [dostęp: 15.08.2014]

Kolejnym ważnym zabytkiem znajdującym się na terenie gminy Inowłódz jest **zamek Kazimierza Wielkiego**. To obronny zamek, powstały w latach 1352 – 1370, ufundowany przez Kazimierza Wielkiego. Zamek zbudowany został w celu obronnym w miejscu przeprawy na brodzie pilickim, którydy przebiegał szlak handlowy z Torunia do Krakowa, a dalej na Ruś i Węgry. Na brodzie znajdowała się komora celna, czyli punkt poboru opłat celnych. Szlak ten miał istotne znaczenie handlowe w ówczesnej Polsce. Zamek pełnił także funkcję lokalnej siedziby władz monarszych. Zamek został mocno zniszczony podczas Potopu Szwedzkiego³⁴. W 2007 roku rozpoczęła się inwestycja związana z odbudową ruin zamku. Dzięki funduszom europejskim i staraniom władz lokalnych zamek został odnowiony. Dnia 15 czerwca 2013 roku został oficjalnie otwarty. Obecnie mieści się w nim prężnie działające Gminne Centrum Kultury, biblioteka gminna, jak również Punkt Informacji Turystycznej. Sam Zamek dostępny jest także dla zwiedzających³⁵.

Dwa wspomniane powyżej zabytki są najstarszymi na terenie Partnerstwa, co więcej ich obronny charakter wpisuje się doskonale w charakterystykę województwa łódzkiego, na terenie którego znajduje się wiele budowli o podobnym charakterze (ryc. 3). Jest to element, który można wykorzystać w promocji tych zabytków. Co więcej warto wspomnieć, iż kościół p.w. św. Idziego jest częścią Piastowskiego Szlaku Romańskiego³⁶.

Poniżej omówione zostały ciekawsze zabytki znajdujące się na terenie gmin wchodzących w skład Partnerstwa na rzecz rozwoju Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy.

Gmina Inowłódz

Poza kościołem św. Idziego oraz zamkiem Kazimierza Wielkiego na terenie gminy znajdują się także:

- **Kościół p.w. św. Michała Archanioła w Inowłodzu**, zbudowany w 1520 roku w stylu późnogotyckim. Wewnątrz świątyni znajduje się neobarokowy ołtarz z obrazem Matki Boskiej Bolesnej, późnogotycka kamienna chrzcielnica z XVI wieku, relikwiarz gotycki ze szczątkami św. Idziego oraz drewniana suknia z obrazu Matki Boskiej Bolesnej.
- **XIX-wieczna synagoga**. Świątynie żydowskie należą do rzadkości w tym rejonie Polski, bowiem większość z nich została zburzona w czasie II Wojny Światowej przez wojska niemieckie. Podczas renowacji w latach 80-tych XX wieku w świątyni tej odkryto piękne XIX-wieczne freski oraz polichromię zawierającą wersety Tory³⁷.

Dodatkowo na terenie gminy Inowłódz znajdują się również:

- drewniana kaplica p.w. NMP Królowej w Spale (1922),
- park pałacowy, przy pałacu Prezydenta RP w Spale (XIX wiek),

³⁴ <http://www.zamkipolskie.com/inowlodz/inowlodz.html>;

http://tomaszowmazowiecki.naszemiasto.pl/artukul/miliony-na-krolewski-zamek-w-inowlodzu,439900,art,t,id,tm.html?sesja_gratka=c9296b17a53e7f1a7cb23f3698823282 [dostęp: 15.08.2013]

³⁵ <http://www.gckinowlodz.naszgok.pl/zwiedzanie-zamku#menu>,

<http://tomaszowmazowiecki.naszemiasto.pl/artukul/otwarcie-zamku-w-inowlodzu-xiv-wieczny-zamek-krola,1897593,artgal,t,id,tm.html> [dostęp: 15.08.2013]

³⁶ <http://turystycznieszlaki.pl/szlak-romanski/> oraz <http://www.inowlodz.pl/szlaki-turystyczne/334-szlaki-turystyczneprzebiegajce-przez-teren-gminy-inowlodz> [dostęp: 15.08.2013]

³⁷ http://www.inowlodz.friko.pl/synagoga_zydowska2.html

- most żelbetowy na rzece Pilicy, na drodze do Ciebłowic (1936).

Gmina miejska Tomaszów Mazowiecki

Wśród najważniejszych obiektów dziedzictwa kulturowego, zlokalizowanych na terenie miasta Tomaszów Mazowiecki, należy wymienić:

- **Pałac Ostrowskich** wzniesiony w 1812 roku przez hrabiego Antoniego Ostrowskiego, założyciela miasta Tomaszów Mazowiecki. Pierwotnie stanowił on rezydencję mieszkalną rodziny Ostrowskich, obecnie jest to siedziba Muzeum w Tomaszowie Mazowieckim³⁸.
- **Kościół ewangelicki Zbawiciela** zbudowany w stylu neogotyckim według projektu Pawła Hosera, powstały w latach 1897 – 1902. Wewnątrz mieści się cenny obraz Wojciecha Gersona z 1900 roku, a także zabytkowe organy Braci Walter, witraże oraz ambona z baldachimem³⁹.
- **Ewangelicki kościół p.w. św. Trójcy** stworzony na zlecenie Antoniego Ostrowskiego, powstał w latach 1823 – 1829. Jest najstarszym murowanym kościołem znajdującym się na terenie Tomaszowa Mazowieckiego. Wewnątrz znajdują się organy z 1841 roku. Obecnie ze względu na stan zniszczenia nie jest możliwy do zwiedzania⁴⁰.
- **Dawne jatki miejskie** to budynek powstały w latach 1830 – 1838, zbudowany w stylu neoklasycystycznym. Pierwotnie mieściły się tutaj jatki rzeźniczo-piekarnicze, od lat 70. XX wieku mieściła się tutaj Galeria pod Arkadami, która była placówką kulturalną. Aktualnie mieści się tu galeria sztuki pn. Galeria Arkady⁴¹.
- **Kościół p.w. św. Antoniego** nie został uwzględniony w rejestrze zabytków, jednakże jest on wpisany do gminnej ewidencji zabytków. Kościół powstał w latach 1862 – 1864, w stylu neoklasycystycznym. We wnętrzu kościoła możemy znaleźć 3 drewniane ołtarze, a także zabytkową ambonę i unikatowy krucyfiks z białego marmuru. Jest to najstarszy kościół katolicki na terenie miasta⁴².
- **Kościół p.w. św. Marcina w Białostrzegach** to drewniany kościół zbudowany w 1746 roku. Wewnątrz znajdują się malowidła i rzeźby z XVI wieku⁴³.
- **Cmentarz Żydowski** został założony w roku 1831, na terenach, które zostały podarowane ludności Żydowskiej przez hrabiego Antoniego Ostrowskiego. W obrębie nekropolii znajduje się około 2 000 nagrobków oraz ruiny ohelu⁴⁴.
- **Młyn wodny** z początków XX wieku, znajdujący się na terenie Skansenu Rzeki Pilicy.

Poza wyżej wymienionymi obiektami na terenie gminy miejskiej Tomaszów Mazowiecki znajdują się m.in. następujące zabytki:

³⁸ <http://lodzkie.travel/?kat=zabytki&sub=palace&id=30> oraz <http://tomaszowskakultura.pl/nasze-zabytki-a8/palac-ostrowskich-r58>

³⁹ <http://lodzkie.travel/?kat=swiatynie&sub=3&id=240>

⁴⁰ <http://tomaszowskakultura.pl/nasze-zabytki-a8/kosciol-ewangelicki-r66>

⁴¹ <http://tomaszowskakultura.pl/nasze-zabytki-a8/dawne-jatki-miejskie-r63>

⁴² <http://tomaszowskakultura.pl/nasze-zabytki-a8/kosciol-rzymsko-katolicki-pw.-sw.-antoniego-r77>

⁴³ <http://tomaszowskakultura.pl/nasze-zabytki-a8/kosciol-sw.-marcina-r75> oraz <http://www.powiat-tomaszowski.pl/>

⁴⁴ <http://lodzkie.travel/?kat=zabytki&sub=cmentarze&id=112>

- klasycystyczna kamienica z XIX wieku,
- ratusz klasycystyczny,
- willa Jana Rodego,
- kamienica Szepsa,
- kamienica rodziny Knothe,
- gmach Banku Polskiego,
- willa fabrykancka,
- eklektyczny pałacyk Pieschów,
- park im. dr. Rodego.

Gmina Rzeczyca

Wśród najważniejszych zabytków położonych w granicach gminy Rzeczyca należy zwrócić przede wszystkim uwagę na:

- **Kościół p.w. św. Katarzyny w Rzeczy** powstały w latach 1889-1891 w stylu neogotyckim, na miejscu starego drewnianego kościoła. Inicjatorem budowy był ks. M. Skarżyński. W kościele znajdują się m.in. obrazy szkoły weneckiej zachowane z drewnianego kościoła, a także chrzcielnica z XVI wieku⁴⁵.
- **Figurka pamiątkowa z kapliczką** powstała w 1607 roku z okazji upamiętnienia bitwy z rokoszanami zebrzydowskimi pod Guzowem. Jest najstarszym zabytkiem na terenie gminy Rzeczyca. Znajduje się u podnóża parku podworskiego⁴⁶.
- **Park im. Ignacego Jana Paderewskiego** założony w połowie XVIII wieku, jest przykładem parku dworskiego, na terenie którego znajdował się niegdyś dwór, który w latach 60-tych został rozebrany⁴⁷.

Poza wyżej wymienionymi obiektami w gminie Rzeczyca znajdują się także:

- dwór w Glinie z II połowy XIX wieku,
- dwór w Bartoszówce z II połowy XIX wieku,
- mostek na rzece Luboczance w Luboczy.

Gmina wiejska Tomaszów Mazowiecki

Jednym z najcenniejszych zabytków na terenie gminy wiejskiej Tomaszów Mazowiecki jest **kościół p.w. św. Anny i klasztor oo. Franciszkanów w Smardzewicach**. Według legendy kościół powstał w miejscu, w którym jednemu z mieszkańców objawiła się św. Anna, Matka Najświętszej Maryi Panny. Ta barokową świątynia została wybudowana w latach 1683 – 1699, z inicjatywy biskupa warmińskiego, Jana Stanisława Zbąskiego. Ołtarz główny oraz organy pochodzą z roku 1700⁴⁸.

Poza tym na terenie gminy wiejskiej Tomaszów Mazowiecki znajdują się:

⁴⁵ <http://rzeczyca.pl/gsi/images/folder%20Gminy%20rzeczyca.pdf>

⁴⁶ <http://rzeczyca.pl/gsi/images/folder%20Gminy%20rzeczyca.pdf>

⁴⁷ <http://rzeczyca.pl/gsi/images/folder%20Gminy%20rzeczyca.pdf>

⁴⁸ <http://klasztor.website.pl/>

- dworek szlachecki z II połowy XIX w. w Świńsku,
- dworek szlachecki z początków XX w. w Zaborowie,
- dwór z II połowy XIX wieku w Kwiatkówce.

Oprócz wymienionych powyżej walorów turystycznych (przyrodniczych i antropogenicznych), na terenie Partnerstwa znajduje się również wiele interesujących atrakcji turystycznych.

Tomaszowska Okrąglica to produkt turystyczny, który składa się z trzech zasobów, znajdujących się na terenie gminy miejskiej Tomaszów Mazowiecki, w skład którego wchodzi:

- **Skansen rzeki Pilicy** – muzeum powstałe w celu popularyzacji i ochrony dziedzictwa kulturowego, przyrodniczego i historycznego rzeki Pilicy oraz Nadpilcza (dokładny opis Skansenu umieszczono w rozdziale poświęconym kulturze). Wejście do skansenu kosztuje 5 PLN za bilet normalny oraz 4 PLN za bilet ulgowy. Dzieci do lat czterech mają wstęp bezpłatny. Skansen można zwiedzać od wtorku do niedzieli. W sezonie letnim (od 1.04 – 31.10) w godzinach od 10.00 – 18.00, natomiast w sezonie zimowym w dni powszednie (od wtorku do piątku) w godzinach 08.00 – 16.00, a w weekendy od 10.00 – 16.00⁴⁹.
- **Rezerwat Niebieskie Źródła** – rezerwat krajobrazowy o powierzchni blisko 29 ha, na terenie którego ochronie podlegają przede wszystkim wywierzyska, a więc źródła, na których pojawiają się mini gejzery. Na terenie rezerwatu znajdują się rośliny ściśle chronione, takie jak: grzebień białe, turówki wonne, różanecznik żółty, kosodrzewina i cis pospolity. Niebieskie Źródła cieszą się niezmiernie dużym zainteresowaniem turystów przez cały rok. Wstęp do rezerwatu jest darmowy.
- **Groty Nagórzyckie** – sztuczne wyrobiska, które zostały stworzone poprzez wydobycie piasku szklarskiego w XVIII i XIX wieku. Znajdują się w mieście Tomaszów Mazowiecki. Groty posiadają liczne korytarze oraz zaułki. Jest to unikalny produkt turystyczny, trasa turystyczna ma około 160 m długości i przebiega dwoma oświetlonymi chodnikami. Dodatkowo na trasie ustawione są ekspozycje historyczne i tematyczne. Bilety wstępu są w cenach: 4 PLN za bilet normalny oraz 3 PLN za bilet ulgowy, dzieci do lat 4 mają wstęp bezpłatny. Groty można zwiedzać od wtorku do niedzieli. W sezonie letnim (od 1.04 – 31.10) w godzinach od 10.00 – 18.00, natomiast w sezonie zimowym w dni powszednie (od wtorku do piątku) w godzinach 08.00 – 16.00, a w weekendy od 10.00 – 16.00.

W 2012 roku Tomaszowska Okrąglica otrzymała wyróżnienie w konkursie na **Najlepszy Produkt Turystyczny Województwa Łódzkiego**. Doceniony został przede wszystkim fakt połączenia trzech różnych atrakcji regionalnych w jeden produkt⁵⁰.

Ośrodek Hodowli Żubrów w Smardzewicach powstał w latach 1934 – 1936. Na terenie ośrodka można podziwiać żubry, ale także dowiedzieć się o ich życiu i zwyczajach, uczestnicząc przy tym w specjalnej ścieżce edukacyjnej. Co więcej na terenie Nadleśnictwa istnieje izba ekologiczna zawierająca zbiory przyrodnicze. Wizyta w Ośrodku Hodowli Żubrów jest więc dobrym pomysłem na spędzenie czasu wraz z całą rodziną, bowiem można tutaj zarówno odpocząć w specjalnie wyznaczonych do tego miejscach, jak również wiele się nauczyć. W sezonie letnim (1.05 – 30.09) w dni powszednie (poniedziałek – piątek) w godzinach 9.00 – 16.00 oraz

⁴⁹ <http://www.okraglica.pl/?l=o&s=0/3&p=skansen-rzeki-pilicy>

⁵⁰ <http://okraglica.pl/>

weekendy od 11.00 – 18.00, natomiast w sezonie zimowym w dni powszednie (wtorek – piątek) od 9.00 – 15.00 oraz w weekendy od 11.00 – 15.00. Bilety można kupić w cenie 3,30 PLN bilet normalny oraz 2,20 PLN bilet ulgowy⁵¹.

Miejscowość Spała to osada znajdująca się na terenie powiatu tomaszowskiego, w gminie Inowódz. Znana przede wszystkim jako rezydencja carów rosyjskich oraz miejsce wypoczynkowe prezydentów Polski Międzywojennej. Na terenie Spały odbywały się również słynne polowania, w których uczestniczyli królowie polscy oraz carowie rosyjscy. Poza tym w Spale można znaleźć wiele zabytków, m.in.: zabytkowy most na rzece Pilicy, drewniany kościółek z 1923 roku w stylu polskim, murowana wieża ciśnień z początku XX wieku, budynki osady pałacowej (resztki pałacu, dawne hotele itd.). W centrum Spały znajduje się natomiast park stworzony w stylu angielskim, w którym można znaleźć wiele egzotycznych gatunków drzew. Ze względu na swoją renomę na mapie turystycznej Polski w Spale istnieje bardzo dobra baza noclegowa dla turystów⁵².

Co więcej, współczesna Spała znana jest wielu miłośnikom sportu, bowiem znajduje się tam słynny Centralny Ośrodek Sportu, posiadający kryte hale sportowe, korty, basen, siłownię, gabinety odnowy biologicznej, a całość dopełniają hotele. W miejscu tym do zawodów przygotowuje się wielu słynnych polskich sportowców⁵³. Warto zaznaczyć, iż w Spale organizowane są 3 bardzo ważne cykliczne imprezy o zasięgu ponadregionalnym (opisane szerzej w rozdziale poświęconym kulturze):

- Dożynki Prezydenckie,
- Spalski Jarmark Antyków i Rękodzieła Ludowego,
- Hubertus Spalski⁵⁴.

Bunkry w Konewce powstały w 1939 roku, ze względu na fakt, iż Spała była ważną siedzibą dowodzenia wojsk niemieckich podczas II Wojny Światowej. Przez całą wojnę były one zajmowane przez wojska niemieckie, następnie służyły jako skład amunicji i bomb. Trasa turystyczna w obiekcie powstała w 2005 roku, gdzie obecnie do zwiedzania udostępnione są: schron kolejowy o długości 380 m, w którym znajduje się ekspozycja militariów, pojazdów oraz inne tematyczne wystawy związane z historią II Wojny Światowej, schrony techniczne oraz schron studni głębinowej. Koszt biletu normalnego to 9 PLN, natomiast ulgowego 6 PLN, dzieci do lat 7 mają wstęp darmowy. Trasa czynna jest w sezonie zimowym (od 1.12 do 31.03) w niedzielę od 10.00 – 16.00, w sezonie od 1.05 – 30.06 oraz od 1.09 – 31.10 codziennie oprócz poniedziałków w godzinach 10.00 – 18.00, natomiast w sezonie letnim (1.07 – 31.08) codziennie w godzinach 10.00 – 19.00. Warto wspomnieć, że w 2006 roku Bunkry w Konewce zdobyły certyfikat Polskiej Organizacji Turystycznej⁵⁵.

Zalew Sulejowski, największa atrakcja turystyczno-rekreacyjna regionu. Zalew położony jest pomiędzy Sulejowem a Smardzewicami i należy do największych zbiorników wodnych centralnej Polski. Powstał w latach 1969 – 1973 poprzez spiętrzenie wód rzeki Pilicy za pomocą Zapory Smardzewickiej. Zalew ma powierzchnię 2 700 ha i długość około 17 km. Na całym

⁵¹ <http://www.smardzewice.ovh.org/zubry/zubry.html>

⁵² <http://www.spala.pl/zwiedzanie/>

⁵³ <http://www.spala.cos.pl/54,historia-osrodka.html>

⁵⁴ <http://www.spala.pl/zwiedzanie/>

⁵⁵ <http://www.bunkierkonewka.eu/>

zbiorniku obowiązuje zakaz użytkowania sprzętu motorowodnego, co sprzyja osiedlaniu się w tych okolicach wielu gatunków fauny. Zalew Sulejowski jest dobrym miejscem do odpoczynku, dodatkowo jest to miejsce, które sprzyja żeglarsztwu, nad jeziorem działa 9 portów jachtowych, z czego 3 zlokalizowane są na terenie gmin Partnerstwa:

- port jachtowy „Borki” (Swolszewice Małe),
- port jachtowy „Maruś” (Swolszewice Małe – przy zaporze),
- port jachtowy „U Sołtysa” (Tresta).

Na terenie Zalewu odbywają się również regaty⁵⁶.

2.2. Zagospodarowanie turystyczne

Atrakcyjność turystyczna poszczególnych jednostek osadniczych, jak już wcześniej wspomniano, kształtowana jest zarówno przez walory turystyczne (przyrodnicze oraz kulturowe), jak również przez istniejące zagospodarowanie turystyczne obszaru. Z punktu widzenia ruchu turystycznego szczególnie ważne znaczenie posiada przede wszystkim dostępność oraz jakość bazy noclegowej i gastronomicznej, a także obecność infrastruktury turystycznej (w tym szlaków turystycznych). Należy w tym miejscu zwrócić uwagę, że przez teren Partnerstwa przebiega wiele różnorodnych szlaków turystycznych (znakowane szlaki turystyczne, szlaki kulturowe oraz szlaki tematyczne).

Znakowane szlaki turystyczne

Szlak zielony (ok. 57 km) rozpoczyna się w mieście Tomaszów Mazowiecki, a kończy w Luboczy. Jego większa część przebiega przez malownicze tereny Spalskiego Parku Krajobrazowego. Co więcej szlak zielony łączy w sobie większość interesujących miejsc i zabytków znajdujących się na terenie Partnerstwa. Idąc szlakiem natrafiamy na takie miejsca, jak:

- rezerwat przyrody Niebieskie Źródła,
- Skansen Rzeki Pilicy w Tomaszowie Mazowieckim,
- ponor krasowy rzeki Ginącej,
- Przepaść – miejsce w którym zanika okresowy ciek wodny w szczelinach wapieni jurajskich,
- zabytkowa kapliczka (Wąwał),
- Ośrodek Hodowli Żubrów w Smardzewicach (ścieżka edukacyjno-turystyczna),
- schrony z czasów II Wojny Światowej w Jeleniu,
- Krzyż i Kopiec Wolności im. Tadeusza Kościuszki,
- pomnik i krzyż na cześć bohaterów Armii Krajowej, którzy polegli w kraju i za granicą,
- miejscowość Spała,
- wąwozy w miejscowości Liciężna (niedaleko rezerwatu przyrody Żądłowice),
- figurka pamiątkowa z kapliczką we wsi Grotowice (gmina Rzeszyca),
- park krajobrazowy z przełomu XVIII i XIX wieku we wsi Grotowice (gmina Rzeszyca)⁵⁷.

⁵⁶ <http://www.sulejowski.pl/>

Szlak czerwony – partyzancki im. mjr Henryka Dobrzańskiego (ok. 268 km) stworzony na cześć żołnierzy oraz partyzantów polskich. Szlak rozpoczyna się w miejscowości Szydłowiec i kończy w Radomsku, a więc poza granicami Partnerstwa, jednakże około 30 km przebiega przez tereny Partnerstwa, w tym przez Tomaszów Mazowiecki, Spałę, Teofilów, Inowłódz. Podążając tym szlakiem można natrafić na takie atrakcje, jak:

- Nagórzyce z charakterystycznymi grotami,
- rezerwat przyrody Niebieskie Źródła,
- Skansen Rzeki Pilicy w Tomaszowie Mazowieckim,
- pałacyk, należący przed 1915 rokiem do znanego lekarza i społecznika Jana Rodego,
- ewangelicki kościół Zbawiciela w Tomaszowie Mazowieckim,
- kościół p.w. Św. Antoniego w Tomaszowie Mazowieckim,
- miejscowość Spała,
- Spalski Park Krajobrazowy⁵⁸.

Szlak niebieski im. Prezydenta Profesora Ignacego Mościckiego (ok. 21,5 km) podkreśla walory przyrodnicze Puszczy Nadpilickiej. Bierze swój początek w miejscowości Spała, a kończy się w Tomaszowie Mazowieckim. Na szlaku można zobaczyć:

- Puszcę Spalską,
- kompleks bunkrów z czasów II wojny światowej w miejscowości Jeleń,
- Ośrodek Hodowli Żubrów w Smardzewicach (ścieżka edukacyjno-turystyczna),
- kościół p.w. św. Anny i klasztor oo. Franciszkanów w Smardzewicach,
- kopalnię piasków szklarskich „Biała Góra”,
- Skansen Rzeki Pilicy w Tomaszowie Mazowieckim,
- rezerwat przyrody Niebieskie Źródła⁵⁹.

Szlak niebieski zwany szlakiem rzeki Pilicy (ok. 121 km), dostępny zarówno dla wycieczek pieszych, jak i rowerowych. Rozpoczyna się w Piotrkowie Trybunalskim, a kończy w miejscowości Krzętów. Na terenie Partnerstwa przebiega przez następujące atrakcje:

- Wieś Borki, znajdująca się nad Zalewem Sulejowskim,
- Zapora Smardzewicka,
- kościół p.w. św. Anny i klasztor oo. Franciszkanów w Smardzewicach,
- pomnik ku czci partyzantów 25 pp. Armii Krajowej poległych w walce z hitlerowcami w 1944 roku,
- Treśćta Rządowa – wieś letniskowa nad zatoką Zalewu Sulejowskiego.

Szlak żółty zwany szlakiem carskich łowów (ok. 30 km), upamiętniający pobyt cara Aleksandra III. Rozpoczyna się w Smardzewicach, a kończy w Rzeczy. Na szlaku można zwiedzić:

- Bunkry w Konewce,

⁵⁷ <http://lodzkie.travel/?kat=szlak&id=116> oraz http://www.powiat-tomaszowski.pl/content.php?cms_id=60&lang=pl&p=p6

⁵⁸ http://www.powiat-tomaszowski.pl/content.php?cms_id=60&lang=pl&p=p6 oraz <http://lodzkie.travel/?kat=szlak&id=37>

⁵⁹ <http://lodzkie.travel/?kat=szlak&id=117>

- carską i prezydencką rezydencji w Spale,
- rezerwat przyrody: Konewka, Jeleń i Jodłowice⁶⁰.

Szlak czarny zwany szlakiem cudownych obrazów (ok. 36 km). Szlak wiedzie starymi trasami pielgrzymkowymi z Poświętnego. Na terenie Partnerstwa Dolina Pilicy prowadzi do Klasztoru oo. Franciszkanów w Smardzewicach⁶¹.

Szlak zielony zwany traktem przez Puszcę Pilicką (ok. 40 km). Trasa rozpoczyna się w gminie Poświętne i prowadzi przez Puszcę Pilicką. Na trasie można podziwiać:

- Bunkry w Konewce,
- pomnik Żubra w Spale,
- carską i prezydencką rezydencji w Spale⁶².

Szlak czerwony zwany drogą do żubrów (ok. 20 km). Trasa prowadzi ze Smardzewic do Inowłódza przez Ośrodek Hodowli Żubrów w Smardzewicach⁶³.

Szlak rowerowy niebieski im. Juliana Tuwima (ok. 43 km) jest upamiętnieniem miejscowości, w których swoje wakacje spędzał znany poeta. Szlak prowadzi z Tomaszowa Mazowieckiego do Zakościela. Na szlaku oglądamy:

- Nagórzyce z charakterystycznymi grotami,
- rezerwat przyrody Niebieskie Źródła,
- Skansen Rzeki Pilicy w Tomaszowie Mazowieckim,
- Spalski Park Krajobrazowy,
- Bunkry w Konewce,
- wsie Królowa Wola oraz Zakościele słynące z kultywowania folkloru,
- kościół p.w. św. Idziego w Inowłodzu⁶⁴.

Szlak rowerowy zielony im. Zygmunta Goliata (ok. 70 km). Trasa prowadzi dookoła Zalewu Sulejowskiego, w tym m.in. przez Tomaszów Mazowiecki oraz Smardzewice. Kierując się tym szlakiem natrafimy na:

- Nagórzyce z charakterystycznymi grotami,
- rezerwat przyrody Niebieskie Źródła,
- Skansen Rzeki Pilicy w Tomaszowie Mazowieckim,
- Zaporę Smardzewicką.

⁶⁰ http://www.lodzkie.pl/files/turystyka/mapy/l_140_153_ok.pdf

⁶¹ http://www.lodzkie.pl/files/turystyka/mapy/l_140_153_ok.pdf

⁶² http://www.lodzkie.pl/files/turystyka/mapy/l_140_153_ok.pdf

⁶³ http://www.lodzkie.pl/files/turystyka/mapy/l_140_153_ok.pdf

⁶⁴ http://www.lodzkie.pl/files/turystyka/mapy/l_140_153_ok.pdf

Szlaki kulturowe

Szlak Romański jest częścią europejskiego szlaku turystycznego. Łączy miejscowości, na terenie których znajdują się zabytki architektury średniowiecznej. W Polsce szlak romański powstał pod koniec XX wieku, a na jego trasie znajdują się takie miejscowości jak: Gniezno czy Kraków. Wśród zabytków sztuki romańskiej, 7 można znaleźć w województwie łódzkim, w miejscowościach: Krzyworzecza, Ruda, Strońsko, Sulejów, Tum, Żarnów. Na terenie Partnerstwa położony jest kościół p.w. św. Idziego w Inowłodzu, który należy właśnie do zabytków należących do tego szlaku⁶⁵.

Szlaki tematyczne

Łódzki Szlak Konny jest najdłuższym tego typu szlakiem w Europie, długość tras to ponad 2 000 km. Szlak składa się z dwóch pętli: wewnętrznej i zewnętrznej. Pętle składają się z wyznaczonych tras, które są przystosowane do poziomu umiejętności miłośników jazdy konnej. W granicach Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy działa 5 ośrodków nauki jazdy konnej, w tym gospodarstwa agroturystyczne z możliwością nauki jazdy konnej:

- gospodarstwo agroturystyczne „Końska zagroda” (Królowa Wola 196, Inowłódz),
- gospodarstwo agroturystyczne „Nowy dwór” Alicja Płoszyńska (Zakościele 67, Inowłódz),
- Little Ranch (ul. Południowa 69, Twarda, Smardzewice),
- ośrodek jazdy konnej „Amazonka” (Cieślówice Duże 222, Tomaszów Mazowiecki),
- ośrodek jazdy konnej „Koniczynka”(Poświętne 18 B, Inowłódz)⁶⁶.

Kulinarne szlaki województwa łódzkiego. Województwo łódzkie ze względu na swoje położenie w centralnej Polsce charakteryzuje się tradycjami kulinarnymi powstałymi na stykach wielu regionalnych tradycji. Każdy powiat czy nawet gminy posiadają własne przysmaki, wśród nich są zalewajka, zupa chrzanowa, kapusta z grochem czy łowickie powidła. Regionalnych specjałów można spróbować uczestnicząc w regionalnych świętach, w tym na terenie Partnerstwa organizowane jest Powiatowe Święto Ziemniaka w Brzustowie. Warto w tym miejscu wspomnieć, iż członkinie Kół Gospodyń Wiejskich z terenu Partnerstwa wielokrotnie odznaczały się w konkursach kulinarnych na terenie całego powiatu, o czym wspomniano w części opracowania dotyczącej kultury⁶⁷.

Szlak kajakowy na rzece Pilicy. Rzeką Pilica przepływająca przez teren Partnerstwa jest znakomitym miejscem do rekreacji. Na rzece organizowane są spływy kajakowe, czemu sprzyja jej wartki nurt. W okolicznych miejscowościach rozwinęła się infrastruktura kajakowa, gdzie można wypożyczyć sprzęt kajakarski. Szlak kajakowy istniejący na rzece składa się z odcinków, specjalnie wytyczonych oraz oznaczonych do spływów. Na terenie całego województwa istnieje 150 km szlaków kajakowych. Na terenie Partnerstwa większość tras bierze swój początek w Tomaszowie Mazowieckim. Szlak kajakowy Pilicy na obszarze powiatu tomaszowskiego, w tym także obszarze Partnerstwa dzieli się na trzy odcinki:

- Sulejów – Smardzewice (20,7 km),

⁶⁵ <http://www.lodzkie.pl/turystyka/szlaki-turystyczne/europejskie-szlaki-kulturowe>

⁶⁶ <http://www.wsiodle.lodzkie.pl/pl-def/cms/euslugi/>

⁶⁷ http://www.kultura.lodz.pl/pl/cms/artykuly/zabytki/kulinaria_lodzkie/

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

- Smardzewice – Spała (18,7 km),
- Spała – Wólka Kuligowska (20,9 km)⁶⁸.

Baza noclegowa

W 2013 roku w granicach Partnerstwa na rzecz rozwoju Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy zlokalizowanych było łącznie 30 turystycznych obiektów noclegowych, z czego 9 zlokalizowanych było na terenie gminy miejskiej Tomaszów Mazowiecki, 6 na terenie gminy wiejskiej Tomaszów Mazowiecki (tab. 4). Najwięcej obiektów zbiorowego zakwaterowania posiadała gmina Inowódz (12), natomiast w gminie Rzeczyca, nie odnotowano istnienia żadnego obiektu noclegowego (BDL GUS 2014). Jednakże należy wspomnieć, że poza wymienionymi w tabeli 4 obiektami noclegowymi na terenie Partnerstwa zaczynają pojawiać się także obiekty agroturystyczne. 14 z nich znajduje się w gminie wiejskiej Tomaszów Mazowiecki, 7 w gminie Inowódz oraz po jednym w gminie miejskiej Tomaszów Mazowiecki i gminie Rzeczyca.

W 2013 roku obiekty zbiorowego zakwaterowania zlokalizowane w granicach Partnerstwa Dolina Pilicy dysponowały w sumie 1 913 miejscami noclegowymi. Niemniej jednak należy zwrócić uwagę, że na przestrzeni horyzontu czasowego obejmującego lata 2007 – 2013, na badanym obszarze nastąpił wyraźny spadek liczby oferowanych miejsc noclegowych. W stosunku do 2007 roku ilość miejsc noclegowych na terenie Partnerstwa Dolina Pilicy uległa zmniejszeniu o 867, tj. o 31,2%. Trzeba podkreślić, iż jest to tendencja odwrotna w stosunku do trendu obserwowanego w skali Polski czy też województwa łódzkiego, gdzie w analizowanym okresie liczba miejsc oferowanych turystom w obiektach zbiorowego zakwaterowania zwiększyła się odpowiednio o 16,7% i 46,3%. Jednocześnie wypada zauważyć, iż spośród gmin wchodzących w skład Partnerstwa największy spadek ilości miejsc noclegowych odnotowano w gminie wiejskiej Tomaszów Mazowiecki, gdzie w latach 2007 – 2013 liczba miejsc noclegowych pozostających do dyspozycji dla turystów uległa zmniejszeniu o 55,4%. Równocześnie należy podkreślić, iż w 2013 roku największą liczbą miejsc noclegowych dysponowały obiekty zbiorowego zakwaterowania funkcjonujące na terenie gminy Inowódz (1 105 miejsc). Jednakże również w przypadku tej gminy, w latach 2007 – 2013, nastąpił spadek ilości miejsc oferowanych turystom (BDL GUS 2014).

Tabela 4. Liczba turystycznych obiektów noclegowych według gmin tworzących Partnerstwo w 2013 r.

Kategorie turystycznych obiektów noclegowych	Tomaszów Mazowiecki (gm. miejska)	Tomaszów Mazowiecki (gm. wiejska)	Inowódz (gm. wiejska)	Rzeczyca (gm. wiejska)
hotele	1	1	2	0
pensjonaty	0	1	1	0
inne obiekty hotelowe	2	3	1	0
schroniska młodzieżowe	0	0	1	0
szkolne schroniska młodzieżowe	1	0	0	0
ośrodki wczasowe	0	1	1	0

⁶⁸ <http://kajakiempopilicy.pl/> oraz <http://www.powiat-tomaszowski.pl/>

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

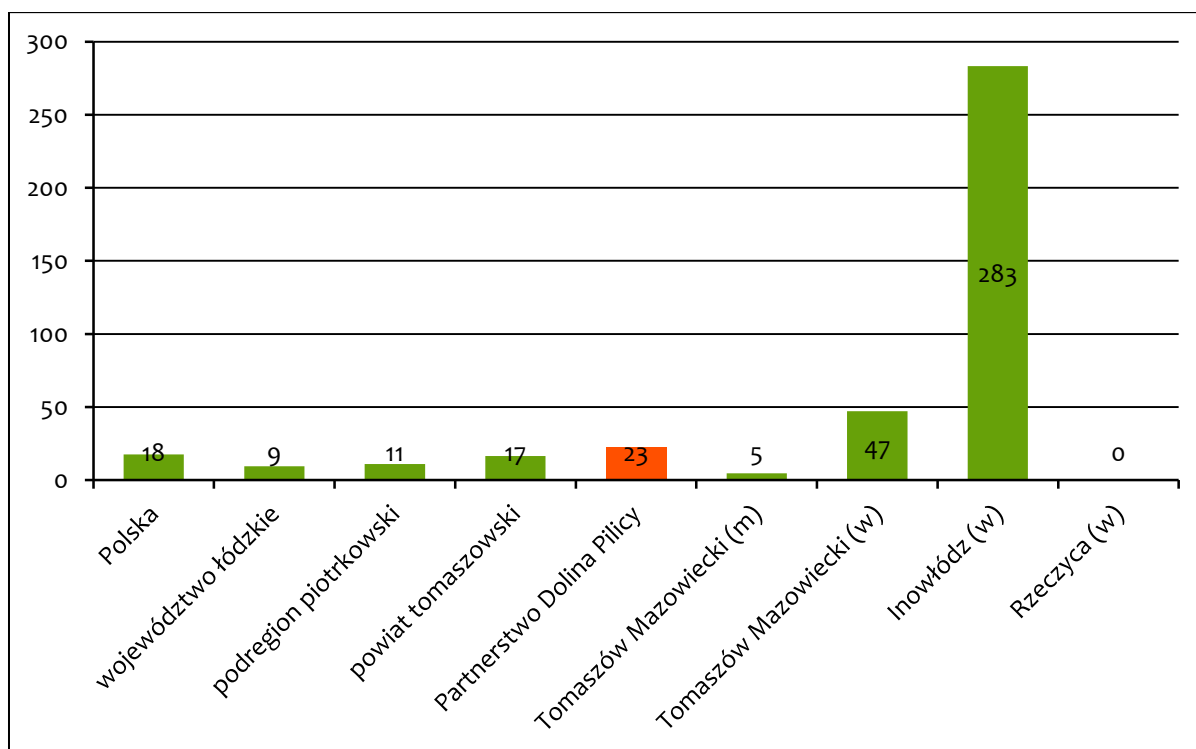
ośrodki szkoleniowo-wypoczynkowe	0	2	1	0
hostele	1	0	0	0
zespoły domków turystycznych	1	0	1	0
pozostałe obiekty noclegowe	0	1	4	0
obiekty noclegowe ogółem	6	9	12	0

Uwagi: zestawienie obejmuje turystyczne obiekty noclegowe według stanu na 31.07.2013 r.

Źródło: zestawienie własne na podstawie danych BDL GUS 2014.

Pomimo bardzo wyraźnego spadku liczby miejsc oferowanych turystom w obiektach zbiorowego zakwaterowania, jaki nastąpił w latach 2007 – 2013, Obszar Funkcjonalny Dolina Rzeki Pilicy w dalszym ciągu charakteryzuje się niezwykle wysoką dostępnością miejsc noclegowych na tle pozostałych porównywanych jednostek terytorialnych (ryc. 4). W 2013 roku na każdy 1000 ludności badanego obszaru przypadało przeciętnie 23 miejsca noclegowe, podczas gdy średnio w kraju – 18. Ponadto pod względem rozpatrywanej cechy Partnerstwo wypada również korzystnie na tle województwa łódzkiego (9), podregionu piotrkowskiego (11) oraz powiatu tomaszowskiego (17). Warto jednocześnie podkreślić, iż w skali całego Obszaru Funkcjonalnego, największym stopniem dostępności miejsc noclegowych w obiektach zbiorowego zakwaterowania odznacza się gmina Inowłódz, w przypadku której na każdy 1000 mieszkańców przypada aż 283 miejsca noclegowe do dyspozycji dla turystów (BDL GUS 2014).

Rycina 4. Liczba miejsc noclegowych na 1000 mieszkańców na obszarze Partnerstwa na tle porównywanych jednostek terytorialnych w 2013 r.

Uwagi: m – gmina miejska, w – gmina wiejska

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS 2014.

2.3. Wielkość i struktura ruchu turystycznego

W 2013 roku z noclegów w obiektach zbiorowego zakwaterowania, zlokalizowanych w granicach Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy, skorzystało w sumie 93 582 turystów, którzy stanowili aż 98,1% ogółu osób korzystających z noclegów na terenie powiatu tomaszowskiego. Równocześnie warto zaznaczyć, iż przeważająca część ruchu turystycznego na badanym obszarze koncentruje się w gminie Inowłódz (tab.5). Niemniej jednak należy zwrócić uwagę, iż na terenie Partnerstwa, począwszy od 2008 roku, obserwowany jest systematyczny spadek liczby turystów, który przybrał na sile zwłaszcza po 2010 roku (ryc. 5). Na przestrzeni okresu obejmującego lata 2007 – 2013, liczba turystów korzystających z noclegów w granicach Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy zmniejszyła się o 27 455 osób (z 121 037), czyli o 22,7%. W tym samym czasie zarówno w Polsce, jak i w województwie łódzkim nastąpił widoczny wzrost liczby turystów – odpowiednio o 23,5% oraz 38,0%. Ponadto w badanym okresie wyraźnie zmniejszył się udział Partnerstwa w strukturze ruchu turystycznego w regionie. O ile w 2007 roku turyści odwiedzający Obszar Funkcjonalny Dolina Rzeki Pilicy stanowili 14,8% ogółu osób korzystających z noclegów w województwie łódzkim, to w 2013 roku ich udział kształtował się na poziomie 8,3%.

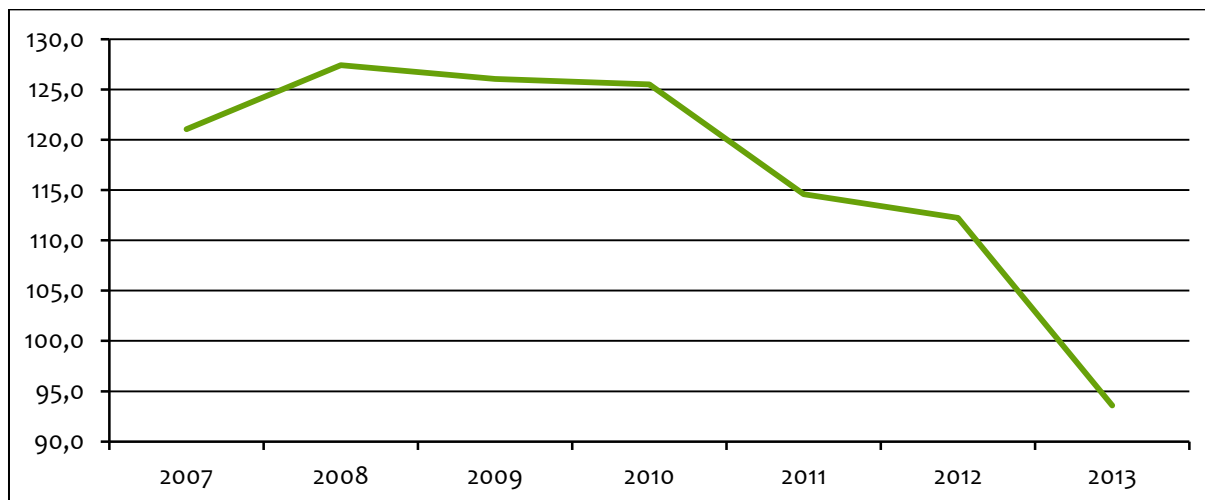
Na podstawie przytoczonych powyżej danych statystycznych trzeba uwypuklić, iż rozpatrywany obszar odznacza się słabnącym zainteresowaniem ze strony turystów. Wypada również zauważyć, że spośród gmin wchodzących w skład Partnerstwa, największym spadkiem ilości turystów charakteryzuje się miasto Tomaszów Mazowiecki, gdzie na przestrzeni analizowanego okresu, liczba osób korzystających z noclegów zmniejszyła się o 67,1% (z 30 561 do 10 045). Względnie stabilnym natężeniem ruchu turystycznego cechuje się jedynie gmina Inowłódz, w przypadku której przez cały badany okres liczba turystów korzystających z noclegów wynosiła około 56,0 – 58,0 tysięcy osób (BDL GUS 2014).

Tabela 5. Liczba turystów (korzystających z noclegów) według gmin tworzących Partnerstwo w 2013 r.

L.p.	Jednostka terytorialna	Turyści ogółem	Turyści krajowi	Turyści zagraniczni
1	Tomaszów Mazowiecki (m)	10 045	8 659	1 386
2	Tomaszów Mazowiecki (w)	26 873	25 586	1 287
3	Inowłódz (w)	56 624	53 744	2 880
4	Rzeczyca (w)	40	40	0
X	Partnerstwo	93 582	88 029	5 553

Uwagi: m – gmina miejska, w – gmina wiejska

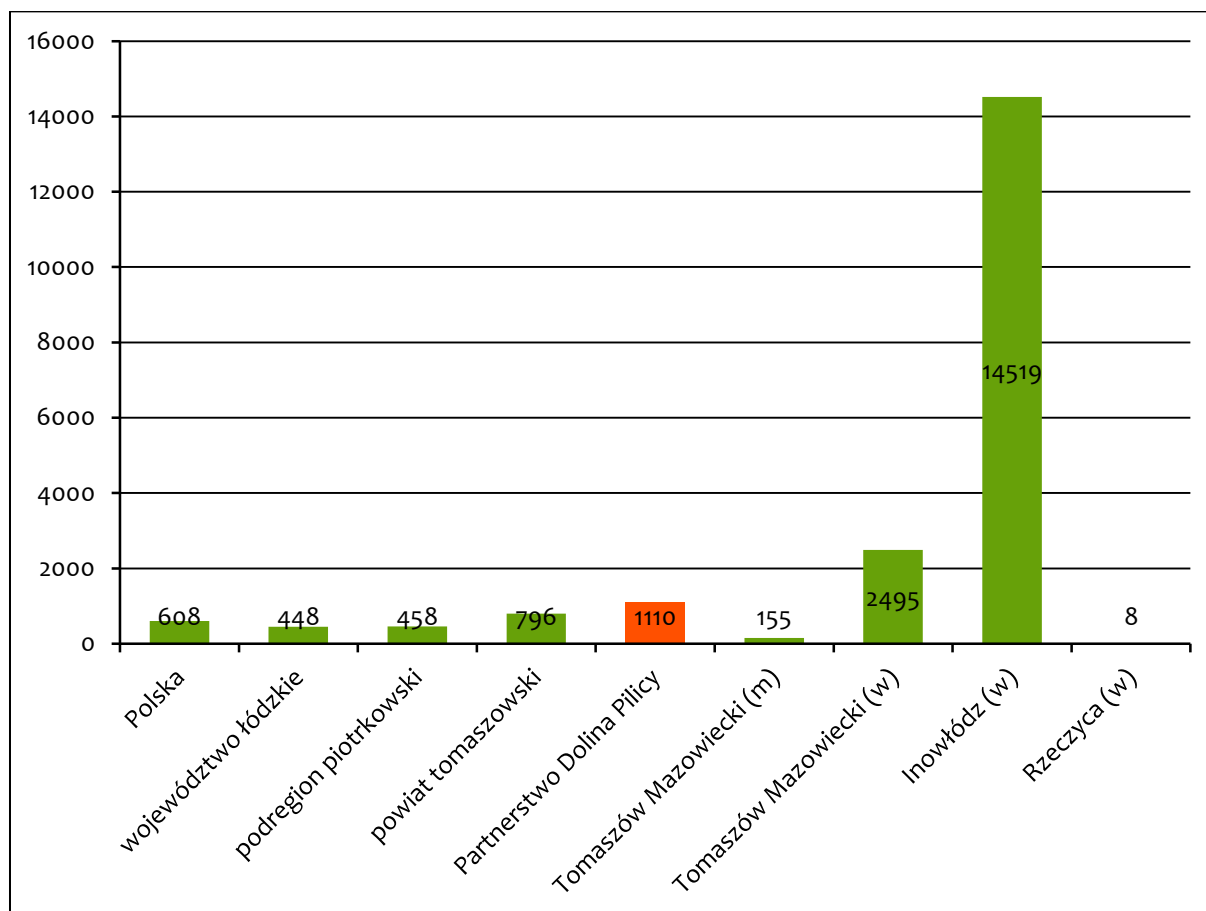
Źródło: zestawienie własne na podstawie danych BDL GUS 2014.

Rycina 5. Liczba turystów (korzystających z noclegów) na obszarze Partnerstwa w latach 2007 – 2013

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS 2014.

Systematyczny spadek zainteresowania turystów Obszarem Funkcjonalnym Dolina Rzeki Pilicy jedynie w niewielkim stopniu można łączyć ze spadkiem liczby miejsc noclegowych, jaki zaobserwowano w latach 2007 – 2013. Należy zaznaczyć, iż spadek liczby turystów w największym stopniu dotyczył gminy miejskiej Tomaszów Mazowiecki, gdzie w całym badanym okresie ilość miejsc noclegowych pozostawała na względnie stabilnym poziomie (około 300 miejsc). Z kolei w przypadku gminy wiejskiej Tomaszów Mazowiecki, gdzie na przestrzeni lat 2007 – 2013 nastąpił największy spadek ilości miejsc oferowanych turystom (o 55,4%), liczba osób korzystających z noclegów zmniejszyła się o 18,2% (BDL GUS 2014).

Rycina 6. Liczba turystów (korzystających z noclegów) na 1000 mieszkańców na obszarze Partnerstwa na tle porównywanych jednostek terytorialnych w 2013 r.

Uwagi: m – gmina miejska, w – gmina wiejska

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS 2014.

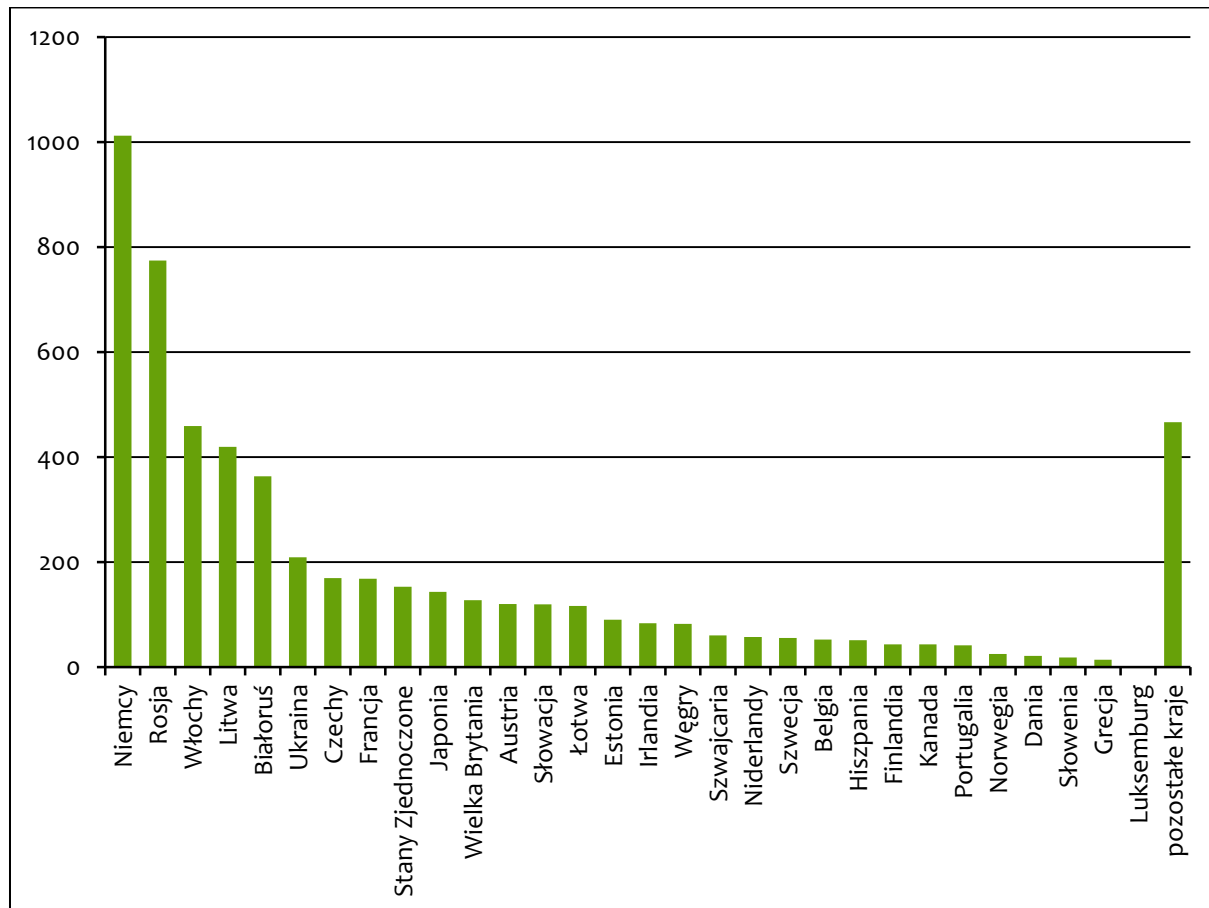
Pomimo widocznego spadku liczby turystów, jaki miał miejsce w latach 2007 – 2013, Partnerstwo w dalszym ciągu odznacza się ponadprzeciętną koncentracją ruchu turystycznego, zarówno w skali kraju, jak i województwa łódzkiego (ryc. 6). W 2013 roku na każdy 1000 ludności Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy przypadało 1110 turystów korzystających z noclegów. Tym samym wartość rozpatrywanego wskaźnika, w przypadku Partnerstwa, kształtowała się wyraźnie powyżej średniej dla Polski (608) oraz województwa łódzkiego (448). Jednocześnie pod względem badanej cechy Obszar Funkcjonalny Dolina Rzeki Pilicy prezentuje się również niezwykle korzystanie na tle subregionu piotrkowskiego (458) oraz powiatu tomaszowskiego (796). Warto podkreślić, iż wśród gmin tworzących Partnerstwo, największą koncentracją ruchu turystycznego charakteryzuje się gmina Inowódz, gdzie w 2013 na każdy 1000 mieszkańców przypadało aż 14 519 turystów korzystających z noclegów w obiektach zbiorowego zakwaterowania położonych w jej granicach administracyjnych (BDL GUS 2014).

Turyści korzystający z noclegów w obiektach zbiorowego zakwaterowania w granicach Obszaru Funkcjonalnego Dolina rzeki Pilicy, w 2013 roku pozostawali na terenie Partnerstwa

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

średnio przez 2,5 dnia, czyli nieznacznie krócej niż przeciętnie w Polsce (2,7 dnia) oraz nieco dłużej niż przeciętnie w województwie łódzkim (1,8 dnia) (BDL GUS 2014).

Rycina 7. Liczba turystów zagranicznych (korzystających z noclegów) według krajów pochodzenia na obszarze Partnerstwa w 2013 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS 2014.

W strukturze ruchu turystycznego koncentrującego się na terenie Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy zdecydowanie dominują turyści krajowi (tab. 5). W 2013 roku turyści z Polski stanowili 94,1% ogółu osób, które skorzystały z noclegów w obiektach zbiorowego zakwaterowania położonych w granicach Partnerstwa. W tym samym czasie badany obszar odwiedziło w sumie 5 553 turystów zagranicznych (5,9% całkowitej liczby osób korzystających z noclegów). W związku z powyższym, na tle kraju i regionu, Obszar Funkcjonalny Dolina Rzeki Pilicy, cechuje się wyraźnie mniejszym udziałem turystów zagranicznych w strukturze odwiedzających. W 2013 roku goście zza granicy stanowili odpowiednio 22,4% ogólnej liczby turystów w Polsce oraz 13,2% całkowitej liczby odwiedzających w przypadku województwa łódzkiego. Jednocześnie pod względem analizowanej cechy badany obszar wypada niekorzystnie także w porównaniu z podregionem piotrkowskim (10,4%). Spośród gmin tworzących Partnerstwo najwyższym udziałem turystów zagranicznych charakteryzuje się miasto Tomaszów Mazowiecki, gdzie w 2013 roku goście zza granicy stanowili 13,8% ogólnej liczby osób korzystających z noclegów. Pomimo, iż w skali całego Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy najwięcej turystów zagranicznych skorzystało z noclegów w gminie Inowłódz (2 880 osób), to ich udział w ogólnej strukturze odwiedzających kształtował się na dość niskim poziomie (5,1%). Warto

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

również zwrócić uwagę, iż wśród turystów zagranicznych, odwiedzających obszar Partnerstwa, najliczniejszymi grupami byli goście z Niemiec i Rosji, którzy w 2013 roku stanowili odpowiednio 18,2% i 13,9% ogółu turystów spoza granic Polski (ryc. 7). Na tle pozostałych państw zaobserwować można także relatywnie duży udział turystów z Włoch (8,3%), Litwy (7,5%) oraz Białorusi (6,5%) (BDL GUS 2014).

3. Inwentaryzacja walorów przyrodniczych i kulturowych

3.1. Walory przyrodnicze

Projektowany Obszar Funkcjonalny Dolina Rzeki Pilicy położony jest w południowo-wschodniej części województwa łódzkiego, w powiecie tomaszowskim. Obszar powiatu tomaszowskiego rozciąga się między 19°43'00" a 20°26'20" długości geograficznej wschodniej oraz między 51°25'20" a 51°46'20" szerokości geograficznej północnej. Według regionalizacji fizycznogeograficznej Kondrackiego⁶⁹ usytuowany jest w środkowej części starogracjalnych Nizin Środkowopolskich (318). Terytorium powiatu leży na pograniczu czterech dużych jednostek makroregionu Wzniesień Południowomazowieckich (318.8), tj.:

- Wzniesień Łódzkich (318.82) w północno-zachodniej części powiatu – rozpościera się na południe od Doliny Białobrzesckiej między Przedgórzem Łżeckim, Równiną Kozienicką i Małopolskim Przełomem Wisły,
- Wysoczyzny Rawskiej (318.83) w północno-wschodniej części powiatu – znajduje się na północ od doliny Pilicy i na wschód od doliny Rawki, która ją oddziela od Wzniesień Łódzkich,
- Równiny Piotrkowskiej (318.84) w południowo-zachodniej części powiatu – rozciąga się pomiędzy Wysoczyzną Bełchatowską za zachodzie a doliną Pilicy na wschodzie,
- Doliny Białobrzesckiej (318.85) w południowo-wschodniej części powiatu – jest odcinkiem doliny Pilicy długości ok. 65 km i powierzchni 250 km² między Białobrzegami a Tomaszowem Mazowieckim.

Jedną z najbardziej charakterystycznych cech budowy geologicznej powiatu tomaszowskiego jest jej duże zróżnicowanie związane z położeniem Polski na styku głównych struktur tektonicznych Europy. W strefie od Tomaszowa Mazowieckiego aż po okolice Łęczycy występuje wał środkowopolski, gdzie serie górnajurskie wyłaniają się spod osadów kredowych. W skład wału środkowopolskiego wchodzi dwie równoległe przebiegające antykliny: sulejowska (w części zachodniej) i gielniowska (w części wschodniej) oddzielone od siebie w okolicach Tomaszowa Mazowieckiego płytką synkliną wypełnioną osadami kredowymi. Właśnie w tej strefie, między Sulejowem a Tomaszowem Mazowieckim występują wapienie jurskie oraz piaski i piaskowce kredowe stanowiące cenne surowce mineralne. Na uwagę zasługują przede wszystkim piaski formierskie, które eksploatowane są w Grudzeniu-Lesie koło Tomaszowa Mazowieckiego, a także piaski szklarskie wydobywane w rejonie Białej Góry. Teren powiatu tomaszowskiego pokryty jest dość zwartą serią osadów czwartorzędowych, choć ich miąższości są zróżnicowane. Dominującą rolę odgrywają piaski i żwiry glacyfluwialne, gliny morenowe oraz osady mułkowo-ilaste różnego pochodzenia. Lokalnie erozyjne wcięcie rzeki Pilicy w utwory czwartorzędowe i starsze może osiągać 20-30 m, odsłaniając miejscami skały podłoża, m.in. w Tomaszowie Mazowieckim, Wąwale, Teofilowie i Inowłodzu.

Rzeźba terenu powiatu tomaszowskiego ma złożony charakter. Pod względem hipsometrycznym jest to obszar przejściowy od Nizin Środkowopolskich do Wyżyny Małopolskiej, co powoduje stosunkowo większe zróżnicowanie fizyczno-geograficzne tego obszaru w stosunku do pozostałych nizin. Powierzchnia terenu powiatu obniża się w kierunku wschodnim od ok. 215

⁶⁹ Kondracki J., 2002, Geografia regionalna Polski, Wyd. Nauk., PWN, Warszawa, s. 196-201.

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

m n.p.m. w okolicach Będkowa i Rokicin (na zachodzie) do ok. 160 m n.p.m. w rejonie Rzeczyca (na wschodzie). W dolinie rzeki Pilicy wysokości bezwzględne osiągają wartości od 143 m n.p.m. w Inowłodzu do 154 m n.p.m. w Tomaszowie Mazowieckim. Z kolei średnia wysokość nad poziomem morza w południowej części powiatu wynosi 210 m, a w północnej – 155 m. Większość obszaru zbudowana jest z gliny zwałowej lub piasków lodowcowo-rzecznych, podobnie jak cały Niż Środkowoeuropejski. Teren powiatu jest tym samym dość jednolity pod względem krajobrazowym. Dominuje typ krajobrazów nizinnych (równin i ostańców peryglacjalnych) urozmaiconych krajobrazem den dolinnych. W ukształtowaniu terenu dominują faliste równiny morenowe, aczkolwiek nie ma tu wyraźnego zróżnicowania powierzchni. Mniejszy udział mają wzgórza moren czołowych, kemy, ozy, pola sandrowe czy pradoliny. Teren leżący w zasięgu Równiny Piotrkowskiej ma charakter płaskiej wysoczyzny o wysokości 155-190 m n.p.m. nachylonej w kierunku rzeki Pilicy, urozmaicony wydrami i dolinami rzek. Najważniejszym elementem rzeźby terenu jest dolina rzeki Pilicy i jej dopływów, w tym Wolbórki i Czarnej Bieliny.

Na terenie powiatu tomaszowskiego występują korzystne dla rozwoju turystyki warunki klimatyczne. Według regionalizacji klimatycznej Okołowicza i Martyn⁷⁰ powiat znajduje się na pograniczu obejmującym tereny nizinne Regionu Łódzkiego i Regionu Mazowiecko-Podlaskiego. Położenie w zasięgu doliny rzeki Pilicy otwartej w kierunku północnym i wschodnim umożliwia nawiązanie do warunków klimatycznych panujących na obszarach nizinnych środkowej Polski. Ukształtowanie powierzchni powiatu pozwala na swobodny przepływ mas powietrza z wyraźną przewagą przepływów w układzie równoleżnikowym. Z tego powodu klimat ma charakter przejściowy z wpływami klimatu oceanicznego zimą i kontynentalnego latem. Obszar ten cechuje stosunkowo wysoka temperatura roczna powietrza – krótkotrwała zima, wczesna i wilgotna wiosna oraz ciepłe lato. Średnia roczna temperatura powietrza w stolicy powiatu – Tomaszowie Mazowieckim wynosi ok. 7,4°C, przy czym średnia temperatura dla lipca to 17,5°C, a dla stycznia – 3,7°C. Liczba dni pochmurnych wynosi ok. 130, pogodnych – 50, a z przymrozkami – 100-118. Długotrwałe i silne mrozy występują sporadycznie, zwykle 30-50 dni w roku. Okres wegetacyjny jest dość długi i trwa ok. 210 dni, natomiast czas zalegania pokrywy śnieżnej sięga 60 dni. Roczna suma opadów atmosferycznych wynosi z kolei ok. 550 mm. W okresie wegetacyjnym opady są z reguły mniejsze od parowania, co może prowadzić do suszy gruntowej. Dominacja wiatrów zachodnich powoduje, że klimat w powiecie jest łagodny z występującymi tu cieplejszymi miesiącami letnimi w stosunku do średniej w Polsce. Okres grzewczy trwa z reguły od początku października do ostatniej dekady kwietnia. W okresie letnim na obszarach nadpilicznych występują opady gradu, co wiąże się z występującymi tu pokładami granitu i gnejsu, nad którymi powietrze jest bardziej zjonizowane.

W ocenie walorów wypoczynkowych zwraca się uwagę na warunki bioklimatyczne danego obszaru. Kozłowska-Szczęśna⁷¹ wyróżniła 4 podstawowe typy antropoklimatu – antropoklimat silnie bodźcowy, umiarkowanie bodźcowy, łagodnie bodźcowy i słabo bodźcowy, oraz dwa podtypy – leśny o cechach oszczędzających oraz terenów zurbanizowanych obciążających organizm ludzki. Powiat tomaszowski położony jest na terenie Centralnego Regionu Bioklimatycznego Polski w słabo bodźcowym typie antropoklimatu, przy czym gminy

⁷⁰ Okołowicz W., Martyn D., 1984, Regiony klimatyczne [w:] Atlas Geograficzny Polski, PPWK, Warszawa, s.11.

⁷¹ Kozłowska-Szczęśna T., 1991, Antropoklimat Polski (próba syntezy), Zeszyty IGIPZ PAN, Warszawa.

wiejskie w dolinie Pilicy – tj.: Inowłódz, Tomaszów Mazowiecki i Rzeczyca – zaliczane są do odmiany leśnej o cechach oszczędzających. Pod względem radiacyjnym i termiczno-wilgotnościowym w regionie tym występuje najmniej dni uciążliwych. Swobodna cyrkulacja atmosferyczna i stosunkowo jednorodna rzeźba terenu przyczyniają się do zniwelowania różnic warunków termicznych i wilgotnościowych, dzięki czemu mało jest dni o skrajnych warunkach termicznych oraz dni parnych. Notowane są tu najwyższe wartości temperatury odczuwalnej wynoszące w skali roku ok. 21-27°C. Średnie roczne sumy usłonecznienia są większe niż 1500 godzin. Zachmurzenie charakteryzuje się dużymi zmianami sezonowymi, z minimum latem i maksimum zimą. Zaznacza się to zwłaszcza w wartości dobowej amplitudy temperatury, która w sezonie letnim jest nie tylko cechą o charakterze hartującym układ termoregulacyjny człowieka, ale także pozwala na odpoczynek termiczny w godzinach nocnych. Warunki wiatrowe w powiecie tomaszowskim są korzystne dla klimatoterapii. Średnia prędkość wiatru w Tomaszowie Mazowieckim wynosiła 2,5 m/s, przy czym największe prędkości występują w zimie, a najmniejsze w lecie. Na korzystne warunki rekreacji i turystyki wpływa stosunkowo niska liczba dni z opadem, gdzie zarówno w sezonie zimowym, jak i sezonie letnim jest ich najmniej w skali Polski⁷². Dzięki temu okres klimatoterapii trwa od kwietnia do października, kiedy warunki pogodowe umożliwiają korzystanie z różnych form aktywności ruchowej na otwartym powietrzu, bez nadmiernego obciążenia organizmu. Od połowy maja do końca sierpnia przeważają warunki termoneutralne, aczkolwiek w lipcu i sierpniu dość często pojawia bardzo silny stres gorąca. Korzystne warunki bioklimatyczne występujące na terenie powiatu tomaszowskiego dostrzeżone zostały pod koniec XIX w., kiedy to w Inowłodzu założono stację klimatyczno-leśną. W 1884 r. Bernard Birenzweig wybudował tu 6 willi w tzw. stylu szwajcarskim, uruchomiono zakłady oferujące różne zabiegi uzdrowiskowe, w tym masaże wodne i kąpiele błotne, a nad Pilicą urządzono kąpielisko dla kuracjuszy. Stacja klimatyczno-leśna w Inowłodzu działała do wybuchu I wojny światowej, podczas której miejscowość została niemal doszczętnie zburzona.

W rozwoju turystyki na terytorium powiatu tomaszowskiego – obok ukształtowania terenu i warunków bioklimatycznych – istotną rolę odgrywają także wody powierzchniowe. Sieć wodna powiatu tomaszowskiego w południowej i centralnej jego części należy do zlewni Pilicy, a w części północnej do zlewni Bzury. Wzniesienia Łódzkie stanowią węzeł wodny, w którym zbiegają się linie wododziałowe głównych rzek regionu⁷³. Stąd biorą początek rzeki spływające ku Bzurze i Pilicy. Największą z nich jest Pilica, do zlewni której należą Bielina, Czarna, Gać, Luboczanka, Piasecznica, Rajcha, Słomianka, Struga i Wolbórka. Są to rzeki nizinne o krętych i zabagnionych korytach, które zachowały swój pierwotny kształt nadający okolicy specyficznych walorów krajobrazowych. Rzeka Pilica posiada szerokie koryto sięgające średnio 80-120 m, co sprzyja meandrowaniu oraz częstym przerzutom nurtu. Szerokość doliny zalewowej i tarasów nadzalewowych dochodzi do 4 km. Spadek zwierciadła wody Pilicy wynosi około 0,45‰, co umożliwia rozwój różnych form wędrówek wodnych. Na płaskim tarasie zalewowym w starym korycie rzeki Pilicy, na wysokości Tomaszowa Mazowieckiego, znajdują się wywierzyska wód krasowych tworzące Rezerwat Niebieskie Źródła. Są to silnie pulsujące, obfite (ok. 80 l/s) źródła, bijące z wapiennego podłoża. Woda posiada charakterystyczną turkusową barwę, od której

⁷² Błażejczyk K., 2004, Bioklimatyczne uwarunkowania rekreacji i turystyki w Polsce, Prace Geograficzne nr 192, IGI PAN, Warszawa, s. 208.

⁷³ Przez gminy Budziszewice i Żelechlinek przebiega wododział zlewni Pilicy i Bzury.

pochodzi nazwa rezerwatu. Woda ze źródeł zasila akweny zajmujące powierzchnię ok. 5 ha. Na południowy zachód od miasta znajduje się z kolei Zalew Sulejowski. Jest to sztucznie utworzony zbiornik wód powierzchniowych na Pilicy, usytuowany w okolicy Smardzewic, którego zadaniem było zapewnienie wody pitnej głównie dla Łodzi. Dopływami Bzury jest z kolei Krzemionka (gmina Czerwienice), która zasilając po drodze liczne stawy znajduje ujście w Rawce (gmina Żelechlinek).

Szata roślinna powiatu tomaszowskiego, ze względu na różne rodzaje podłoża i siedlisk, cechuje się dużą zmiennością i różnorodnością. Występują tu zarówno lasy liściaste, jak i bory sosnowe, lasy grądowe i łęgowe, zbiorowiska bagienne i torfowiskowe, a także roślinność pól i łąk oraz murawy psammofilne i kserotomiczne. Według podziału geobotanicznego Polski Matuszkiewicza⁷⁴ powiat tomaszowski położony na skraju dwóch działów geobotanicznych – Mazowiecko-Poleskiego (E) i Wyżyn Południowopolskich (C), których granica przebiega przez miasto Tomaszów Mazowiecki. Tym samym terytorium powiatu znajduje się w zasięgu:

- E.3. Krainy Południowomazowiecko-Podlaskiej (okręgi: Wysoczyzny Rawskiej i Puszczy Pilickiej) na północ i wschód od Tomaszowa Mazowieckiego,
- C.2. Krainy Wyżyn Środkowomazowieckich (okręgi: Wysoczyzny Piotrkowskiej, Tomaszowsko-Pajęczański i Wzgórz Opoczyńsko-Łopuszańskich) na południe i zachód od Tomaszowa Mazowieckiego.

Znaczne powierzchnie spośród lasów zajmują zbiorowiska borowe zajmujące gleby piaszczyste i piaszczysto-gliniaste. Są to przede wszystkim drzewostany sosnowe. Wzdłuż doliny rzeki Pilicy powszechnie występują natomiast zbiorowiska szuwarowe. Przez obszar powiatu tomaszowskiego przechodzą granice zasięgu kilkunastu gatunków roślin⁷⁵. Największy udział mają gatunki osiągające tu północną lub północno-wschodnią granicę swego zasięgu, które występują w składzie lasów typowych dla południa Polski – tzw. gatunków górskich. Na omawianym terenie północną i północno-wschodnią granicę zasięgu osiągają jodła pospolita i świerk pospolity. Ponadto powiat leży na granicy zwartego areału buka zwyczajnego. Ponad 30 gatunków roślin podlega ochronie ścisłej, w tym m.in. bluszcz pospolity, grązel żółty, lilija złotogłów, naparstnica zwyczajna, storczyk szerokolistny i wawrzynek wilczełyko. Znaczna część siedlisk i zbiorowisk roślinnych istniejących w obecnych granicach powiatu tomaszowskiego uległo stopniowemu przekształceniu w wyniku synantropizacji szaty roślinnej oraz procesów industrializacji i urbanizacji. Kompleksy te szczególnie narażone są na degradację emisjami pyłów i gazów przemysłowych, czemu sprzyja dodatkowo skład gatunkowy drzewostanu.

Położenie na styku pasa nizin i wyżyn środkowopolskich sprawia, że obszar powiatu tomaszowskiego stanowi strefę przenikania różnych gatunków zwierzęcych. Duże kompleksy leśne oraz liczne doliny rzeczne stanowią naturalne siedliska dla wielu rzadkich gatunków fauny. Większość płazów i gadów została objęta ścisłą ochroną gatunkową (m.in. traszka grzebieniasta, rzekotka, jaszczurka żyworodna, żmija). W Pilicy oraz jej dopływach stwierdzono występowanie 31 gatunków ryb, wśród których najcenniejsze to koza, minóg strumieniowy i ukraiński, piekielnica, różanka oraz śliz. Występuje tu ponad 130 gatunków ptaków lęgowych oraz ok. 60

⁷⁴ Matuszkiewicz J.M., 2008, Regionalizacja geobotaniczna Polski, IGiPZ PAN, Warszawa, opracowanie online: <http://www.igipz.pan.pl/Regiony-geobotaniczne-zgik.html> (data dostępu: 31.07.2014).

⁷⁵ Zajac A., Zajac M. (red.), 2001, Atlas rozmieszczenia roślin naczyniowych w Polsce, Pracownia Chronologii Komputerowej Instytutu Botaniki UJ, Kraków, s. 6.

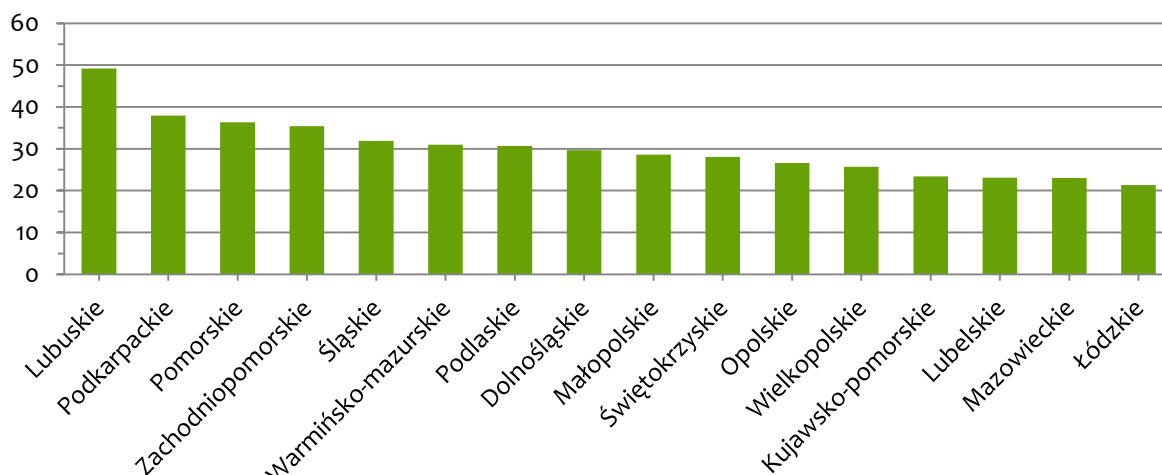
gatunków ptaków wędrownych, pojawiających się regularnie podczas przelotów i zimowania. Należy wymienić dzięcioła zielonosiwego, który jest przykładem elementu tajgowego związanego z rozległymi kompleksami leśnymi. Jego stanowiska na terenie Spały wyznaczają skraj zasięgu. Ponadto występują tu słowik szary, który wypiera z terenów dolin rzecznych i stanowisk wilgotnych słowika rdzawego. Ekspansywnymi gatunkami są natomiast kłásawka i muchołówka białoszyja, które w ostatnich latach zasiedliły obszar Polski środkowej. W skali lokalnej dość licznie występują: błotniak stawowy, bocian czarny i biały, cietrzew, derkacz, gąsiorek, kobuz, kropiatka, lelek, puchacz, rybitwy rzeczne, turkawka, zimorodek, żuraw. Są to gatunki chronione przez prawo międzynarodowe. Na terenie powiatu stwierdzono występowanie ok. 50 gatunków ssaków. Są to zarówno parzystokopytne, jak i drobne z rzędów owadożerne, zajączkowskie, gryzonie i nietoperze. Warte uwagi są rzadko spotykane w Polsce bóbr europejski, łasica, orzesznica, wydra i zębiełek karliczek, a w przypadku zwierzyny grubej – daniel, dziki, sarny i jelenie szlachetne. Niestety działalność ludzka powoduje, że najciekawsze gatunki fauny zanikają.

Omówione cechy środowiska przyrodniczego powiatu tomaszowskiego kształtują walory widokowe jego krajobrazu. Obszar ten charakteryzuje się zróżnicowanym bogactwem przyrodniczym i dużą atrakcyjnością turystyczno-krajobrazową. Dolina Pilicy charakteryzuje się meandrującym korytem rzeki z licznymi starorzeczami, mieliznami i łachami piaszczystymi, które stanowią miejsce siedliskowe dla wielu rzadkich i chronionych gatunków flory i fauny. Brzegi rzeki porastają lasy łęgowe i zarośla wierzbowe, a im dalej od koryta, tym większą część powierzchni pokrywają grunty rolne, łąki kośne i pastwiska z rozproszonymi zadrzewieniami i zakrzewieniami. Walory krajobrazowe podnosi Zalew Sulejowski oraz mniejsze zbiorniki wodne.

3.1.1. Tereny zielone (leśne i parkowe)

W literaturze przedmiotu i różnego rodzaju statystykach wyróżnia się szereg kategorii terenów zielonych. Obszary te stanowią ważny element środowiska przyrodniczego mającego znaczenie przede wszystkim dla społeczności lokalnej. Natomiast z punktu widzenia turystyki przyjazdowej tylko część z tych terenów może stanowić przedmiot zainteresowania turystów. Z tych względów przedmiotem dalszej analizy stały się jedynie naturalne obszary leśne oraz utworzone przez człowieka parki zabytkowe i miejskie. Niezależnie od pełnionych funkcji obszary te stanowią potencjalne miejsce rozwoju biernego i aktywnego wypoczynku. Wyposażone w odpowiednią infrastrukturę techniczną i turystyczną, obejmującą m.in. ścieżki spacerowe, szlaki turystyczne, miejsca na odpoczynek, urządzenia sanitarne i inne obiekty kubaturowe, umożliwiają one regenerację sił fizycznych i psychicznych oraz bezpośredni kontakt człowieka z przyrodą. W analizie pominięto z kolei zieleńce, zieleń przyuliczną, tereny zieleni osiedlowej oraz zieleń towarzyszącą cmentarzom, urządzeniom sportowym i obiektom historyczno-militarnym.

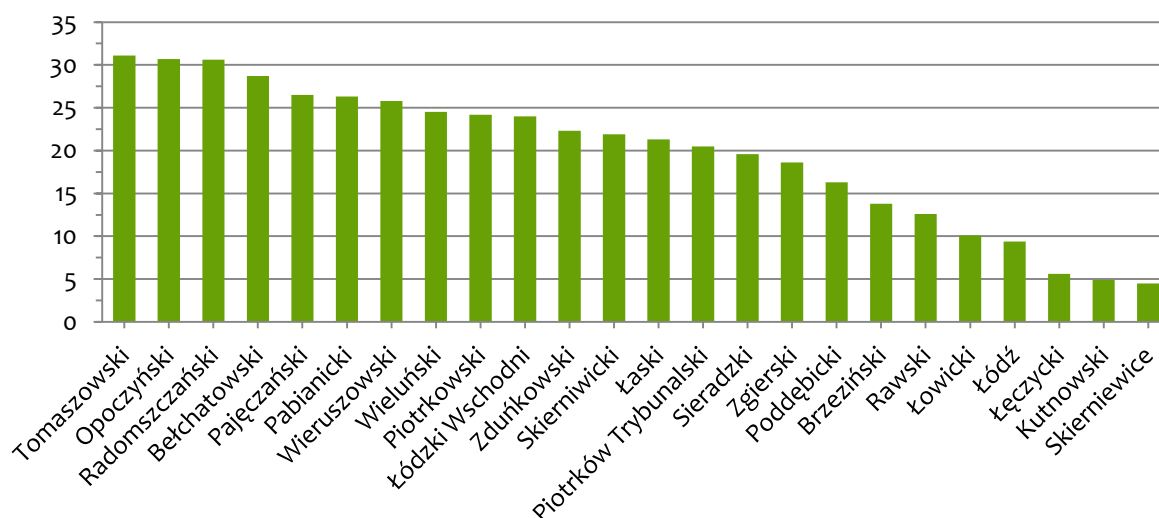
Rycina 8. Udział gruntów leśnych [%] w ogólnej powierzchni województw w Polsce w 2013 r.

Źródło: Bank Danych Lokalnych Głównego Urzędu Statystycznego (data dostępu: 31.07.2014).

Powierzchnia lasów w Polsce wynosi obecnie ok. 9,4 mln ha, co w porównaniu z powierzchnią kraju (31,2 mln ha) oznacza, że lesistość kształtuje się na poziomie ok. 30%. Lesistość Polski jest nieco niższa od średniej europejskiej, która wynosi 32%. Niemniej jednak ogólna powierzchnia lasów systematycznie wzrasta od 1945 r., kiedy to współczynnik lesistości wynosił niespełna 21%. Lasów przybywa za sprawą zalesiania gruntów porolnych i nieużytków, co związane jest z realizowanym od 1995 r. w Polsce „Krajowym programem zwiększania lesistości”. Udział lasów w poszczególnych regionach Polski jest zróżnicowany (ryc.8). W układzie województw w 2013 r. największą lesistością charakteryzowały się: lubuskie (49%), podkarpackie (38%) i pomorskie (36%). Województwo łódzkie jest najslabiej zalesionym obszarem Polski. Lasy zajmowały powierzchnię 394,8 tys. ha. Do obecnej sytuacji przyczyniło się wysoko rozwinięte rolnictwo uprawiane na tych terenach, a także intensywna industrializacja i urbanizacja.

Rycina 9. Udział gruntów leśnych [%] w ogólnej powierzchni powiatów województwa łódzkiego w 2013 r.

Źródło: Bank Danych Lokalnych Głównego Urzędu Statystycznego (data dostępu: 31.07.2014).

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

Powiat tomaszowski jest najbardziej zalesionym powiatem w województwie łódzkim (ryc. 9). W 2013 r. grunty leśne zajmowały tu powierzchnię prawie 32,7 tys. ha, co stanowiło 31,1% ogólnej powierzchni powiatu. Zasoby leśne tego obszaru stanowiły 0,35% wszystkich lasów w Polsce. W powiecie tomaszowskim dominują lasy publiczne – stanowią one 84,06% wszystkich lasów. Składają się na nie przede wszystkim lasy zarządzane przez Państwowe Gospodarstwo Leśne „Lasy Państwowe” (98,65% ogółu lasów publicznych). Pozostała część to lasy w granicach Kamionowskiego Parku Narodowego (0,19%), należące do gmin (0,48%), stanowiące zasoby Własności Rolnej Skarbu Państwa (0,01%) i inne lasy Skarbu Państwa (0,66%). Lasy będące własnością prywatną zajmują powierzchnię 5083 ha, co stanowi 15,9% ogółu gruntów leśnych na terytorium powiatu tomaszowskiego. „Lasy Państwowe” zarządzają więc znaczącą częścią obszarów leśnych w powiecie tomaszowskim. Jest to jednostka Skarbu Państwa, która zobligowana jest przepisami prawnymi do prowadzenia trwale zrównoważonej gospodarki leśnej. W przypadku powiatu tomaszowskiego działania w tym zakresie są szczególnie istotne, ponieważ okoliczne lasy zostały znacząco zniszczone w wyniku działań I i II wojny światowej oraz intensywnej industrializacji i urbanizacji w latach powojennych.

Rozmieszczenie przestrzenne lasów na terytorium powiatu tomaszowskiego jest nierównomierne (tab. 6). Największa ich koncentracja występuje w Gminie Lubochnia (22,0% ogółu gruntów leśnych powiatu tomaszowskiego) oraz w gminie wiejskiej Tomaszów Mazowiecki (20,5%) i gminie Inowódz (17,9%), które położone są w południowo-wschodniej części powiatu. Najmniejszą powierzchnią zasobów leśnych dysponowały gminy usytuowane na zachód i północny-zachód od miasta Tomaszowa Mazowieckiego, tj.: Budziszewice (0,8%), Będków (1,48%) i Żelechlinek (3,8%). W samej stolicy powiatu znajdowało się ok. 1,6% ogółu lasów.

Tabela 6. Grunty leśne w gminach powiatu tomaszowskiego w 2013 r.

GMINA	LAS Y OGÓŁEM [ha]	LESIS- TOŚĆ [%]	LAS Y PUBLICZNE			LAS Y PRYWATNE OGÓŁEM [ha]
			OGÓŁEM [ha]	SKARBU PAŃSTWA W ZARZĄDZIE LP* [ha]	GMINNE [ha]	
Tomaszów Mazowiecki (gm. miejska)	499,26	12,1	422,26	389,26	27,71	77,00
Będków	472,43	8,2	107,43	98,83	8,60	365,00
Budziszewice	252,99	8,4	168,99	167,49	1,50	84,00
Czerniewice	3729,04	29,1	2786,04	2779,04	7,00	943,00
Inowódz	5706,72	58,3	4765,72	4727,62	37,10	941,00
Lubochnia	7022,65	53,5	6859,65	6847,44	0,00	163,00
Rokiciny	1305,97	14,4	968,97	968,97	0,00	337,00
Rzeczyca	1925,08	17,7	1517,08	1510,98	6,10	408,00
Tomaszów Mazowiecki (gm. wiejska)	6532,14	43,6	6059,14	6006,22	0,00	473,00
Ujazd	3241,22	33,4	2743,22	2669,64	33,80	498,00
Żelechlinek	1200,38	13,0	406,38	278,58	8,00	794,00
OGÓŁEM	31887,88	31,1	26804,88	26444,07	129,81	5083,00

*LP – Państwowe Gospodarstwo Leśne „Lasy Państwowe”

Źródło: Bank Danych Lokalnych Głównego Urzędu Statystycznego (data dostępu: 31.07.2014).

Strefy koncentracji lasów w powiecie tomaszowskim ściśle związane są z parkami krajobrazowymi leżącymi w środkowym biegu rzeki Pilicy. Lasy te składają się z 3 zwartych kompleksów położonych po obu stronach Pilicy – Lasów Spalskich, Lasów Lubocheńskich oraz fragmentu Lasów Kolskich. Wszystkie nawiązują terytorialnie do dawnej Puszczy Pilickiej⁷⁶. Obecnie jednak nie mają charakteru pierwotnej puszczy, ponieważ w znacznym stopniu zostały przekształcone przez człowieka. Na wschód od Tomaszowa Mazowieckiego, na lewym brzegu Pilicy, rozpościerają się Lasy Spalskie o łącznej powierzchni ok. 9000 ha. Jest to jeden z największych obszarów leśnych w środkowej Polsce. W drzewostanie dominują buki zwyczajne w różnym wieku, aczkolwiek występują tu również lasy mieszane i inne liściaste. Na atrakcyjność turystyczną tego kompleksu wpływają przede wszystkim wartości krajobrazowe. Na tle równinnego, mało lesistego krajobrazu środkowej Polski, dolina rzeki Pilicy wraz z Lasami Spalskimi wyróżnia się różnorodnością krajobrazu. Silnie meandrujące koryto rzeki tworzy wiele wysp, rozlewisk, zakoli i starorzeczy, które stwarzają dobre warunki siedliskowe dla wielu gatunków roślin i zwierząt. Lokalna przyroda i mikroklimat tworzą dobre warunki do wypoczynku i rekreacji. Drugim kompleksem leśnym na terenie powiatu tomaszowskiego są Lasy Lubocheńskie, położone na północ od Tomaszowa Mazowieckiego. Ogółem zajmują powierzchnię ok. 7000 ha. Lasy cechuje duże zróżnicowanie gatunkowe i siedliskowe, z przewagą sosny i lasów grądowo-jodłowych. W części północnej zdecydowaną przewagę mają bory mieszane, natomiast w południowej lasy mieszane z dominacją dębu i brzozy. Las jest widny i przejrzysty, a drzewa rozmieszczone są luźno. Z kolei w południowej części powiatu tomaszowskiego znajduje się niewielki fragment Lasów Kolskich, które ciągną się między Piotrkowem Trybunalskim a Tomaszowem Mazowieckim. Składają się one z kilku połączonych ze sobą mniejszych kompleksów zajmujących łącznie powierzchnię ok. 12 000 ha. Jest to widny, luźny las z ponad stu letnim drzewostanem, w którym występują głównie dęby i jodły. Z punktu widzenia stanu zachowania naturalnej flory i fauny leśnej, Lasy Kolskie stanowią obszar o dużej wartości krajoznawczej. Poza omówionymi kompleksami na terenie powiatu tomaszowskiego znajdują się mniejsze, odosobnione formacje leśne o znaczeniu lokalnym, np. Las Będkowski, Lasy Smardzewickie czy Las Rokiciński.

Drugą grupę terenów zielonych stanowią różnego rodzaju parki, ogrody, zieleńce i zieleń towarzyszące zabudowie osiedlowej, które utworzone zostały w całości przez człowieka. (tab. 7). Parkami spacerowo-wypoczynkowymi określa się „tereny o powierzchni powyżej 2 ha, pokryte zielenią z roślinnością wysoką i niską, urządzone i konserwowane z przeznaczeniem na cele wypoczynkowe ludności, wyposażone w alejki spacerowe, ławki i place zabaw”⁷⁷. Na terenie tego typu obiektów mogą się również znajdować wody powierzchniowe (np. stawy, jeziora) oraz walory umożliwiające uprawianie różnych sportów wodnych, w tym przystanie i kąpieliska.

⁷⁶ Były to niegdyś lasy biskupie, potem rządowe. Zajmowały powierzchnię 52 000 ha. W Królestwie Polskim przekazane częściowo do Księstwa Łowickiego, w 1888 r. stały się z kolei własnością dworu carskiego. Urządzano tu reprezentacyjne polowania. W okresie międzywojennym były reprezentacyjnym lasem łowieckim rządu polskiego.

⁷⁷ Pawlikowska-Piechotka A., 2009, Zagospodarowanie turystyczne i rekreacyjne, *Novae Res* – Wydawnictwo Innowacyjne, s. 152.

Tabela 7. Powierzchnia [ha] terenów zielonych w gminach powiatu tomaszowskiego w 2013 r.

GMINA	PZiTZO	PSW	Z	TZO	ZU	C
Tomaszów Mazowiecki (gm. miejska)	99,69	18,80	8,10	72,79	33,40	31,40
Będków	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	1,00
Budziszewice	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	1,60
Czerniewice	2,50	2,40	0,00	0,10	0,00	3,00
Inowódz	6,17	5,60	0,50	0,07	0,00	0,70
Lubochnia	3,60	0,00	0,00	3,60	0,00	2,20
Rokiciny	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	4,30
Rzeczyca	3,80	0,00	3,80	0,00	0,00	6,30
Tomaszów Mazowiecki (gm. wiejska)	0,20	0,00	0,00	0,20	0,00	2,80
Ujazd	0,00	0,00	0,00	0,00	0,90	3,70
Żelechlinek	0,85	0,00	0,85	0,00	0,00	2,90
OGÓŁEM	116,81	26,80	13,25	76,76	34,30	59,90

Objaśnienia: PZiTZO – parki, zieleńce i tereny zieleni osiedlowej, PSW – parki spacerowo-wypoczynkowe, Z – zieleńce, TZO – tereny zieleni osiedlowej, ZU – zieleń uliczna, C – cmentarze.

Źródło: Bank Danych Lokalnych Głównego Urzędu Statystycznego (data dostępu: 31.07.2014).

Według danych Głównego Urzędu Statystycznego (GUS), w 2013 r. na terenie powiatu tomaszowskiego znajdowało się 6 parków spacerowo-wypoczynkowych, z czego 3 w granicach administracyjnych miasta Tomaszowa Mazowieckiego, 2 – Gminy Inowódz, a 1 – Gminy Czerniewice. W ewidencji poszczególnych gmin powiatu tomaszowskiego znajduje się jednak znacznie więcej podobnych obiektów. Różnią się one okresem powstania, wielkością, położeniem i pełnionymi funkcjami. Większość położona jest peryferyjnie i ma niewielkie powierzchnie, w związku z czym ich znaczenie ma charakter lokalny, a zasięg oddziaływania obejmuje przede wszystkim okolicznych mieszkańców.

Spośród ogółu parków spacerowo-wypoczynkowych, na szczególną uwagę zasługują natomiast założenia mające charakter zabytkowy, tj. wpisany do rejestru zabytków i podlegający ochronie prawnej. W 2014 r. na terenie powiatu tomaszowskiego istniało 26 tego typu obiektów (tab. 3). Parki te położone są na ogół przy reprezentacyjnych rezydencjach (dworach i pałacach) jako element dekorujący siedziby przedstawicieli wyższych warstw społecznych. Stanowią zespoły zieleni urządzonej o określonym składzie gatunkowym. W większości mają charakter krajobrazowy – są podporządkowane i wkomponowane w otaczające środowisko przyrodnicze (m.in. lasy, koryta rzek, stawy, doliny, wzniesienia) oraz obiekty architektoniczne związane z dworem. Kilka z nich stanowi własność prywatną lub użytkowana jest na cele publiczne, w związku z czym nie posiada wystarczającego zagospodarowania turystycznego umożliwiającego uprawianie różnych form rekreacji. Stan zachowania zieleni w kilku przypadkach nie jest dobry. Niemniej jednak parki te są cennym dziedzictwem przyrodniczym ukształtowanym przez człowieka. Z tego powodu powinny być chronione i utrzymywane w dobrym stanie, ponieważ mogą odgrywać istotną rolę w lokalnym rozwoju turystyki.

Parkami spacerowo-wypoczynkowymi w mieście Tomaszowie Mazowieckim są:

- Park Miejski im. dr Jana Rodego, przy ul. św. Antoniego (pow. 2,0 ha),
- kompleks Parku Miejskiego im. Solidarności (pow. 7 ha, w tym 0,35 ha wód) oraz Parku „Bulwary” (pow. 3,0 ha), położonych w dolinie rzeki Wolbórki,
- Park „Michałówek”, między ulicami: Nadrzeczną, Sosnową, Zgodną i Wrzosową (pow. 3,5 ha).

Zabytkowy Park Miejski im. dr Jana Rodego położony jest w centralnej części miasta. Znajduje się na terenie dawnego placu św. Antoniego, wytyczonego przez Antoniego Ostrowskiego w latach 1822-1823. Park powstał w 1916 r., kiedy zdecydowano o zamianie placu w park. Zieleń jest starannie utrzymana o kompozycji dobrze zachowanej i czytelnej. Spośród ponad 40 gatunków i odmian drzew i krzewów warto wymienić stare dęby szypułkowe, klony pospolite, kasztanowce żółte, a także bereberysy, irgi, lilaki, jaśminowce, forsycje i róże. Park jest miejscem bytowania licznych ptaków (m.in. sierpówki, kosy, drozdy, zięby) i wiewiórek. W ostatnich latach został odnowiony i wyposażony w szereg urządzeń zabawowych i zręcznościowych dla dzieci. W 1991 r. został wpisany do rejestru zabytków.

Największym pod względem powierzchni terenem zielonym w Tomaszowie Mazowieckim jest Park Miejski im. Solidarności. Stanowi on fragment dawnego zespołu dworkowo-parkowego, w którym pierwsze nasadzenia pochodzą z początku XIX w. Park jest zadbany i posiada dobrze zachowaną kompozycję przestrzenną. Występują dęby szypułkowe, wśród których 9 ma status pomnika przyrody. Obecnie teren ten pełni funkcje sportowo-rekreacyjne i kulturalne. Znajduje się tu muszla koncertowa, w której odbywają się koncerty i imprezy plenerowe. Park posiada również odpowiednie zagospodarowanie turystyczne i sanitarne. W centralnej części zbudowano fontannę opatrzoną wizerunkami niedźwiedzi z herbu Ostrowskich.

Trzecim parkiem w Tomaszowie Mazowieckim jest Park „Michałówek” w południowej części miasta. Układ kompozycyjny parku nie jest czytelny, ale roślinność jest zachowana w stosunkowo dobrym stanie. Duży potencjał mają Błonia Tomaszowskie, które w ostatnich latach są miejscem organizacji różnego rodzaju plenerowych wydarzeń kulturalnych.

Dwa ważne dla turystyki kompleksy parkowe znajdują się w miejscowości Spała, w Gminie Inowódz. Pierwszy z nich – Park im. Prezydentów II Rzeczypospolitej Polski – to dawne założenie pałacowo-parkowe, które powstało w XIX w. Reprezentacyjnym budynkiem parku był carski pałac myśliwski, który w wyniku pożaru w 1945 r. doszczętnie spłonął⁷⁸. Park ma charakter ogrodu angielskiego z centralnie ulokowaną fontanną i tablicą pamiątkową poświęconą Ignacemu Mościckiemu i Stanisławowi Wojciechowskiemu. Posiada ciekawy drzewostan z gatunkami egzotycznymi (np. daglezia zielona, metasekwoja chińska, tuje zachodnie czy cyprysik Lawsona). Dominują drzewa iglaste. W 1950 r. park został wpisany do rejestru zabytków, zaś w 2003 r. przeprowadzono jego rewitalizację, w wyniku której teren ten wyposażono w niezbędną infrastrukturę turystyczną, m.in. alejki spacerowe, miejsca wypoczynku czy place do gier sportowych.

Drugim kompleksem parkowym w Spale jest Park Leśny, który powstał w latach 80. XIX w. Wówczas założono i urządzono tu zwarty kompleks leśny o powierzchni ok. 12 ha z bogatym

⁷⁸ Do dzisiaj zachowały się jego fundamenty, na których ustawiono zabytkową lokomotywę kolei wąskotorowej.

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

drzewostanem, w którym dominuje sosna. Można też spotkać pomnikowe dęby szypułkowe, brzozę papierową, daglezję zieloną, kosodrzewinę, orzech szary i czarny, a także klon, buki, tuje i liczne krzewy. W centralnej części znajduje się żeliwny pomnik żubra naturalnej wielkości. Przez obszar parku przebiegają trasa pieszo-rowerowa z Tomaszowa Mazowieckiego oraz niebieski szlak pieszy im. Prezydenta Ignacego Mościckiego.

Poza dotychczas wymienionymi parkami warto wymienić także te, które w ostatnich latach zostały zaadaptowane na potrzeby ruchu turystycznego. Są to m.in.:

- park dworski w Czerniewicach (Czerniewice) – pochodzi z XIX w., w 2010 r. przeprowadzono renowację obiektu, park wyposażono w oświetlenie, aleje spacerowe z ławkami, kort tenisowy, a pozostałości po spalonym, dawnym budynku dworu zaadaptowano na scenę letnią, na której odbywają się wydarzenia o znaczeniu lokalnym;
- park dworski w Glinie (Gmina Rzeszyca) – odrestaurowany zespół dworski z XIX w., w którego skład wchodzi niewielki budynek dworu oraz dobrze zachowany i utrzymany park, obecnie pełni rolę kwatery myśliwskiej z możliwością skorzystania z noclegów;
- park dworski w Małeczku (Gmina Lubochnia) – pochodzi z XIX w., zajmuje powierzchnię 9 ha, na terenie parku znajdują się boiska sportowe, basen i krąg ogniskowy oraz ścieżka dydaktyczna „Tajemniczy Park”, od 1990 r. obiekt jest własnością Hufca Pabianice ZHP;
- park przypałacowy w Ujeździe (Gmina Ujazd) – wkomponowany w krajobraz rzeczki Piasecznicy park łęgowy, powstał w XIX w. z inicjatywy Antoniego Ostrowskiego, zajmuje powierzchnię 14 ha, w 2008 r. przeprowadzono generalną renowację obiektu;
- park dworski w Wólce Krzykowskiej (Gmina Ujazd) – powstały w XIX w. obiekt zaadaptowany został jako ośrodek jazdy konnej z możliwością skorzystania z noclegów.

Pozostałe parki mają ograniczony zasięg oddziaływania i służą głównie jako miejsce wypoczynku dla okolicznych mieszkańców. Rozwijane są także kolejne tereny zieleni, np. Park w Rokicinach.

Elementem uzupełniającym tereny leśne i parkowe są zieleńce, występujące przede wszystkim w obszarach silnie zurbanizowanych. Zieleńcami nazywa się „tereny zieleni o powierzchni powyżej 2 ha, których funkcją dominującą jest stwarzanie miejsca wypoczynku (alejki, ławeczki, place zabaw). Do tej kategorii zalicza się zieleń przy budynkach użyteczności publicznej, pomnikach, bulwary i promenady, tereny sportów wodnych, kąpielisk otwartych, placów gier”⁷⁹. Według danych GUS, w 2013 r. największa liczba zieleńców znajdowała się w granicach administracyjnych miasta Tomaszowa Mazowieckiego (20 obiektów), a następnie w gminach: Rzeszyca (7), Żelechlinek (2) i Inowódz (1). Osobne kompleksy stanowiła roślinność towarzysząca zabudowie osiedlowej (wielorodzinnej i jednorodzinnej), ogrodów działkowymi i cmentarzom zlokalizowanym na obrzeżach dzielnic mieszkaniowych lub na peryferiach miasta.

Tabela 8. Zabytkowe parki dworskie na terenie powiatu tomaszowskiego w 2014 r.

NAZWA OBIEKTU	GMINA	DATA POWSTANIA	DOSTĘPNOŚĆ	ZIELEŃ	ZAGOSP. TURYST.
Park Miejski im. dr Jana Rodego	Tomaszów Mazowiecki	1916 r.	+	+	+

⁷⁹ Pawlikowska-Piechotka A., 2009, Zagospodarowanie turystyczne i rekreacyjne, Novae Res – Wydawnictwo Innowacyjne, s. 154.

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

kompleks Parku Miejskiego im. Solidarności oraz Parku „Bulwary”	(gm. miejska)	XIX w.	+	+	+
Park „Michałówek”		XVIII w.	+	+/-	+
Park dworski w Białobrzegach		XVIII w.	+/- p	-	-
NAZWA OBIEKTU	GMINA	DATA POWSTANIA	DOSTĘP-NOŚĆ	ZIELEŃ	ZAGOSP. TURYST.
Dwór i park dworski w Drzazgowej Woli	Będków	XIX w.	+	-	-
Pałac i park dworski ze stawami w Remiszewicach		XIX w.	+	+/-	-
Park dworski w Rudniku		pocz. XX w.	+	+/-	+/-
Zespół dworski w Węgrzynowicach	Budziszewice	XVIII w.	+	+	+
Zespół dworski w Chociwiu	Czerniewice	XVIII w.	+/- u	+/-	+/-
Park dworski w Chociwku łącznie z zespołem stawów		XIX w.	+	-	-
Dwór i park dworski w Czerniewicach		II poł. XIX w.	+	+	+
Park dworski w Lipiu		XIX w.	+	-	-
Park dworski w Studziankach		XIX w.	+	-	-
Zespół dworski w Wielkiej Woli		I poł. XIX w.	- p	-	-
Dawne założenie pałacowo-parkowe w Spale	Inowódz	XIX w.	+	+	+
Park im. Prezydentów II RP w Spale		XIX w.	+	+	+
Zespół dworski w Małeczu	Lubochnia	XVIII w.	+ u	+/-	+
Dwór, spichlerz i park w Popielawach	Rokiciny	XIX w.	+	-	-
Zespół dworski w Bartoszewie	Rzeczyca	XIX w.	- p	-	-
Zespół dworski w Glinie		XIX w.	+ u	+	+
Zespół dworski w Grotowicach		XVIII w.	+	-	-
Park (dworski) im. Ignacego Paderewskiego w Rzeczycy		II poł. XVIII w.	+	+	+
Zespół dworski w Kwiatkówce	Tomaszów Mazowiecki (gm. wiejska)	1812 r. (XIX w.)	- p	-	+/-
Park dworski w Bukowie	Ujazd	I poł. XIX w.	+	-	-
Zespół pałacowy w Ujeździe		1800-1813	+ p	+	+
Zespół dworski w Wólce Krzykowskiej		XIX w.	+ p	+/-	+

Dostępność: (+) bez ograniczeń, (+/-) park ogólnodostępny, dwór tylko z zewnątrz, (-) niedostępny dla turystów, (p) – obiekt stanowi własność prywatną, (u) – obiekt przeznaczony na cele publiczne (np. szkoła)

Zieleń: (+) zadbane i posiada dobrze zachowaną kompozycję przestrzenną, (+/-) zadbane, ale kompozycja przestrzenna jest słabo zachowana/nieczysta, (-) niezadbane o zaburzonej kompozycji przestrzennej

Zagospodarowanie turystyczne – alejki spacerowe, miejsca do odpoczynku, kosze na śmieci, oświetlenie:

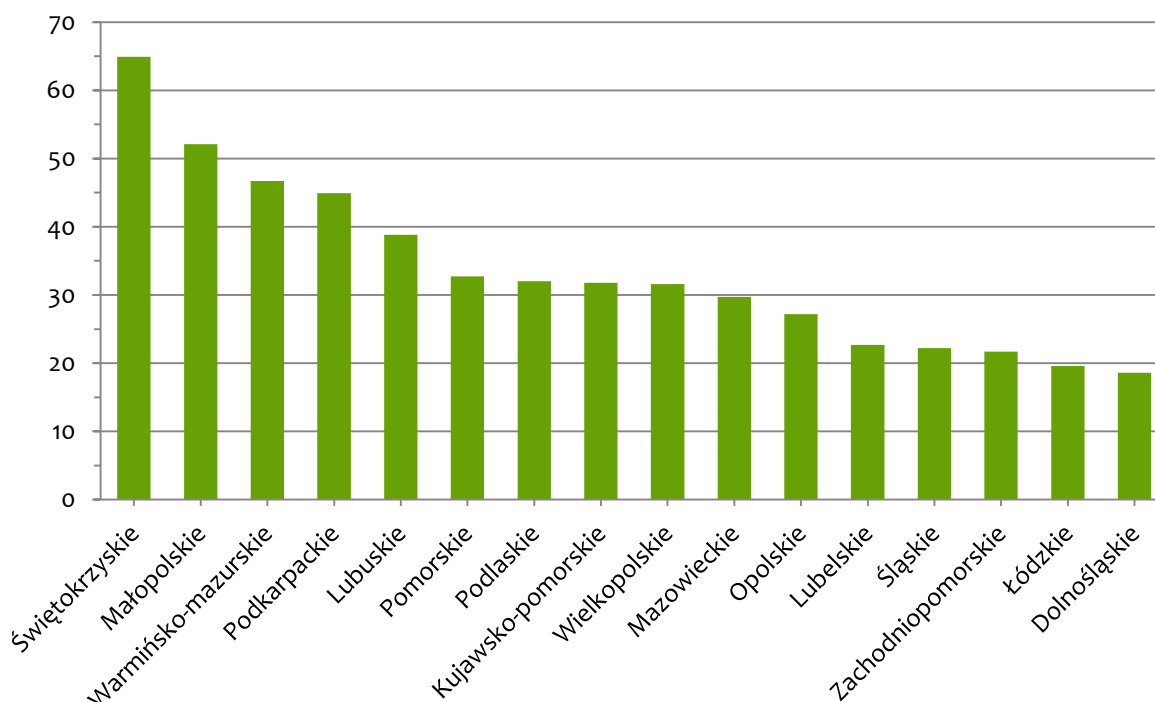
(+) obiekt zagospodarowany, (+/-) obiekt posiada niepełne zagospodarowanie, (-) obiekt niezagospodarowany

Źródło: opracowanie na podstawie danych Regionalnego Katalogu Zabytków Województwa Łódzkiego (stan na dzień 31.07.2014 r.)

3.1.2. Przyrodnicze obszary chronione

Ze względu na walory krajoznawcze i wypoczynkowe, przyrodnicze obszary chronione są przedmiotem szczególnego zainteresowania różnych grup turystów, przede wszystkim krajowych. Są to tereny objęte ochroną prawną ze względu na unikatowe wartości ekosystemowe, siedliskowe i krajobrazowe, a także występowanie szczególnych zjawisk przyrody oraz chronionych gatunków roślin i zwierząt. Obszary objęte ochroną przyrody mogą być miejscem uprawiania różnych form turystyki, co w głównej mierze zależy od formy ochrony, do której dany fragment przestrzeni został zakwalifikowany, a także możliwości jego użytkowania. Rozmieszczenie obszarów o szczególnych walorach przyrodniczych objętych ochroną prawną w Polsce jest nierównomierne. Obszar województwa łódzkiego charakteryzuje się silnym przekształceniem środowiska przyrodniczego. Przejawia się to znacznym wylesieniem i zanieczyszczeniem środowiska, przez co zajmuje ono przedostatnie miejsce w kraju pod względem udziału obszarów chronionych w ogólnej powierzchni województwa (ryc. 10). Według danych GUS, w 2013 r. przyrodnicze obszary chronione zajmowały ok. 357,8 tys. ha, co stanowiło 19,6% jego terytorium.

Rycina 10. Udział obszarów prawnie chronionych [%] w ogólnej powierzchni województw w Polsce w 2013 r.

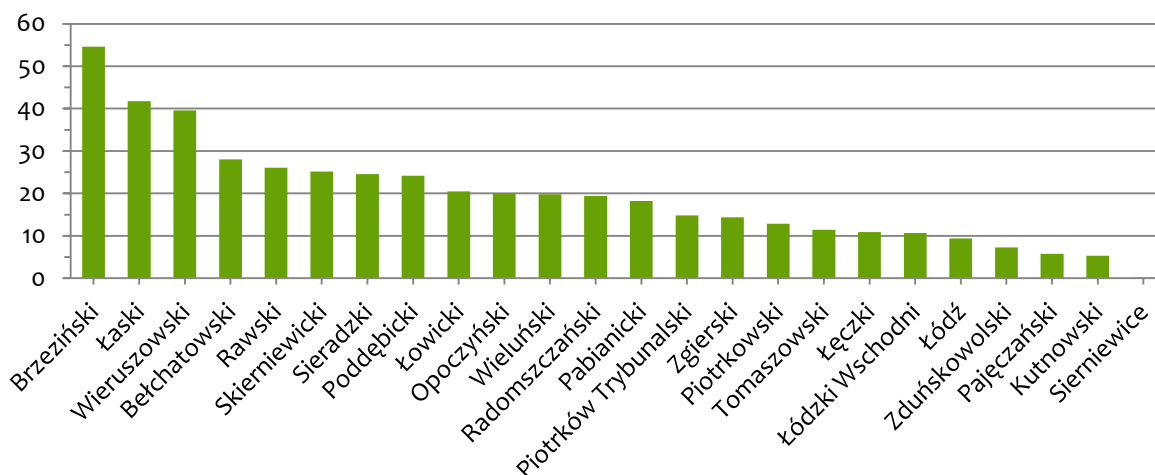
Źródło: Bank Danych Lokalnych Głównego Urzędu Statystycznego (data dostępu: 31.07.2014).

Na poziomie województwa łódzkiego, największą powierzchnią przyrodniczych obszarów chronionych w 2013 r. dysponowały powiaty: sieradzki (36,7 tys. ha), radomszczański (28,0 tys. ha), bełchatowski (27,1 tys. ha) i łaski (25,8 tys. ha), a najmniejszą powiat zduńskowolski (2,7 tys. ha) oraz miasta – Skierniewice (5,7 ha), Piotrków Trybunalski (996,8 ha) i Łódź (2,7 tys. ha). Powiat tomaszowski posiadał przeciętny potencjał tego typu obszarów. Powierzchnia o szczególnych

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

walorach przyrodniczych, prawnie chroniona na terenie powiatu wynosiła bowiem 11,7 tys. ha, co stanowiło 11,4% tego terytorium (ryc. 11).

Rycina 11. Udział obszarów prawnie chronionych [%] w ogólnej powierzchni powiatów województwa łódzkiego w 2013 r.

Źródło: Bank Danych Lokalnych Głównego Urzędu Statystycznego (data dostępu: 31.07.2014).

Tabela 9. Powierzchnia obszarów chronionych [ha] w gminach powiatu tomaszowskiego w podziale na formy ochrony przyrody w 2013 r.

GMINA	OGÓŁEM	PN	RP	PK	PFOP	OChK	UE	SD	ZPK
Tomaszów Mazowiecki (gm. miejska)	53,77	0,00	28,70	0,00	0,00	0,00	4,27	20,80	0,00
Będków	912,00	0,00	0,00	0,00	0,00	912,00	0,00	0,00	0,00
Budziszewice	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Czerniewice	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Inowódz	5775,04	0,00	491,94	5724,00	445,40	0,00	1,70	2,00	0,80
Lubochnia	429,80	0,00	148,80	281,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Rokiciny	61,63	0,00	60,83	0,00	0,00	0,00	0,80	0,00	0,00
Rzeczyca	2263,00	0,00	0,00	2263,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Tomaszów Mazowiecki (gm. wiejska)	2180,40	68,25	80,65	2009,00	0,00	0,00	22,50	0,00	0,00
Ujazd	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Żelechlinek	26,30	0,00	26,30	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
OGÓŁEM	11701,94	68,25	837,22	10277,00	445,40	912,00	29,27	22,80	0,80

Objaśnienia: PN – parki narodowe, PK – parki krajobrazowe, RP – rezerваты przyrody, PFOP – pozostałe formy ochrony przyrody w parkach krajobrazowych, OChK – obszary chronionego krajobrazu, UE – użytki ekologiczne, SD – stanowiska dokumentacyjne, ZPK – zespoły przyrodniczo-krajobrazowe

Źródło: Bank Danych Lokalnych Głównego Urzędu Statystycznego (data dostępu: 31.07.2014).

W obrębie powiatu tomaszowskiego znajduje się kilka form ochrony przyrody, a mianowicie parki narodowe, parki krajobrazowe, rezerваты przyrody, obszary chronionego krajobrazu, użytki

ekologiczne, stanowiska dokumentacyjne i zespoły przyrodniczo-krajobrazowe, a także pomniki przyrody. Obszary te skoncentrowane są w 3 gminach wiejskich położonych w południowo-wschodniej części powiatu: Inowłódz (49,4% ogółu obszarów chronionych w powiecie), Rzeczyca (19,3%) i Tomaszów Mazowiecki (18,6%) (tab. 9). Nawiązują one do parków krajobrazowych – Sulejowskiego i Spalskiego. Mniej obszarów chronionych znajdowało się w gminach: Będków (7,8%) i Lubochnia (3,7%). Większość obiektów została utworzona w ostatnich latach. Wzbogaciły one system ekologiczny środkowej Polski, co w przypadku powiatu tomaszowskiego wzmocniło także jego pozycję w województwie i stworzyło lepszą sytuację w zakresie turystyki i rekreacji.

Parki narodowe

Ze względu na naturalne środowisko przyrodnicze oraz bogactwo świata roślinnego i zwierzęcego, parki narodowe stanowią atrakcyjne miejsca podróży turystycznych. W 2014 r. na terenie powiatu tomaszowskiego znajdowała się filia Kampinoskiego Parku Narodowego – Ośrodek Hodowli Żubrów im. Prezydenta RP Ignacego Mościckiego w Smardzewicach. Ośrodek zajmował powierzchnię ponad 72 ha, z czego ok. 68 ha pod ścisłą ochroną w ramach parku narodowego. Jego główną częścią jest zagroda pokazowa żubrów, które można obserwować z pomostu widokowego. Obiekt omówiono szerszej w dalszej części opracowania.

Parki krajobrazowe

W południowo-wschodniej części powiatu tomaszowskiego znajdują się fragmenty dwóch parków krajobrazowych należących do Zespołu Nadpilicznych Parków Krajobrazowych, tj.:

- fragment Spalskiego Parku Krajobrazowego o łącznej powierzchni 13,1 tys. ha,
- fragment Sulejowskiego Parku Krajobrazowego o łącznej powierzchni 17,0 tys. ha.

Spalski Park Krajobrazowy utworzony został w 1995 r. W 2014 r. w granicach administracyjnych powiatu tomaszowskiego znajdowało się 66,5% powierzchni tego parku, tj. 8 713,5 ha w 4 gminach wiejskich: Inowłódz, Lubochnia, Rzeczyca i Tomaszów Mazowiecki. W otulinie położone była jeszcze gmina Czerwienice. W granicach parku przeważają tereny leśne (57,4%), ale znaczny udział mają też użytki rolne (35,6%). Pozostałe 7% powierzchni przypada na tereny zainwestowane i wody. Ochroną objęto dolinę rzeki Pilicy wraz z cennymi przyrodniczo terenami przyległymi, w tym zwarty kompleks leśny Lasy Spalskie, ciągnący się na wschód od Tomaszowa Mazowieckiego. Lasy Spalskie, będące pozostałością Puszczy Pilickiej są dominującym elementem krajobrazu. Dobre warunki przyrodnicze sprawiają, że Pilica stanowi jedną z ważniejszych ostoi ptaków wodno-błotnych w tej części kraju. Przeważają w nich bory sosnowe, rzadziej są to lasy liściaste i mieszane. Ogółem na terenie Spalskiego Parku Krajobrazowego stwierdzono: 19 gatunków roślin objętych ochroną całkowitą (m.in. lilie złotogłów, orlika pospolitego, widłaki, storczyki), 11 ochroną częściową (paprotkę zwyczajną, pierwiosnkę wyniosłą, kocanki piaszkowe) oraz 42 gatunki, które w Polsce Środkowej występują nielicznie. Ponadto odnotowano tu 9 gatunków płazów (w tym 6 chronionych), 5 gatunków gadów (wszystkie podlegające ochronie) oraz 31 gatunków ssaków, z czego 7 objętych jest całkowitą ochroną, a 12 należy do zwierzyny łownej. W granicach parku znajdują się 3 rezerваты przyrody: Konewka, Spała i Żądłowice, a kolejne 3 – Gać Spalska, Jeleń i Sługocice – położone są w otulinie parku. Siedziba dyrekcji parku mieści się w Spale.

Położony w środkowym biegu rzeki Pilicy jest również Sulejowski Park Krajobrazowy, który został utworzony w 1994 r. W 2012 r. w granicach administracyjnych powiatu tomaszowskiego znajdowało się 9,2% powierzchni tego parku, tj. 1563,5 ha w gminie wiejskiej Tomaszów Mazowiecki. W granicach parku przeważają tereny leśne (69,5%), ale znaczny udział mają też wody powierzchniowe (12,2%), w tym Zalew Sulejowski (11,2%) i liczne rzeki (0,8%). Pozostałe 13,8% powierzchni przypada na łąki i pastwiska, użytki rolne oraz tereny zabudowane. Park pełni funkcję łącznika pomiędzy Przedborskim a Spalskim Parkiem Krajobrazowym. Przedmiotem ochrony są lasy dawnej Puszczy Pilickiej oraz różnorodność gatunkowa flory i fauny. Występuje tutaj 35 gatunków roślin podlegających ścisłej ochronie (m.in. aster gawędka, kukułka szerokolistna, storczyk, nasięźrzał pospolity, pełnik europejski, rosiczka okrągłolistna) oraz 15 częściowo chronionych (m.in. kocanki piaszkowe, pierwiosnek lekarski). Spośród zwierząt kręgowych podlegających ochronie ścisłej i częściowej stwierdzono 8 gatunków ryb, 5 – gadów, 13 – płazów, 134 – ptaków oraz 30 – ssaków. Na terenie parku wraz z otuliną znajduje się 11 rezerwatów przyrody. Siedziba dyrekcji parku mieści się w Moszczenicy (powiat piotrkowski).

Rezerваты przyrody

Najcenniejsze elementy dziedzictwa przyrodniczego chronione są w Polsce również w ramach rezerwatów przyrody. Na terenie powiatu tomaszowskiego w 2014 r. znajdowało się 12 tego typu obiektów, z czego 6 (Gać Spalska, Jeleń, Konewka, Sługocice, Spała, Żądłowice) na terenie Spalskiego Parku Krajobrazowego, a 1 (Niebieskie Źródła) – na terenie Sulejowskiego Parku Krajobrazowego. Pozostałe 5 rezerwatów przyrody (Kruszewiec, Łaznów, Małecz, Starodrzew Lubochniański, Twarda) położone są w miejscach słabo uczęszczanych przez turystów, a przedmiotem ich ochrony są elementy mało interesujące dla osób postronnych. Rezerваты przyrody zróżnicowane są zarówno pod względem zajmowanej powierzchni, jak i walorów przyrodniczo-krajobrazowych. Ze względu na główny przedmiot ochrony oraz dominujący typ ekosystemów były to rezerваты typu leśnego (9 obiektów), florystycznego (2) i krajobrazowego (1). Należy przy tym podkreślić, że omawiane formy ochrony przyrody tworzone są przede wszystkim w celach naukowych i dydaktycznych. Tym samym obecność osób nieznanających przedmiotów ich ochrony może je narazić na zniszczenie. Poza wymienionymi rezerwatami w planach jest utworzenie dwóch kolejnych – Dolina Ceteńki i Dolina Młynów. Szczegółowy opis poszczególnych rezerwatów znajduje się w Tabeli 10.

Obszary Chronionego Krajobrazu

Obszary chronionego krajobrazu są formą ochrony przyrody pełniącą funkcję korytarzy ekologicznych, o niewielkich rygorach ochronności. Działalność gospodarcza podlega tu niewielkim ograniczeniom obejmującym przede wszystkim zakaz wznoszenia obiektów szkodliwych dla przyrody i niszczenia środowiska naturalnego. Wyznaczanie tego rodzaju obszarów następuje przez rozporządzenia wojewody lub uchwały rady gminy. W 2014 r. w granicach administracyjnych powiatu tomaszowskiego znajdował się fragment tylko jednego tego typu obszaru – Obszar Chronionego Krajobrazu Doliny Wolbórki, w Gminie Będków, o powierzchni 912 ha (tab. 10). Z punktu widzenia możliwości zaspokajania potrzeb związanych z turystyką i rekreacją jest to teren wartościowy. Ma on jednak znaczenie głównie dla turystyki lokalnej i poznawania go przez turystów wędrujących pobliskimi szlakami turystycznymi. Obecnie

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

trwają prace nad utworzeniem Spalsko-Sulejowskiego Obszaru Chronionego Krajobrazu, który swym zasięgiem obejmowałby gminy wiejskie: Tomaszów Mazowiecki, Inowłódz i Rzeczyca.

Obszary Natura 2000

Kolejnym obszarem objętym ochroną przyrody jest sieć Natura 2000, która obejmuje obszary specjalnej ochrony ptaków (OSO) oraz specjalne obszary ochrony siedlisk (SOO). Tworzone są one m.in. w celu zachowania charakterystycznych siedlisk przyrodniczych oraz zagrożonych gatunków roślin i zwierząt. W 2014 r. w granicach administracyjnych powiatu tomaszowskiego znajdował się fragment jednego obszaru ptasiego i pięciu obszarów siedliskowych o łącznej powierzchni powyżej 2800 ha. Były to:

- Obszar Specjalnej Ochrony Ptaków „Dolina Pilicy” (PLB 140003) – obszar o powierzchni 35 356,3 ha, z czego niewielki fragment na terenie gmin wiejskich: Rzeczyca i Inowłódz,
- Specjalny Obszar Ochrony Siedlisk „Lasy Spalskie” (PLH 100003) o powierzchni 2 016,4 ha na terenie gmin wiejskich: Inowłódz, Lubochnia i Tomaszów Mazowiecki (gm. wiejska),
- Specjalny Obszar Ochrony Siedlisk „Niebieskie Źródła” (PLH 100005) o powierzchni 25,2 ha na terenie gminy miejskiej Tomaszów Mazowiecki,
- Specjalny Obszar Ochrony Siedlisk „Lasy Smardzewickie” (PLH 100024) o powierzchni 286,5 ha na terenie gminy wiejskiej Tomaszów Mazowiecki,
- Specjalny Obszar Ochrony Siedlisk „Łąki Ciebłownicze” (PLH100035) o powierzchni 475,3 ha na terenie gmin wiejskich: Lubochnia i Tomaszów Mazowiecki,
- Specjalny Obszar Ochrony Siedlisk „Dolina Dolnej Pilicy” (PLH 140016) – obszar o powierzchni 31 821,6 ha, z czego niewielki fragment na terenie gmin wiejskich: Rzeczyca i Inowłódz.

Na wszystkie wymienione obszary Natura 2000 w powiecie tomaszowskim składały się tereny położone w dolinie rzeki Pilicy, objęte ochroną prawną w postaci np. rezerwatów przyrody i parków krajobrazowych. Ze względu na lokalne dziedzictwo przyrodnicze, obszary te są miejscem rozwoju turystyki przyrodniczej, ornitologicznej (ang. birdwatching), a także szkolnej dzieci i młodzieży. Przy tym warto dodać, że nadal trwają prace nad rozszerzeniem polskiej sieci ekologicznej Natura 2000, w tym także obejmującej tereny powiatu tomaszowskiego.

Użytki ekologiczne, stanowiska dokumentacyjne i pomniki przyrody

Na terenie powiatu tomaszowskiego wyznaczono 25 użytków ekologicznych, obejmujących przede wszystkim obszary łąkowo-bagienne oraz torfowiska. W granicach powiatu znajduje się również 107 pomników przyrody. Są nimi drzewa pomnikowe różnych gatunków (ogółem 1126 drzew), w tym brzozy, cyprysiki, dęby i więzy szypułkowe, jesiony, kasztanowce, klony, lipy, modrzewie, orzechy i sosny. Wiele drzew pomnikowych występuje samotnie jako pojedyncze egzemplarze. Istnieją jednak miejsca zgrupowania drzew, zwłaszcza na terenach zieleni dworskiej i pałacowej m.in. w Chociwiu, Czerniewicach, Glinnej, Grotowicach, Inowłodzu, Małeczcu, Rzeczy, Spale i Ujeździe. Na szczególną uwagę zasługują grupy drzew towarzyszące drogom powiatowym i wojewódzkim w Lubochni – tzw. Aleja Lipy Lubocheńskie (297 drzew) i Aleja Lipowo-Klonowa Henryków (200 drzew), oraz w Ujeździe – tzw. Aleja Kasztanowa (166 drzew). Istniejące na terenie powiatu tomaszowskiego użytki ekologiczne i stanowiska dokumentacyjne nie mają znaczenia dla turystyki przyjazdowej. Podobnie jest z pomnikami

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

przyrody. Ich obecność w miejscach odwiedzanych przez przyjezdnych turystów, np. w Spale i w Inowłodzu, jedynie podnosi ich atrakcyjność turystyczną.

Oprócz tego na terenie powiatu znajduje się jedno stanowisko dokumentacyjne i niewielki Zespół Przyrodniczo-Krajobrazowy „Skarpa Jurajska”, które omówiono w dalszej części opracowania.

Tabela 10. Przyrodnicze obszary chronione na terenie powiatu tomaszowskiego w 2014 r.

FORMA OCHRONY PRZYRODY	NAZWA OBIEKTU	GMINY	DATA UTWORZENIA	POWIERZCHNIA [ha]	OPIS CELÓW OCHRONY
Użytek ekologiczny	Duża Subina	Ujazd	26.03.2014	3,96	Kompleks śródleśnych szuwarów i ziołorośli ze zróżnicowaną roślinnością.
Rezerwat przyrody (leśny)	Gać Spalska	Inowódz, Lubochnia	14.12.2006	85,89	Zachowanie ze względów naukowych, dydaktycznych i krajobrazowych naturalnie wykształconych zespołów roślinnych – głównie łągu jesionowo-olszowego i olsu porzeczkowego, związanych ze śródleśną rzeką niziną Gać oraz stanowisk chronionych i rzadkich roślin i zwierząt.
Stanowisko dokumentacyjne	Groty Nagórzyckie	Tomaszów Mazowiecki (gm. miejska), Inowódz	03.04.2008	20,80	Zabezpieczenie i odpowiednie wyeksponowanie skarpy skalnej i znajdujących się w jej obrębie podziemnych wyrobisk.
Rezerwat przyrody (leśny)	Jeleń	Tomaszów Mazowiecki (gm. wiejska)	01.07.1976	48,97	Zachowanie fragmentu naturalnych, wielogatunkowych drzewostanów z udziałem jodły na jej północnej granicy zasięgu w Puszczy Pilickiej (zachowany krajobraz boru sosnowego i świerkowo-jodłowego, a także olsów, grądów i podmokłych polan porośniętych turzycami, które stanowią miejsce schronienia zwierząt leśnych).
Rezerwat przyrody (leśny)	Konewka	Inowódz	11.10.1978	99,91	Zachowanie fragmentu lasu o charakterze naturalnym, należący do zespołu świetlistej dąbrowy (w wieku 160 do 260 lat pochodzący z pierwszego urządzania lasów spiskich w 1820 r., flora rezerwatu obejmuje ponad 150 gatunków roślin).
Rezerwat przyrody (leśny)	Kruszewiec	Lubochnia	19.04.1979	81,54	Zachowanie fragmentu wielogatunkowego lasu liściastego z udziałem jodły na granicy jej zasięgu.
Rezerwat przyrody (leśny)	Łaznów	Rokiciny	01.01.1979	60,83	Zachowanie fragmentu lasu jodłowego naturalnego pochodzenia na granicy zasięgu jodły

Opracowanie:

Centrum Doradztwa Strategicznego, 30 – 103 Kraków ul. Włóczków 22/3,
Tel. (12) 623 77 40, Fax (12) 623 77 85, www.cds.krakow.pl e-mail: cds@cds.krakow.pl

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

					(grąd jodłowy zwany zwyczajowo „czarnym lasem”).
Użytek ekologiczny	Mokradło Łaznowska Wola	Rokiciny	13.05.2013	0,40	Obszar zarośli i szuwarów, stanowiący śródleśne mokradło ze zróżnicowaną roślinnością zaroślową i szuwarowo-bagienną.
Użytek ekologiczny	Mała Subina	Ujazd	26.03.2014	6,52	Zachowanie wyróżniających walorów przyrodniczych i krajobrazowych śródleśnego kompleksu łąk z bogatymi florystycznie zbiorowiskami łąkowymi, szuwarowymi oraz ziołoroślowymi ważnymi dla utrzymania bioróżnorodności.
Rezerwat przyrody (florystyczny)	Małecz	Lubochnia	12.08.1987	9,15	Zachowanie stanowiska różanecznika żółtego oraz fitocenoz boru mieszanego i wilgotnego.
Rezerwat przyrody (krajobrazowy)	Niebieskie Źródła	Tomaszów Mazowiecki (gm. miejska)	27.07.1961	28,77	Zachowanie ze względów naukowych i dydaktycznych wywierzysk krasowych oraz towarzyszących im zbiorowisk leśnych, biocenoz zaroślowych, szuwarowych i wodnych (stanowiących ostoję ptaków wodnych).
Obszar chronionego krajobrazu	Obszar Chronionego Krajobrazu Dolina Wolbórki	Moszczenica, Wolbórz, Będków	21.08.2007	2 272,00	Utrzymanie ciągłości ekosystemu w dolinie Wolbórki umożliwiającego migrację fauny i flory oraz zachowanie siedlisk chronionych i zagrożonych gatunków roślin i zwierząt. Korytarz ekologiczny łączący OChK: Koluszkowsko-Lubochniański i Tuszyńsko-Dłutowski ze Spalsko-Sulejowskim.
Zespół przyrodniczo-krajobrazowy	Skarpa Jurajska	Inowłódz	28.06.2001	0,82	Kompleks leśny i bagienny obejmujący zbocze doliny rzeki Pilicy przy kościele św. Idziego w Inowłodzu.
Rezerwat przyrody (florystyczny)	Sługocice	Tomaszów Mazowiecki (gm. wiejska)	15.05.1984	8,89	Zachowanie żywca dziewięciolistnego – rośliny górskiej, bardzo rzadko występującej na niżu (roślinę tę można zauważyć tylko wczesną wiosną,

Opracowanie:

Centrum Doradztwa Strategicznego, 30 – 103 Kraków ul. Włóczków 22/3,
Tel. (12) 623 77 40, Fax (12) 623 77 85, www.cds.krakow.pl e-mail: cds@cds.krakow.pl

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

					gdy kwitnie biało-seledynowymi kwiatami).
Rezerwat przyrody (leśny)	Spała	Inowódz	30.09.1958	102,70	Zachowanie ze względów naukowych i dydaktycznych położonego nad Pilicą fragmentu lasu mieszanego o charakterze naturalnym z udziałem jodły, występującej w pobliżu granicy zasięgu (jest tu wielowarstwowy drzewostan złożony z dębu szypułkowego do 250 lat, sosny, klonu zwyczajnego, jawora, grabu, jodły i świerka; najstarsze dęby osiągają ok. 30 m wysokości i obwody pni ok. 1,3 m)
Park krajobrazowy	Spalski Park Krajobrazowy	w całości lub w części tereny gmin: Inowódz, Poświętne, Rzeczyca, Tomaszów Mazowiecki (gm. wiejska), Lubochnia, Czerniewice, Opoczno i Sławno	05.10.1995	13110,00 otulina: 24134,00	Lasy byłej Puszczy Pilickiej; fragmenty puszczańskich drzewostanów dębowych i sosnowych; naturalne układy fitocenozy leśnych, łąkowych, szuwarowych, torfowiskowych; bogata flora i fauna. Cele szczegółowe utworzenia parku zostały określone w Rozporządzeniu Nr 26/2006 Wojewody Łódzkiego z dnia 13 lipca 2006 r. w sprawie Spalskiego Parku Krajobrazowego (Dz. Urz. Woj. Łódzkiego Nr 258, poz. 1990 z dnia 24 lipca 2006 r.)
Rezerwat przyrody (leśny)	Starodrzew Lubochniański	Lubochnia	25.06.1990	22,38	Zachowanie starodrzewu sosnowo-dębowego naturalnego pochodzenia, mającego duże wartości krajobrazowe, będącego historycznym świadectwem dawnej gospodarki leśnej
Park krajobrazowy	Sulejowski Park Krajobrazowy	w całości lub w części tereny gmin: Sulejów, Ręczno,	21.07.1994	17030,00 otulina: 36730,00	Lasy byłej Puszczy Pilickiej; dorzecze środkowej Pilicy; różnorodność gatunkowa flory i fauny (szczególnie entomofauny i awifauny). Cele szczegółowe utworzenia parku zostały określone

Opracowanie:

Centrum Doradztwa Strategicznego, 30 – 103 Kraków ul. Włóczków 22/3,
Tel. (12) 623 77 40, Fax (12) 623 77 85, www.cds.krakow.pl e-mail: cds@cds.krakow.pl

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

		Aleksandrów, Mniszków, Wolbórz, Tomaszów Mazowiecki (gm. wiejska), Rozprza, Piotrków Trybunalski, Łęki Szlacheckie, Przedbórz, Sławno			w Rozporządzeniu Nr 24/2006 Wojewody Łódzkiego z dnia 3 lipca 2006 r. w sprawie Sulejowskiego Parku Krajobrazowego (Dz. Urz. Woj. Łódzkiego Nr 248, poz. 1910 z dnia 14 lipca 2006 r.)
Rezerwat przyrody (leśny)	Twarda	Tomaszów Mazowiecki (gm. wiejska)	24.05.1976	22,79	Zachowanie fragmentu wielogatunkowych drzewostanów ze znacznym udziałem jodły na północnej granicy zasięgu jodły w Puszczy Pilickiej
Rezerwat przyrody (leśny)	Żądłowice	Inowłódz, Rzeczycza	22.11.1968	241,19	Zachowanie ze względów naukowych i dydaktycznych mozaiki ekosystemów leśnych: olsów, borów sosnowych, łęgów i grądów, występujących w związku z istniejącym układem warunków hydrologicznych
Użytek ekologiczny	bagno	Inowłódz	17.12.2001	0,30	-
Użytek ekologiczny	łąka		17.12.2001	0,64	-
Użytek ekologiczny	kompleks leśny i bagienny		17.12.2001	2,00	-
Użytek ekologiczny	bagno	Tomaszów Mazowiecki (gm. wiejska)	17.12.2001	0,44	-
Użytek ekologiczny	bagno		17.12.2001	2,69	-
Użytek ekologiczny	bagno		17.12.2001	0,38	-
Użytek ekologiczny	bagno		17.12.2001	0,44	-
Użytek ekologiczny	bagno		17.12.2001	0,93	-
Użytek ekologiczny	bagno		17.12.2001	6,25	-
Użytek ekologiczny	bagno		17.12.2001	1,40	-

Opracowanie:

Centrum Doradztwa Strategicznego, 30 – 103 Kraków ul. Włóczków 22/3,
Tel. (12) 623 77 40, Fax (12) 623 77 85, www.cds.krakow.pl e-mail: cds@cds.krakow.pl

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKCJONALNEGO DOLINA RZECI PILICY

Użytek ekologiczny	bagno		17.12.2001	0,55	-
Użytek ekologiczny	bagno		17.12.2001	1,05	-
Użytek ekologiczny	bagno		17.12.2001	1,49	-
Użytek ekologiczny	bagno		17.12.2001	0,30	-
Użytek ekologiczny	bagno		17.12.2001	0,45	-
Użytek ekologiczny	bagno		17.12.2001	0,30	-
Użytek ekologiczny	zbiornik wodny		17.12.2001	0,15	-
Użytek ekologiczny	mokradło	Tomaszów Mazowiecki (gm. miejska)	17.12.2001	1,83	-
Użytek ekologiczny	łąka		17.12.2001	0,70	-
Użytek ekologiczny	mokradło		17.12.2001	0,34	-
Użytek ekologiczny	torfowisko niskie		17.12.2001	0,77	-
Użytek ekologiczny	torfowisko niskie		17.12.2001	0,63	-

Źródło: Rejestr Form Ochrony Przyrody prowadzony przez Regionalnego Dyrektora Ochrony Środowiska w Łodzi (stan na 11.06.2014 r.).

Opracowanie:

Centrum Doradztwa Strategicznego, 30 – 103 Kraków ul. Włóczków 22/3,
Tel. (12) 623 77 40, Fax (12) 623 77 85, www.cds.krakow.pl e-mail: cds@cds.krakow.pl

3.1.3. Osobliwości przyrodnicze

W niniejszym opracowaniu osobliwości przyrodnicze rozumiane są jako obiekty lokalnego dziedzictwa przyrodniczego o szczególnym znaczeniu krajobrazowym, ekosystemowym i krajoznawczym, stanowiące przedmiot zainteresowania turystów. Obejmują one unikatowe w skali regionalnej osobliwości flory i fauny, przełomy rzeczne, formy krasowe, grot, skałki i grupy skał oraz inne obiekty geologiczne. Na terenie powiatu tomaszowskiego są to w szczególności:

- formy krasu podziemnego w Rezerwacie Przyrody „Niebieskie Źródła”,
- system grot i podziemnych korytarzy górniczych „Groty Nagórzyckie”,
- „Skarpa Jurańska” z murawą kserotermiczną w Inowłodzu,
- przełom rzeki Pilicy w okolicach Inowłodza,
- populacja żubra w tzw. Zwierzyńcu Spalskim w Smardzewicach,
- układ siedlisk leśnych w Rezerwacie Przyrody „Żądłowice”.

Formy krasu podziemnego w Rezerwacie Przyrody „Niebieskie Źródła”

W południowej części Tomaszowa Mazowieckiego, ok. 3 km od centrum miasta, znajduje się Rezerwat Przyrody Niebieskie Źródła. Najważniejszym punktem rezerwatu są wywierzyska krasowe, wyrzucające wodę z podziemnych skał wapiennych. Występowanie form krasowych, które właściwe są obszarom wyżynnym, jest niezwykle rzadkie w tej części Polski. Niebieskie Źródła budziły zainteresowanie swoimi cechami przyrodniczymi i krajobrazowym od dawna. Pierwsze wzmianki pisane o nich pochodzą z XVIII w., kiedy nazwano je „Błękitnymi Źródłami” i „Modrymi Wodami”. W każdym z trzech znajdujących się tu wywierzysk o głębokości nawet 4,5 m, pulsuje od kilku do kilkunastu gejzerów. Ich wydajność jest stosunkowo duża i wynosi średnio ok. 70-80 l/s. Woda posiada stałą temperaturę 9°C i przybiera niebiesko-błękitno-zieloną barwę zależną od pory dnia i pogody. Wyjątkowa barwa wody jest zjawiskiem o charakterze optycznym związanym z efektem rozproszonego światła słonecznego. Z wywierzyskami Niebieskich Źródeł łączą się liczne okoliczne szczeliny, leje i ponory krasowe. Najbardziej znany ponor, zwany „Przepaścią”, znajduje się w miejscowości Wąwał w dolinie rzeki Ginącej. Wywierzyskom krasowym towarzyszą także naturalne zbiorowiska leśne, szuwarowe i wodne (w sumie prawie 400 gatunków roślin naczyniowych), stanowiące ostoję 75 gatunków ptaków. Rezerwat obejmuje 3 wyspy – Kacząt, Samotnego Modrzewia i Płaczących Wierzb. W celu ochrony naturalnej roślinności oraz zachowania różnorodności biologicznej rezerwat zaliczony został do Europejskiej Sieci Ekologicznej Natura 2000. Analizując kwestie dotyczące zagospodarowania turystycznego należy stwierdzić, że jest ono dostosowane do potrzeb obecnego ruchu turystycznego. Obejmuje szeroką, utwardzoną ścieżkę spacerową, miejsca na odpoczynek, kosze na śmieci, oświetlenie grobli przy rozlewisku, a w otoczeniu – parking dla samochodów i tereny urządzonej zieleni. Oprócz tego na terenie parku wytyczona została ścieżka dydaktyczna umożliwiająca poznanie najważniejszych składników przyrody rezerwatu. Wzdłuż trasy znajduje się 5 przystanków, przy których ustawiono tablice informacyjne.

System grot i podziemnych korytarzy górniczych „Groty Nagórzyckie”

„Groty Nagórzyckie”, zwane także „Grotami Madejowymi”, znajdują się na terenie miasta Tomaszowa Mazowieckiego i stanowią jedną z największych atrakcji geologicznych województwa

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

łódzkiego. Są one efektem działalności człowieka, związanej z dawną kopalnią piasku, ale jednocześnie stanowią unikalny w skali kraju walor przyrodniczy objęty ochroną w formie stanowiska dokumentacyjnego. Obiekt ten obejmuje skarpę skalną i znajdujące się w jej obrębie podziemne wyrobiska, w których prezentowane są utwory górnej i dolnej kredy. W wyniku migracji wód podziemnych, luźne piaski z tego okresu zostały zlepione lepiszczem węglanowym i przekształciły się z w lite piaskowce. Znajdujące się tu złoża uchodzi za największe w Europie. Kiedy w końcu XVIII w. odkryto, że nagórzyckie skały zawierają 80% kwarcu, zaczęto je eksploatować na potrzeby lokalnej huty szkła „Biała Góra”⁸⁰. Wieloletnia działalność górnico-wydobywcza doprowadziła do powstania systemu podziemnych komór i zaułków wraz z prowadzącymi do nich sztolniami i korytarzami. W celu udostępniania wyrobiska turystom podjęto prace adaptacyjne związane z budową podziemnej trasy turystycznej w tradycyjnej, górnictwej, drewnianej obudowie podporowej. Obecnie w „Grotach Nagórzyckich” udostępniono dla zwiedzających 160-metrową trasę. Przebiega ona dwoma równoległymi oświetlonymi chodnikami i zawiera ekspozycje historycznie i tematycznie związane z grotami. Najdłuższy korytarz liczy ok. 120 m, a ich wysokość jest zróżnicowana i wynosi ok. 1,5-5 m. Największa z grot, tzw. Grota Królewska ma 30 m długości, 25 m szerokości i 3 m wysokości. Temperatura wewnątrz wyrobiska osiąga ok. 9°C. Obiekt dostępny jest także dla osób niepełnosprawnych, a zwiedzanie odbywa się z przewodnikiem w grupach od 5 do 25 osób. W okolicy „Grot Nagórzyckich” znajduje się więcej tego typu obiektów, ale nie udostępnionych dla turystów. Najbardziej znaną jest „Grota Smardzewicka”, nosząca również nazwę „Małych Grot”. Położona jest na przeciwnym, prawym brzegu Pilicy pomiędzy rezerwatem „Niebieskie Źródła” a kopalnią „Biała Góra”. Niegdyś była to duża jaskinia, przypominająca wyglądem „Groty Nagórzyckie”, jednak do dziś pozostało po niej jedynie niewielkie przesłone z białego piaskowca.

„Skarpa Jurajska” z murawą kserotermiczną w Inowłodzu

Interesującym obiektem przyrodniczym jest Zespół Przyrodniczo-Krajobrazowy "Skarpa Jurajska". Ma on powierzchnię 0,3 ha i obejmuje zbocze doliny Pilicy, które w połączeniu z górującym kościołem romańskim p.w. św. Idziego tworzy rzadko spotykaną w Polsce kompozycję krajobrazową. Zbocze porasta ciepłolubna murawa kserotermiczna (o południowej ekspozycji), która w tej części kraju jest bardzo rzadko występującym zbiorowiskiem roślinnym. Spotykana jest przede wszystkim na obszarach o suchym podłożu wapiennym, typowym dla obszaru Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej. „Skarpa Jurajska” ma wysokość względną wynoszącą 20 m. Charakterystycznymi gatunkami roślin są: szalwia łąkowa, szalwia okrągłowa, driakiew żółtawa, goździcznik wycięty, lepnica wąsko płatkowa, rzepik pospolity. Cenne uzupełnienie krajobrazu stanowią wychodnie piaskowców żelazistych, pochodzących z okresu środkowej jury (wiek 165 mln lat). Skały te wyeksponowane zostały poprzez dawne XIX w. wyrobiska górnicze.

Przełom rzeki Pilicy w okolicach Inowłodza

Pilica, określana mianem „Wisły Mazowsza”, stanowi największy lewy dopływ Wisły. Wypływa ze źródeł krasowych położonych na wysokości 348 m n.p.m. na Wyżynie Krakowsko-Częstochowskiej we wsi Wola Kocikowa. Płyńe najpierw w kierunku północno-wschodnim

⁸⁰ Eksploatacja tego surowca jest nadal prowadzona przez Tomaszowskie Kopalnie Surowców Mineralnych „Biała Góra” w Smardzewicach.

i północnym. Ten kurs z niewielkimi odchyleniami utrzymuje aż do Zalewu Sulejowskiego, gdzie skręca na północny-wschód. Na obszarze powiatu tomaszowskiego Pilica ma kilka odcinków przełomowych, w tym m.in. w okolicach Tomaszowa Mazowieckiego (Brzustówki), Inowłódza, Żądłowic oraz Gapinina. Związane jest to z budową geologiczną podłoża. Na tym odcinku bowiem w korycie rzeki znajdują się liczne progi skalne zbudowane ze skał kredowych (występujących w okolicy Tomaszowa Mazowieckiego) oraz skał jurajskich (w pobliżu Inowłódza). Atrakcyjny odcinek doliny Pilicy znajduje się na wysokości Inowłódza. Jej dolinę cechuje tu odmienna forma ukształtowania terenu. Lewy brzeg posiada wysoką krawędź, zbudowaną z glin zwałowych z wychodniami piaskowców. Jest to zbocze wysokiego i stromego wzgórza, na którym wznosi się romański kościół obronny p.w. św. Idziego. Prawy brzeg natomiast jest płaski i towarzyszy mu rozległa równina. Koryto rzeki jest bardzo kręte i szerokie na 80-120 m, co sprzyja częstym przerzutom nurtu. Silnie meandrujące wody tworzą wiele wysp, półwyspów, rozlewisk, pętli, łuków i zakoli. Maksymalny notowany przepływ Pilicy w tych okolicach wynosi ok. 450 m³/s. W dolinie wykształciły się zróżnicowane siedliska podmokłych łąk, szuwarów, trzcinowisk, torfowisk, zadrzewień wierzbowych i lasów bagiennych. Na tle nizinnego krajobrazu środkowej Polski, odcinek doliny Pilicy na wysokości Inowłódza wyróżnia się walorami estetyczno-widokowymi. Poniżej Pilica przepływa przez mało zamieszkane tereny, pomiędzy polami uprawnymi z jednej, a lasem z drugiej strony brzegu.

Populacja żubra w tzw. Zwierzyńcu Spalskim w Smardzewicach

Wiele gatunków roślin i zwierząt budzi zainteresowanie turystów i stanowi sam w sobie cel podróży turystycznych. Na obszarze powiatu tomaszowskiego przykładem takiej osobliwości fauny jest populacja żubra. Zamieszkuje ona tzw. Zwierzyńiec Spalski, czyli Ośrodek Hodowli Żubrów im. Prezydenta RP Ignacego Mościckiego w Smardzewicach. Jest to jeden z najstarszych w Polsce, a zarazem jedyny w Polsce centralnej ośrodek tego typu. Obiekt zlokalizowany jest 8 km na południe od miasta Tomaszowa Mazowieckiego na obszarze dawnej Puszczy Pilickiej. Powstał on w latach 1934-36 z inicjatywy Ignacego Mościckiego, któremu Polonia kanadyjska przekazała w darze cztery bizony. Prowadzono tu prace hodowlane mające na celu ocalenie żubra europejskiego, zagrożonego po I wojnie światowej zupełnym wyginięciem. Od 1973 r. obiekt miał charakter rezerwatowej hodowli zamkniętej żubrów białowieskiej linii genetycznej. Od 1976 r. znajduje się pod zarządem Kampinoskiego Parku Narodowego. Obecnie w ośrodku przebywa stado utrzymywane na poziomie ok. 20 sztuk żubrów. Ośrodek porasta las sosnowo-dębowy z domieszką brzozy, grabu i olszy. Starodrzew w wieku powyżej 120 lat stanowi 70% drzewostanu. Dla zwiedzających przygotowano specjalną zagrodę pokazową oraz stylowy, drewniany taras widokowy, zbudowany przez cieśli z Podhala⁸¹. Ośrodek stanowi etap Ścieżki Edukacyjnej „Do Żubrów” o charakterze przyrodniczo-leśnym. Na ścieżce zostały ustawione tablice informacyjne o treści przyrodniczej oraz wiaty, gdzie przyjezdni turyści mogą odpocząć.

Układ siedlisk leśnych w Rezerwacie Przyrody „Żądłowice”

Za regionalną osobliwość przyrodniczą można uznać Rezerwat Przyrody Żądłowice położony w Gminie Inowłódz. Rezerwat chroni niespotykany w lasach polskich układ siedlisk, występujący w związku z zaistniałym układem warunków hydrologicznych oraz związanych z nimi typów

⁸¹ W stylu podhalańskim wykonano także bramę wjazdową, stróżówkę (sygnaturkę) i małą dzwonnice.

lasów. Znajduje się na terasie doliny rzeki Pilicy, która w tym miejscu jest szeroka i ma zróżnicowaną mikrorzeźbę. Ukształtowanie terenu w postaci licznych wzniesień i dolinek położonych na przemian obok siebie, z wysiękami u podnóży tarasu wyższego, tworzą ciekawe a zarazem jedyne w kraju pasowe układy siedlisk pokryte zupełnie innymi zbiorowiskami leśnymi. W dolinie rzeki rosną mroczne bagienne lasy olszowe (olsy), natomiast na wzniesieniach występują suche i widne bory sosnowe. Oprócz tego znajdują się tu stare dęby i świerki w wieku od 170 do 190 lat. Cennym składnikiem drzewostanu jest również świerk, który osiąga tu północną granicę niżowego zasięgu. W rezerwacie żyje bogaty i różnorodny świat zwierząt, a okresowo gnieźdzą się na tym terenie czaple siwe i żurawie.

Inne osobliwości przyrodnicze

Na terenie powiatu tomaszowskiego można wyróżnić jeszcze cztery obiekty o charakterze przyrodniczym, mające znaczenie dla lokalnej turystyki przyjazdowej. Są to:

- stanowisko żywca dziewięciolistnego w Rezerwacie Przyrody „Sługocice” (roślina jest reliktem gatunków roślin z minionych okresów klimatycznych, obecnie uznawana za gatunek górski, kwitnie biało-seledynowymi kwiatami wczesną wiosną);
- Grota św. Huberta w Spale (wysoki pomnik myśliwski ułożony z głazów o obwodzie powyżej 1 m, powstał w 1894 r. w celu upamiętnienia łowów cara Aleksandra II, znajduje się na nim tablica poświęcona prezydentowi Ignacemu Mościckiemu oraz obraz przedstawiający patrona myśliwych – św. Huberta);
- „Małkowy Parów” w Inowłodzu (mała dolina o płaskim dnie i stromych, ale nie urwistych zboczach porośniętych lasem dębowym, wypełnia się wodą po intensywnych deszczach);
- głaz narzutowy na terenie Spalskiego Parku Krajobrazowego.

3.1.4. Wody powierzchniowe

Ważnym walorem przyrodniczym powiatu tomaszowskiego są wody powierzchniowe, które tworzą niezwykle bogatą sieć hydrograficzną zlewni Pilicy i Bzury. Niestety brak kompleksowych danych hydrologicznych na temat cieków i zbiorników wodnych na terenie powiatu tomaszowskiego uniemożliwia przedstawienie kompletnych i ujednoliconych danych co do ich powierzchni, funkcji oraz proponowanych form ochrony. Ocenia się, że ogółem w granicach administracyjnych powiatu znajdują się 24 rzeki (tab. 11), z czego 21 stanowiło dopływ Pilicy, a 3 – Bzury. Lewobrzeżnymi dopływami Pilicy są m.in.: Czarna Bielina, Gać, Liciężna (Olszynka), Lobočenka, Luboczanka, Piasecznica, Raicha i Wolbórka, a prawobrzeżnymi – Cetynka, Giełzówka, Słomianka, Spała i Struga. Natomiast w dorzeczu Bzury znajdują się Krzemionka i Żelechlinianka, które stanowią lewy dopływ Rawki. Cechą charakterystyczną lokalnej sieci rzecznej jest jej niski stopień regulacji. W większości przypadków koryta mają naturalne ukształtowanie, ściśle związane z budową geomorfologiczną podłoża skalnego i erozją wody. Ważniejszymi rzekami na terenie powiatu są:

- Pilica – główna rzeka na terenie powiatu tomaszowskiego, w terasie zalewowej występują liczne starorzecza, którym najczęściej towarzyszą tereny podmokłe; poza odcinkami przełomowymi rzeka ma charakter typowo meandrujący; w punktach pomiarowych w Brzustówce i Tomaszowie Mazowieckim wody Pilicy były zadowalającej jakości (klasa III);

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

- Czarna Bielina – rzeka dorzecza Pilicy, lewy dopływ Wolbórki, wypływa w Łaznowie (jako Pańkówka), a następnie kieruje się do Olszowa odkąd nazywana jest Bielina, na wysokości Tomaszowa Mazowieckiego przyjmuje wody Piasecznicy i dalej płynie jako Czarna, w punkcie pomiarowym w Tomaszowie Mazowieckim wody Czarnej Bieliny były zadowalającej jakości (klasa III);
- Gać – rzeka dorzecza Pilicy, na znacznej części płynie przez tereny leśne; swój początek bierze na terenie gminy Żelechlinek, a w gminie Lubochnia przepływa przez wsie Tarnowską Wolę, Jasień, Albertów i Glinnik; wpływa do Pilicy na wysokości Spały; w punkcie pomiarowym w Spale wody Gaci były zadowalającej jakości (klasa III);
- Krzemionka – rzeka dorzecza Bzury, prawy dopływ Rawki; rozpoczyna swój bieg w okolicach wsi Studzianki, a dalej mija miejscowości: Zagóry, Strzemeszna, Krzemienica, Chociwek, Podkonice, Księża Wola; dolina porośnięta roślinnością łąkową; w punkcie pomiarowym w Strzemiesznej wody Krzemionki były zadowalającej jakości (klasa III);
- Luboczanka – rzeka dorzecza Pilicy z licznie występującymi zakolami, swój początek bierze w Wielkiej Woli w gminie Czerniewice, dolina porośnięta lasami iglastymi, w punkcie pomiarowym w Luboczy wody Luboczanki były niezadowalającej jakości (klasa IV);
- Piasecznica – rzeka dorzecza Pilicy, swój początek bierze w okolicach Koluszek i swój bieg kieruje na południe, by wpaść do Czarnej w Tomaszowie Mazowieckim; w punkcie pomiarowym w Ujeździe wody Piasecznicy były niezadowalającej jakości (klasa IV);
- Wolbórka – rzeka dorzecza Pilicy, początkowo płynie przez las, a następnie w szerokiej i bagnistej dolinie wśród łąk; w okolicach Wolborza przyjmuje Moszczankę; w punkcie pomiarowym w Tomaszowie Mazowieckim wody Wolbórki były niezadowalającej jakości (klasa IV).

Tabela 11. Główne rzeki w gminach powiatu tomaszowskiego

GMINA	GŁÓWNA RZKA	RZKI W GMINIE	ZLEWNIA
Tomaszów Mazowiecki (gm. miejska)	Pilica	Czarna Bielina, Czarna Maleniecka, Lubochenka, Piasecznica, Pilica, Raicha, Wolbórka	Pilicy
Będków	Wolbórka	Gać, Łazanowianka, Miazga, Piasecznica, Wolbórka	Pilicy
Budziszewice	Piasecznica	Gać, Piasecznica	Pilicy
		Krzemionka (dopływ Rawki)	Bzury
Czerniewice	Krzemionka	Gać, Luboczanka	Pilicy
		Krzemionka (dopływ Rawki)	Bzury
Inowłódz	Pilica	Cetyńska, Gać, Giełzówka, Liciężna (Olszynka), Słomianka, Spała, Struga	Pilicy
Lubochnia	Gać	Gać, Lubochenka, Piasecznica, Pilica	Pilicy
Rokiciny	Piasecznica	Łazanowianka, Piasecznica	Pilicy
Rzeczyca	Pilica	Luboczanka, Liciężna (Olszynka), Rzeczyca, Struga	Pilicy
Tomaszów Mazowiecki (gm. wiejska)	Pilica	Czarna Bielina, Moszczanka, Piasecznica, Struga, Wolbórka	Pilicy
Ujazd	Piasecznica	Czarna Bielina, Pańkówka, Piasecznica	Pilicy
Żelechlinek	Żelechlinianka	Krzemionka, Żelechlinianka (dopływy Rawki), Rawka	Bzury

Źródło: opracowanie na podstawie lokalnych strategii rozwoju oraz studiów uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego poszczególnych gmin.

Obecnie spośród wszystkich rzek występujących na terenie powiatu tomaszowskiego dla turystyki przyjazdowej znaczenie ma jedynie Pilica. Jest ona w pewnym sensie główną osią powiatu, wokół której koncentrują się liczne obiekty o dużej wartości przyrodniczej i kulturowej. Pilica łączy szereg ważnych dla turystyki miejscowości i obiektów przyrodniczych, zwłaszcza na odcinku południowym i środkowym. Dotyczy to w szczególności Grotowic, Inowłódza, Tomaszowa Mazowieckiego, Smardzewic, Spały i Żądłowic. Z tego powodu walory krajobrazowe tej rzeki powinny zostać włączone do szlaków krajoznawczych i wypoczynkowych dla turystyki przyjazdowej. Należałoby także rozważyć rozwój funkcji turystycznej rzeki Gać w kierunku północnym w gminach: Inowłódz i Lubochnia; a także rzeki Piasecznicy w kierunku południowym w Gminie Ujazd i Tomaszów Mazowiecki. Rzeki te wraz z przyległym obszarami posiadają duże walory przyrodniczo-kulturowe i w przyszłości mogą stać się przedmiotem zainteresowania turystów na szerszą skalę.

Na terenie powiatu tomaszowskiego występują również wody stojące w postaci zbiorników naturalnych, sztucznych i mokradeł. Zbiornikami naturalnymi są przede wszystkim ocalałe starorzecza Pilicy. Zbiornikami sztucznymi natomiast wyrobiska i zbiorniki przemysłowe, sadzawki, baseny kąpielowe i zbiorniki przeciwpożarowe. Należy wśród nich wymienić:

- Zalew Sulejowski w Gminie Wiejskiej Tomaszów Mazowiecki,
- Jezioro Ług w Gminie Lubochnia,

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

- stawy rybne, głównie we wsiach peryferyjnych,
- wyrobiska powstałe jako efekt eksploatacji piasku i żwirów,
- sadzawki, głównie w rejonach rolniczych, retencjonują wodę deszczową na potrzeby mieszkańców,
- obszary podmokłe (bagna i mokradła) o większych powierzchniach w dolinach niektórych rzek oraz na obszarach leśnych parków krajobrazowych i rezerwatów przyrody.

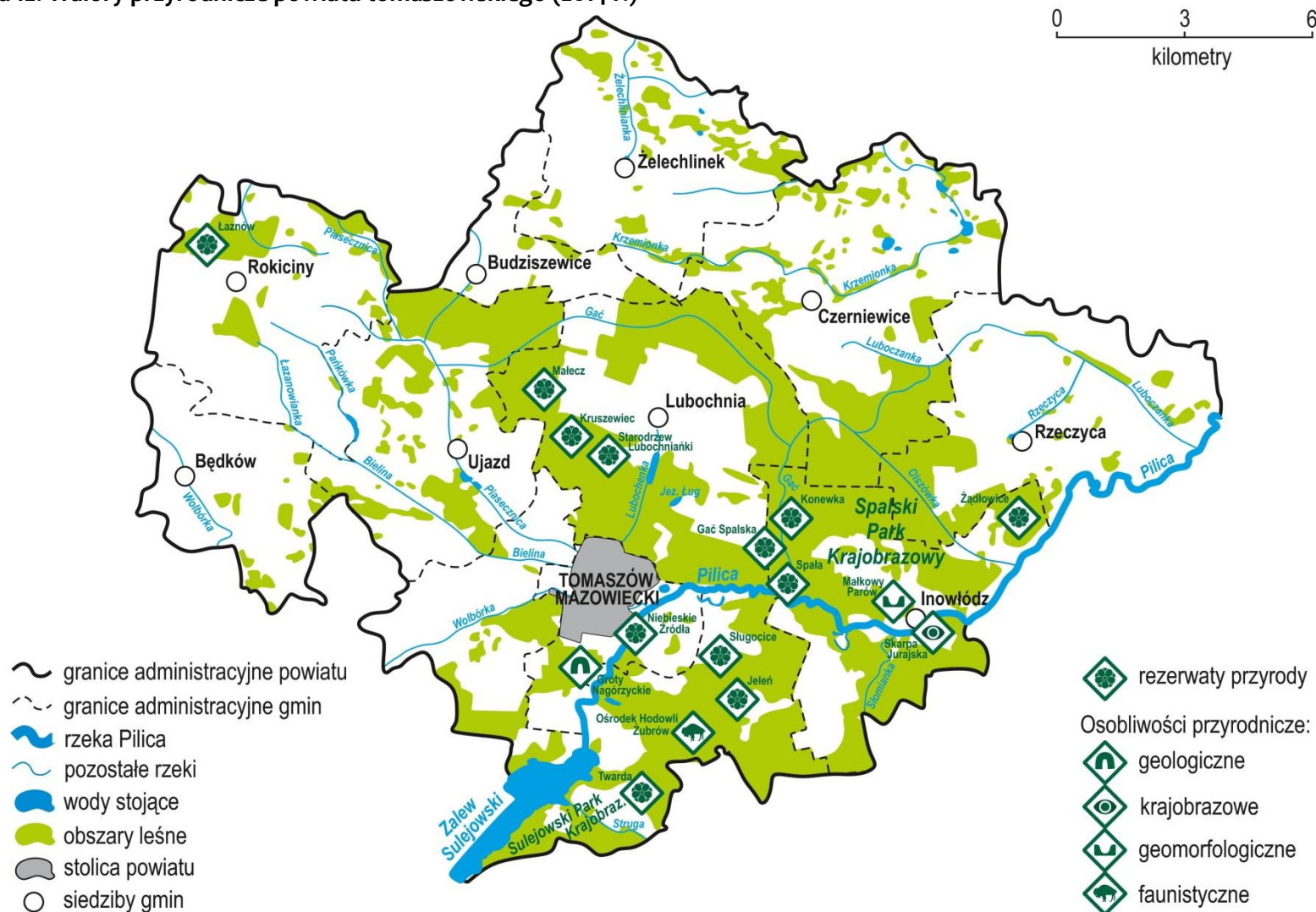
„Wodną” atrakcją turystyczną powiatu tomaszowskiego jest Zalew Sulejowski położony 10 km na południe od Tomaszowa Mazowieckiego. Zbiornik ten utworzony został w latach 1969-1973 poprzez przegrodzenie rzeki Pilicy tamą o długości 1200 m, wysokości 16 m i szerokości w koronie 10 m. W pierwotnym założeniu miał on zaopatrywać Łódź w wodę. Wobec upadających wielu zakładów przemysłowych, w coraz większym stopniu stawał się miejscem rozwoju turystyki i sportów wodnych. Zalew Sulejowski rozciąga się od Sulejowa do Smardzewic – ma 17 km długości, a w najszerszym miejscu dochodzi do 3,5 km. Jego powierzchnia przy średnim poziomie piętrzenia wynosi 1980 ha, a głębokość miejscami osiąga 10 m. Stanowi on rezeruar wody pitnej, stąd zakaz pływania na silnikach spalinowych oraz brzegowa strefa ochronna, w której nie można budować żadnych obiektów. Akwen pozwala żeglować po całej powierzchni, ma łagodne piaszczyste brzegi, a dostępność linii brzegowych umożliwia cumowanie w dowolnym miejscu. Przez zalew przebiega szlak kajakowy po rzece Pilicy. Występuje tu wiele gatunków ryb, głównie amurów, karpia, krapi, leszczy i płoci, aczkolwiek zbiornik zasłynął jako najlepsze łowisko sandaczowe w centralnej Polsce. Popularne wśród wędkarzy są okolice Tresty, Zarzęcina, Sulejowa i Mokrego. Zalew Sulejowski jest także siedliskiem wielu gatunków ptaków i ssaków.

Obok Zalewu Sulejowskiego należy wyróżnić stawy rybne, które licznie występują w okolicach Chociwia i Chociwka (Gmina Czerniewice), Bukowa i Ujazdu (Gmina Ujazd), a także Chociszewa i Janowa (Gmina Żelechlinek). Duży kompleks stawów rybnych znajduje się również w pobliżu miejscowości Stare Byliny i Nowe Byliny (Gmina Wiejska Rawa Mazowiecka), bezpośrednio sąsiadujące z Gminą Żelechlinek w północno-zachodniej jej części. Z kolei tereny gmin: Będków, Budziszewice i Rokiciny ubogie są w stawy rybne i inne zbiorniki wodne. Oczka wodne występują natomiast w obrębie doliny rzeki Pilicy i lasów na siedliskach wilgotnych. Warto przy tym dodać, że w programie małej retencji przewiduje się budowę kolejnych zbiorników, głównie na cele hodowli ryb, w tym m.in. w gminach Będków i Czerniewice.

Na dzień dzisiejszy, poza Zalewem Sulejowskim i doliną rzeki Pilicy, wszystkie rzeki i zbiorniki wodne powiatu tomaszowskiego nie są zagospodarowane na cele turystyczne. Ich wykorzystywanie ogranicza się jedynie do amatorskiego wędkarstwa oraz czynności rekreacyjnych, nie związanych z zażywaniem kąpeli wodnych na szerszą skalę. Część z nich ma znaczenie dla wypoczynku mieszkańców, natomiast dla turystyki przyjazdowej może stać się dopiero po odpowiednim zagospodarowaniu i wyposażeniu w infrastrukturę sanitarną. Do dziś zachował się jedynie jeden duży zbiornik naturalny – Jezioro Ług, natomiast resztę stanowią zbiorniki sztuczne będące stawami rybnymi, wyrobiskami i zbiornikami przemysłowymi, sadzawkami, basenami kąpielowymi i przeciwpożarowymi. Należy rozpatrzyć możliwość utworzenia parków rzecznych, zwłaszcza w okolicach rzeki Gać, Piasecznica, Spała i Wolbórka.

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

Rycina 12. Walory przyrodnicze powiatu tomaszowskiego (2014 r.)

Opracowanie:

Centrum Doradztwa Strategicznego, 30 – 103 Kraków ul. Włóczków 22/3,
Tel. (12) 623 77 40, Fax (12) 623 77 85, www.cds.krakow.pl e-mail: cds@cds.krakow.pl

3.2. Walory kulturowe

Teren projektowanego Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy posiada bogate tradycje historyczne. Ze względu na położenie na styku kilku krain geograficznych, różniących się pod względem przyrodniczym, obszar ten odznaczał się szczególnymi warunkami dla osadnictwa. Dolina rzeki Pilicy i sąsiedztwo dużego kompleksu leśnego – Puszczy Pilickiej, w połączeniu ze sprzyjającym klimatem stanowiły dobrą bazę dla rozwoju pierwszych osad. Teren ten był zamieszkiwany przez człowieka już od późnego neolitu (ok. 4000 lat temu), co potwierdzają wykopaliska archeologiczne. Mieszkańcy tego obszaru czerpali korzyści przede wszystkim z łowiectwa, eksploatacji lasów i przerobu drzewa. W późniejszym okresie region nadpiliczny zasłynął z produkcji wapna, które stało się głównym rzemiosłem lokalnej społeczności. Duża część tego surowca wraz z innymi produktami, spławiana była Pilicą do Wisły i dalej do Warszawy i Gdańska. Niestety rozwój handlu i rzemiosła został zahamowany w wyniku licznych wojen, a zwłaszcza „potopu” szwedzkiego, który w znacznym stopniu przyczynił się do upadku lokalnej gospodarki i miast.

Położenie miejscowości w dolinie rzeki Pilicy miało także znaczenie strategiczne. W średniowieczu dużą rolę odgrywały bowiem walory obronne terenu, a sieć osadniczą zakładano w miejscach trudno dostępnych, m.in. na bagnach oraz w widłach rzek. Od XII w. rzeka Pilica stanowiła ważny punkt graniczny położony na styku trzech regionów historyczno-kulturowych – Wielkopolski, Małopolski i Mazowsza. Przez obszar ten przechodziły dwa ruchliwe szlaki handlowe. Pierwszy z nich prowadził z Torunia do Krakowa i stanowił fragment szlaku przebiegającego z Węgier nad Bałtyk. Drugi natomiast prowadził z Kazimierza nad Wisłą przez Radom do Piotrkowa Trybunalskiego i Kalisza, który stanowił fragment szlaku łączącego Wielkopolskę z Rusią. Jedną z najstarszych osad, która rozwinęła się dzięki takiej lokalizacji jest Inowłódz. Miejscowość ta wraz przylegającym terenem była najdalej na północ wysuniętą częścią Ziemi Łęczyckiej. Już w 1145 r. istniały tu liczne karczmy, zajazdy konne, gospody, komora celna oraz kościół p.w. św. Idziego. Na początku XIV w. Inowłódz wraz z zamkiem wszedł w skład Królestwa Polskiego, a nowym impulsem do jego rozwoju stał się akt lokacji nadany w 1344 r. przez króla Kazimierza Wielkiego. Stopniowo wokół powstających kolejno świątyń zaczęły formować się mniejsze zespoły osadnicze, w tym m.in. Czerniewice, Rzeczyca, Smardzewice, Spała czy Ujazd. Dynamiczny rozwój społeczno-gospodarczy tych miejscowości został gwałtownie przerwany „potopem” szwedzkim w połowie XVII w. Rozpoczął on długoletni proces upadku dotąd pomyślnie rozrastających się miast. W 1655 r. niemal całkowitemu zniszczeniu uległa zabudowa miejska, zniszczone zostały zamki, a osady zaczęły się szybko wyludniać. Nawet intensywne próby ich ratowania przez lokalnych biskupów nie dały efektów i miejscowości te nie odzyskały już swego dawnego znaczenia i świetności. Niewielkie ożywienie gospodarcze nastąpiło co prawda pod koniec XVIII w., jednakże było ono wynikiem wyłącznie szerszego wykorzystywania Pilicy do spławiania płodów rolnych, minerałów i drewna do Warszawy. Rozwój ten trwał krótko, ponieważ w 1793 r. tereny położone na lewym brzegu Pilicy dostały się pod zabór pruski, a na prawym brzegu – pod zabór austriacki. Za aktywny udział tutejszej społeczności, w krwawo stłumionym powstaniu styczniowym, dekretem carskim z 1870 r. Będków, Budziszewice, Czerniewice, Inowłódz, Lubochnia, Rzeczyca i inne okoliczne miasta utraciły prawa miejskie. Z tego okresu w pobliskich lasach i polach, zwłaszcza w okolicach Lubochni i Inowłodza, pozostało wiele powstańczych mogił.

Na rozwój osadnictwa w rejonie nadpilicznym duży wpływ miała rewolucja przemysłowa w XIX w. Czynnikiem ten szczególnie wpłynął na rozwój Tomaszowa Mazowieckiego. Miasto to założone zostało przez hr. Antoniego Ostrowskiego w 1788 r. Wówczas w nadpilicznych lasach uruchomiono piec hutniczy, który stał się zalążkiem przyszłego przemysłu włókienniczego. Intensywny rozwój miasta nastąpił w latach 1822-23. W 1824 r. Tomaszów otrzymał prawa osady fabryczno-handlowej, a 6 lipca 1830 r. nadano mu prawa miejskie. Od tego momentu miasto to pełniło rolę centrum przemysłu wełnianego na terenie Królestwa Polskiego. Na początku XX w. wyprodukowano tu pierwsze na ziemiach polskich sztuczne włókna. Dzięki rozwojowi przemysłu włókienniczego powstał nowoczesny organizm miejski, który był jednym z wiodących ośrodków regionalnego życia społecznego, gospodarczego i kulturalnego. Architektura przełomu XIX i XX w. stanowi obecnie jeden z głównych elementów tkanki miejskiej, zwłaszcza centralnych dzielnic miasta. Z tego też okresu istnieje do dzisiaj znaczna część obiektów zabytkowych, tak o charakterze sakralnym (kościół i klasztor), jak i mieszkalnym (zabytkowe kamienice, zespoły rezydencjalne, dwory i pałace). W okresie międzywojennym powstało także wiele przykładów bardzo wartościowych architektonicznie obiektów, zarówno o charakterze mieszkalnym, jak i publicznym. Miasto stało się jednym z ważniejszych ośrodków przemysłu włókienniczego w Łódzkim Okręgu Przemysłowym – największym na ziemiach polskich. Stopniowo wokół Tomaszowa Mazowieckiego zaczęły rozwijać się kolejne miejscowości. Dzień przed wybuchem II wojny światowej miasto liczyło 45 tys. mieszkańców, posiadał 126 większych i mniejszych fabryk, 3 fabryki dywanów dające 70% produkcji krajowej, rozwinięty przemysł włókienniczy, chemiczny oraz drzewny i metalowy, w których pracowało 12 tys. robotników.

W wyniku działań wojennych okresu II wojny światowej zniszczeniu lub przebudowie w duchu architektury niemieckiej uległy liczne obiekty zabytkowe, zwłaszcza budynki w centrum Tomaszowa Mazowieckiego. Z uwagi na jego strategiczne położenie u zbiegu ważnych szlaków komunikacyjnych, jak też sąsiedztwo z trudną do sforsowania rzeką Pilicą, dowództwo wojsk niemieckich w 1940 r. podjęło decyzję o przekształceniu miasta w twierdzę, a także zbudowaniu w pobliskiej osadzie Konewka i położonym na drugim brzegu rzeki Jeleniu dwóch żelbetowych schronów. Miały one chronić pociągi sztabowe dla dowództwa Grupy Armii „Środek” w związku z planowaną inwazją Niemiec na ZSRR. Otrzymały one kryptonim Gefechtsstand „Anlage Mitte”, oznaczający stanowisko dowodzenia „Obszar Środek”. Obydwa schrony, jak również znaczna część bunkrów i fortyfikacji niemieckich na terenie obecnego powiatu tomaszowskiego zachowała się po dzień dzisiejszy, stanowiąc jeden z najciekawszych kompleksów architektury militarnej w tej części Polski.

Obecny powiat tomaszowski powstał w wyniku reformy administracyjnej 1 stycznia 1999 r. W 2013 r. teren powiatu zajmował powierzchnię 1 024,79 km² (5,62% powierzchni województwa łódzkiego) i był zamieszkiwany przez 119,8 tys. mieszkańców. Średnia gęstość zaludnienia wynosiła 117 osób na 1 km². Stolicą powiatu jest Tomaszów Mazowiecki – szóste co do powierzchni i czwarte co do liczby ludności miasto w województwie łódzkim. Stanowi ośrodek przemysłu ceramicznego, spożywczego, włókienniczego, maszynowego, odzieżowego, metalowego, skórzanego oraz szeroko pojętych usług. Ponadto w okolicach miasta zlokalizowane są dwie kopalnie odkrywkowe: Ludwików, gdzie eksploatowane są piaski formierskie i budowlane, oraz Tomaszowskie Kopalnie Surowców Mineralnych „Biała Góra”, eksploatujące największe złoża piasków kwarcowych w Europie, które stanowią około 80%

krajowych zasobów piasków szklarskich i formierskich. Współcześnie region nadpiliczny zaczął nabierać zupełnie nowego znaczenia. Oprócz tętniących życiem przemysłowym miast, zaczynają rozwijać się ośrodki bazujące na funkcji turystycznej.

3.2.1. Zabytki architektury i budownictwa

W granicach administracyjnych powiatu tomaszowskiego występują liczne obiekty zabytkowe o wysokiej wartości historycznej, artystycznej i kulturowej. Oprócz obiektów ujętych w rejestrze zabytków (Tabela 12, Tabela 13), czyli podlegających ochronie bezpośredniej, istnieją także obiekty objęte ochroną konserwatorską (Tabela 14). Łącznie ich liczba sięga ponad 300, z czego 96 wpisano do rejestru zabytków (stan na 30 lipca 2014 r.). Wyraźne zgrupowanie zabytków architektury i budownictwa znajduje się w południowo-zachodniej części powiatu tomaszowskiego, tj. w gminach wiejskich: Inowłódz, Tomaszów Mazowiecki i Rzeczyca oraz mieście Tomaszowie Mazowieckim. Ze względu na rolę, jaką Tomaszów Mazowiecki i gminy sąsiednie odgrywały i odgrywają w historii regionu łódzkiego i Polski, zabytki te reprezentują znaczną część minionych epok historycznych i stylów architektonicznych. Wśród wszystkich obiektów zabytkowych (zarówno wpisanych do rejestru zabytków, jak i znajdujących się poza nim) niewątpliwą atrakcyjnością dla turystyki przyjazdowej odznacza się tylko ich część. Są to obiekty przede wszystkim o dużych walorach artystycznych i historycznych, które często wiążą się z konkretnymi wydarzeniami historycznymi i osobami, jak np. Kościół pw. św. Idziego i ruiny zamku gotyckiego w Inowłodzu, Zespół pałacowy Ostrowskich w Tomaszowie Mazowieckim, Zespół klasztorny franciszkanów w Smardzewicach, Park pałacowy przy pałacu prezydenta Rzeczypospolitej Polski w Spale.

Ukształtowane historycznie dziedzictwo architektoniczne Tomaszowa Mazowieckiego wyróżnia się potencjałem w zakresie zabudowy industrialnej, która charakterystyczna jest dla ery przemysłowej z XIX w. Dotyczy to zarówno układu urbanistycznego centralnej części miasta, jak i formy poszczególnych obiektów. Rdzeń XIX-wiecznego przemysłowego Tomaszowa Mazowieckiego zlokalizowany jest pomiędzy ulicami: Legionów, Graniczną, Głowackiego i Konstytucji 3 Maja, a w szczególności w sąsiedztwie Placu Tadeusza Kościuszki. Oprócz tego w przestrzeni powiatu tomaszowskiego znajdują się następujące układy i grupy obiektów o wartościach kulturowych: wiejskie układy osadnicze o średniowiecznym rodowodzie, średniowieczne kompleksy sakralne, zespoły pałacowo-parkowe, zespoły dworskie, zespół dawnej stacji klimatyczno-leśnej, parki i ogrody, obiekty forteczne i cmentarze. Średniowieczny układ przestrzenny miejscowości powiatu tomaszowskiego zachował w zasadniczym zarysie swój pierwotny charakter do dziś, mimo szeregu zmian dokonanych w okresie powojennym, jak realizacja zabudowy obcej czy wtórne podziały własnościowe. Zabytki architektury i budownictwa stanowią czynnik istotnie podnoszący atrakcyjność turystyczną powiatu tomaszowskiego pod względem estetycznym. Z tego względu powinny być one otoczone właściwą opieką konserwatorską oraz wskazane do objęcia działaniami rewaloryzacyjnymi, rewitalizacyjnymi i modernizacyjnymi, co potencjalnie mogłoby przyczynić się do zwiększenia efektywności wykorzystania tych zasobów w turystyce.

Omawiając kwestie dotyczące zabytków architektury i budownictwa warto wspomnieć o Kanonie Krajoznawczym Polski, który został opracowany przez Komisję Krajoznawczą Zarządu Głównego Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego (PTTK). Jest to wykaz

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

najciekawszych w skali kraju obiektów krajoznawczych, położonych w poszczególnych regionach Polski. Wykaz obejmuje zarówno zabytki i muzea, jak i inne obiekty, takie jak jaskinie, ogrody, rezerваты przyrody czy miejsca historyczne. W 2014 r. na terenie Polski wyszczególniono 443 obiekty krajoznawcze, z czego 31 (15 zabytków, 8 muzeów, 8 innych obiektów) znajdowało się na terenie województwa łódzkiego. Spośród tej liczby na projektowanym Obszarze Funkcjonalnym Dolina Rzeki Pilicy znajdowały się 2 tego typu obiekty, tj.: kościół p.w. św. Idziego w Inowłodzu oraz rezerwat przyrody „Niebieskie Źródła” w Tomaszowie Mazowieckim. Przy tym należy podkreślić, że kolejne 3 obiekty krajoznawcze PTTK położone były w miejscowościach w sąsiedztwie badanego obszaru. Były to pocysterski zespół klasztorny w Sulejowie-Podklasztorze, zespół pałacowo-parkowy w Wolborzu oraz Państwowe Stado Ogierów w Bogusławicach.

Tabela 12. Obiekty w powiecie tomaszowskim wpisane do rejestru zabytków wg typów w 2014 r.

RODZAJ OBIEKTÓW	LICZBA OBIEKTÓW
Architektura sakralna ogółem, w tym:	34
— kościoły	16
— świątynie niechrześcijańskie	3
— klasztory	1
— kaplice	3
— inne budowle sakralne lub związane z obiektami sakralnymi	8
— cmentarze	3
Obiekty obronne ogółem (ruiny zamków)	1
Budynki użyteczności publicznej	8
Architektura rezydencjalna ogółem, w tym:	31
— pałace i zespoły pałacowe	3
— dwory i zespoły dworskie	8
— parki i ogrody dworskie	20
Zabudowa mieszkaniowa	16
Zespoły i budynki przemysłowe	2
Budynki gospodarcze, obiekty przemysłu i techniki	4
Obiekty zabytkowe (wpisane do rejestru zabytków) ogółem	96

Źródło: Rejestr zabytków ruchomych prowadzony przez Narodowy Instytut Dziedzictwa (stan na 31.07.2014 r.).

Tabela 13. Zabytki architektury i budownictwa w powiecie tomaszowskim wpisane do rejestru zabytków w 2014 r.

ZABYTEK	MIEJSCOWOŚĆ	GMINA	OPIS ZABYTKU	NUMER REJESTRU
Kościół parafialny p.w. Narodzenia Najświętszej Marii Panny (ul. Parkowa 5)	Będków	Będków	Kościół wybudowany w 1462 r. w stylu gotyckim orientowany, jednonawowy otoczony ogrodzeniem murowanym. Posiada wysoką, smukłą, kwadratową wieżę, zwieńczoną barokowym hełmem. W głównym ołtarzu zabytkowy obraz Matki Bożej z Dzieciątkiem, uważany za słynący łaskami. Warta uwagi jest gotycka chrzcielnica z XVI w. Pozostałe wyposażenie wnętrza świątyni, m.in. ołtarz główny i boczne, pochodzą w większości z XVIII w.	2 z 27.05.1967
Dzwonnica	Będków	Będków	Murowana dzwonnica z XVIII w. (przy murze kościelnym), ośmioboczna, przykryta stożkowatym dachem.	327 z 27.05.1967
Park dworski	Drzazgowa Wola	Będków	Park założony w XIX w., ze skupiskami starych drzew będących pomnikami przyrody (np. lipa drobnolistna, kasztanowiec biały, klon zwyczajny).	349 z 14.02.1985 i z 30.12.1993
Park dworski ze stawami	Remiszewice	Będków	Założony w XIX w. zespół pałacowo-parkowy. W skład zespołu wchodzi m.in. budynek pałacowy, liczący 3 ha zabytkowy park ze stawami charakterze krajobrazowo-naturalistycznym. W parku rosną jesiony, lipy i kasztanowce o wartości pomnikowej.	317 z 31.08.1983 i z 30.12.1993 oraz 396 z 14.09.1988
Kościół filialny p.w. św. Zygmunta	Rosocha	Będków	Drewniany kościół ufundowany w 1762 r. przez biskupa Jana Dembowskiego. Kościół orientowany o konstrukcji zrębowej, oszalowany. W głównym barokowym ołtarzu znajduje się gotycko-renesansowa rzeźba św. Zygmunta z 1 poł. XVI w. W kościele zachowała się gotycka kamienna kropielnica i rokokowy drewniany relikwiarz z XVIII w.	1/15 z 25.06.1946 oraz 381 z 30.05.1967
Park dworski	Rudnik	Będków	Zespół dworski, w skład którego wchodzi zabytkowy park z XX w. oraz mocno przebudowany dwór.	316 z 31.08.1983 i z 30.12.1993
Kościół parafialny p.w. Przemienienia Pańskiego (ul. J.Ch. Paska 83)	Budziszewice	Budziszewice	Murowany, jednonawowy kościół wybudowany na początku w latach 1907-09 w stylu neogotyckim. Obok kościoła znajduje się zabytkowy cmentarz.	A/66 z 17.11.2008

Opracowanie:

Centrum Doradztwa Strategicznego, 30 – 103 Kraków ul. Włóczków 22/3,
Tel. (12) 623 77 40, Fax (12) 623 77 85, www.cds.krakow.pl e-mail: cds@cds.krakow.pl

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

Cmentarz przy kościele	Budziszewice	Budziszewice	Cmentarz z zabytkowymi nagrobkami z XIX w.	A/66 z 17.11.2008
Ogrodzenie	Budziszewice	Budziszewice	Ogrodzenie murowano-metalowe z przełomu XIX/XX w.	A/66 z 17.11.2008
Zespół dworski obejmujący: 1) dwór 2) park	Węgrzynowice	Budziszewice	Drewniany dworek wraz z otaczającym go parkiem zbudowany w 2 poł. XVIII w. Miejsce związane ze znanym pamiętnikarzem epoki baroku – Janem Chryzostomem Paskiem. Obecnie dworek stanowi własność prywatną. Na terenie parku znajdują się liczne pomniki przyrody.	1) 1/12/51 z 28.05.1951 oraz 562-XI-34 z 1951 2) 434 z 29.09.1993
Park dworski	Chociw	Czerniewice	Dwór klasycystyczny drewniany z parkiem, pochodzący z przełomu XVIII/XIX w.	375 z 10.11.1986 i z 18.05.1994
Park dworski – łącznie z zespołem stawów	Chociwek	Czerniewice	Park dworski z XIX w. to pozostałość po dawnym dworze, który uległ zniszczeniu. Zachował się tylko jeden budynek gospodarczy. Do parku przylega zespół stawów.	294 z 31.08.1983 i z 8.06.1995
Kościół parafialny p.w. św. Małgorzaty	Czerniewice	Czerniewice	Kościół drewniany z 2 poł. XVIII w. z wyposażeniem liturgicznym oraz obrazami z XVII i XVIII w.	763 z 27.12.1967
Dzwonnica	Czerniewice	Czerniewice	Dzwonnica drewniana konstrukcji słupowej z około 2 poł. XVIII w., usytuowana obok kościoła parafialnego	764 z 27.12.1967
Park dworski	Czerniewice	Czerniewice	Park dworski pochodzący z XIX w., odnowiony. Obecnie znajduje się tu kort tenisowy, a pozostałości po spalonym, dawnym budynku dworu przebudowano i zaadaptowano na scenę letnią, na której odbywają się lokalne festyny.	293 z 31.08.1983 i z 6.07.1994
Kościół parafialny p.w. św. Jakuba Apostoła	Krzemienica	Czerniewice	Murowany kościół wybudowano w latach 1598–1600, kilkakrotnie później przebudowywany. Świątynia jest zbudowana w stylu gotyckim z elementami renesansu.	392-XI-9 z 24.05.1947 oraz 261 z 27.12.1967
Park dworski	Lipie	Czerniewice	Pozostałości dawnego dworu wraz z parkiem został wybudowany przez rodzinę Lipskich, fundatorów pobliskiego kościoła w Krzemienicy.	193/P-XI-7 z 26.10.1948
Park dworski	Studzianki	Czerniewice	Zespół budynków dworskich murowanych, wybudowanych około 1843 r. w stylu późnoklasycystycznym, wraz z przyległym parkiem	319 z 30.08.1983
Olejarnia	Teodozjów	Czerniewice	Pochodząca z połowy XIX w. olejarnia to prosty, parterowy budynek drewniany, konstrukcji szkieletowej.	389 z 16.05.1988

Opracowanie:

Centrum Doradztwa Strategicznego, 30 – 103 Kraków ul. Włóczków 22/3,
Tel. (12) 623 77 40, Fax (12) 623 77 85, www.cds.krakow.pl e-mail: cds@cds.krakow.pl

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

			Wewnątrz zachowało się kompletne wyposażenie zakładu, mimo tego, że od kilku lat produkcja oleju nie jest tutaj prowadzona. Znajduje się tu kierat koński, skąd energia była przenoszona po wale na koło paleczne, a następnie cewiaste, aż do młownika, gdzie mielone było ziarno rzepaku. Dach kryty strzechą. Jest to jedyny tego typu zabytek w województwie łódzkim.	
Zespół dworski obejmujący: 1) dwór 2) kaplica p.w. św. Rocha 3) park	Wielka Wola	Czerniewice	W skład zespołu dworskiego wchodzi murowany, parterowy dwór w stylu klasycystycznym wraz z otaczającym parkiem z licznymi okazami starodrzewia. Na skraju parku można odnaleźć, pochodzącą z 1 poł. XIX w., kapliczkę św. Rocha.	353 z 26.06.1985 i z 18.05.1994
Kościół parafialny p.w. św. Idziego (ul. Władysława Hermana 2)	Inowódz	Inowódz	Romański kościół obronny, jedna z najstarszych świątyń w Polsce powstały na przełomie XI/XII w. Jego fundatorem był w 1082 r. Władysław Herman. Jest to budowla jednonawowa, murowana z piaskowca na rzucie prostokąta z półkolistą absydą od wschodu i okrągłą wieżą obronną zaopatrzoną w otwory strzelnicze od zachodu. Kościół został zrekonstruowany po zniszczeniach w czasie działań wojennych I wojny światowej.	765 z 27.12.1967
Kościół parafialny p.w. św. Michała Archanioła (ul. Kazimierza Wielkiego 12)	Inowódz	Inowódz	Kościół zbudowany w 1520 r., przebudowany w XIX w. Jest to budowla jednonawowa, po przebudowaniu w stylu barkowym. Warto zwrócić uwagę na relikwiarz gotycki ze szczątkami św. Idziego, przeniesiono go tu z inowódzkiego kościoła romańskiego w czasie I wojny światowej	766 z 27.12.1967
Synagoga (pl. Kazimierza 27)	Inowódz	Inowódz	Została wybudowana na początku XIX w. W budynku znajdują się kwadratowa sala dla mężczyzn i prostokątny przedsionek, nad którym jest sala dla kobiet. Na ścianach bóżnicy zachowane są piękne XIX-wieczne freski. Obecnie siedziba gminnej biblioteki.	273 z 3.11.1977

Opracowanie:

Centrum Doradztwa Strategicznego, 30 – 103 Kraków ul. Włóczków 22/3,
Tel. (12) 623 77 40, Fax (12) 623 77 85, www.cds.krakow.pl e-mail: cds@cds.krakow.pl

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

Ruiny zamku	Inowódz	Inowódz	Ruiny zamku z czasów Kazimierza Wielkiego. Zamek budowany w latach 1352-70 (XIV w.), zniszczony został podczas potopu szwedzkiego. W 2008 r. zrekonstruowano wieżę zamkową z punktem widokowym. Obecnie można zobaczyć odsłonięte relikty wieży oraz innych pomieszczeń.	767 z 27.12.1967
Kaplica p.w. Najświętszej Marii Panny Królowej Polski	Spała	Inowódz	Kościółek modrzewiowy, który powstał w 1922 r. na polecenie prezydenta Stanisława Wojciechowskiego. Wzniesiony w stylu podhalańskim z drewna sosnowego o konstrukcji zrębowej z przyściennymi słupami na podmurówce z ciosów kamiennych	418 z 16.04.1991
Park pałacowy przy pałacu prezydenta Rzeczypospolitej Polski	Spała	Inowódz	Za czasów carskich w Spale wzniesiono wiele ciekawych architektonicznie budynków. Jednym z nich był pałac carski otoczony parkiem z XIX w. Do dnia dzisiejszego zachowała się tylko jego podmurówka, na której ustawiono zabytkową lokomotywę.	1/P-I 1/50 z 29.01.1950
Most żelbetowy na rzece Pilicy na drodze do Cieślówic	Spała	Inowódz	W 1936 r. w miejscu drewnianego mostu nad Pilicą wybudowano bardzo ciekawy konstrukcyjnie most żelbetonowy. Posiada on ozdobne balustrady oraz charakterystyczne półkoliste ławki.	407 z 19.10.1989
Dróżniczówka	Dąbrowa	Lubochnia	Budynek dróżniczki pochodzący z końca XIX w. Jest to unikatowy przykład architektury drewnianej z licznymi i bogatymi w formie zdobiami snycerskimi. Przetrwała również oryginalna konstrukcja zrębowa ścian budynku, pierwotny układ wnętrz, bryła, detale elewacyjne oraz stolarka otworowa.	457 z 28.10.1998
Zakrystia i skarbczyk kościoła parafialnego	Lubochnia	Lubochnia	Kościół parafialny p.w. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny wzniesiony przez społeczeństwo gminy w latach 1914-20, murowany w stylu neobarokowym. Wzniesiony jest na miejscu kościoła ufundowanego w 1111 r. przez Bolesława Krzywoustego. W świątyni możemy podziwiać graffiti – nagrobek Macieja i Adama Korycińskich. Jest to	772 z 27.12.1967

Opracowanie:

Centrum Doradztwa Strategicznego, 30 – 103 Kraków ul. Włóczków 22/3,
Tel. (12) 623 77 40, Fax (12) 623 77 85, www.cds.krakow.pl e-mail: cds@cds.krakow.pl

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

			piaskowiec pochodzący z przełomu XVI/XVII w., który został tu przeniesiony i wmurowany w ścianę kościoła po rozwiązaniu parafii w Małecz w 1693 r. Wewnątrz liczne zabytki, w tym zakrystia i skarbcezyk z przełomu XV/XVI w.	
Zespół dworski obejmujący: 1) dwór 2) park	Małecz	Lubochnia	Dworek myśliwski (XVIII – 2 poł. XIX w.) wraz z otaczającym go XVI-wiecznym parkiem. Przez teren zespołu parkowo-pałacowego przebiega dydaktyczna ścieżka przyrodnicza „Tajemniczy park”	264 z 7.10.1976 i z 18.05.1994
Kościół parafialny p.w. Matki Bożej Różańcowej	Łaznów	Rokiciny	Kościół drewniany z 1775 r. Świątynia jest orientowana, o konstrukcji wieńcowej. Wybudowana na planie zbliżonym do kwadratu. Od strony północnej umiejscowiona jest murowana zakrystia i skarbcezyk, będące pozostałością po pierwotnym kościółku z XV w. W jednym z jego ołtarzy umieszczona jest kopia cudownego obrazu Matki Boskiej Nieustającej Pomocy.	334 z 30.05.1967
Dzwonnica	Łaznów	Rokiciny	Na terenie przykościelnym dzwonnica drewniana z przełomu XVIII/XIX w., czworoboczna, kryta dachem namiotowym.	380 z 30.05.1967
Zieleń wokół kościoła	Łaznów	Rokiciny	Park i ogród parafialny przy kościele z XIX w.	381 z 22.01.1987
Park	Popielawy	Rokiciny	Rozległy zespół pałacowo-parkowy z XIX w., na terenie którego znajdują się budynki dworu, spichlerza i czworaka.	369 z 3.07.1986 i z 23.05.1995
Park dworski	Bartoszkówka	Rzeczyca	Park z 2 poł. XIX w. wraz z dwukondygnacyjnym pałacem wybudowanym w latach 30. XX w. i niedużym budynkiem gospodarczym. Obiekt jest własnością prywatną.	336 z 16.03.1984
Zespół dworski obejmujący: 1) dwór 2) park	Glina	Rzeczyca	Odrestaurowany zespół dworski z 2 poł. XIX w., w którego skład wchodzi niewielki budynek dworu i zadbane założenie parkowe. Obecnie pełni rolę kwatery myśliwskiej z możliwością skorzystania z noclegów.	431 z 19.01.1993
Zespół dworski obejmujący: 1) dwór 2) park	Grotowice	Rzeczyca	Dwór Grotowskich z XVIII w. jest dziś całkowicie zniszczony. Można jednak nadal oglądać pozostałości parku położonego na wysokiej skarpie nad Pilicą. Największymi atrakcjami parku są: lipa drobnolistna	1) 14/504-XI 27 z 21.01.1950 (nie istnieje ?)

Opracowanie:

Centrum Doradztwa Strategicznego, 30 – 103 Kraków ul. Włóczków 22/3,
Tel. (12) 623 77 40, Fax (12) 623 77 85, www.cds.krakow.pl e-mail: cds@cds.krakow.pl

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

			(pomnik przyrody) oraz słupowa kapliczka z rzeźbionymi w piaskowcu herbami Ciołek i Rawicz. Została ona ufundowana przez Grotowskich na pamiątkę buntu części szlachty przeciwko królowi Zygmuntowi III Wazie.	2) 239/P.XI.9 z 21.01.1950 oraz 352 z 27.12.1967
Kościół parafialny p.w. św. Katarzyny	Rzeczyca	Rzeczyca	Kościół murowany, neorenesansowy wybudowany w latach 1890-91. Architektem budynku był Kornel Szretter. Wewnątrz chrzcielnica z XVI w., kropielnice piaskowcowe zdobione herbem Poraj, portret ks. Jędrzeja Kitowicza	A/24 z 15.11.2005
Cmentarz kościelny	Rzeczyca	Rzeczyca	Cmentarz komunalny z ponad 20 nagrobkami z XIX w. Otoczony niskim kamiennym murem.	A/24 z 15.11.2005
Park dworski	Rzeczyca	Rzeczyca	Park z 2 poł. XVIII w. z licznymi okazami starych dębów, lip, wiązów i modrzewi. Stanowi jedyną pozostałość po dawnym zespole dworskim.	796 z 27.12.1967
Karczma	Rzeczyca	Rzeczyca	Zabytkowy obiekt Karczmy u Chabra powstał w latach 1890–91, wielokrotnie przebudowywany. Do dziś działa jako lokal gastronomiczny oferujący dania kuchni polskiej.	797 z 27.12.1967
Zespół dworski obejmujący 1) dwór 2) park	Kwiatkówka	Tomaszów Mazowiecki (gm. wiejska)	Murowany zespół dworski z XIX w. Pozostał z niego budynek dworu wraz z parkiem. Obecnie teren prywatny.	380 z 17.03.1987

Opracowanie:

Centrum Doradztwa Strategicznego, 30 – 103 Kraków ul. Włóczków 22/3,
Tel. (12) 623 77 40, Fax (12) 623 77 85, www.cds.krakow.pl e-mail: cds@cds.krakow.pl

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

Zespół klasztorny franciszkanów obejmujący: 1) kościół p.w. św. Anny 2) klasztor 3) dzwonnica 4) kaplica 5) ogrodzenie klasztoru z dwiema basztami	Smardzewice	Tomaszów Mazowiecki (gm. wiejska)	Kościół p.w. św. Anny jest jednym z najlepiej zachowanych w Polsce zabytków sakralnych w stylu barokowym. Został wzniesiony w latach 1683-99. W jego wnętrzu znajduje się kaplica (XVIII/XIX w.), 11 ołtarzy (XVII, XVIII w.) oraz obrazy, rzeźby, organy, ambona, stalle i chrzcielnica z tego okresu. Jest tam również słynący cudami obraz św. Anny Samotrzeciej z 1 poł. XVII w. Do kościoła przylega dawny klasztor o.o. franciszkanów zbudowany w latach 1722-26. Obecnie plebania. Cały zespół otacza wysoki mur, w którym umieszczone są baszty z XVIII w. W murze od wschodniej strony znajduje się dzwonnica z 1722 r.	343 z 21.06.1967 1) nr rej.: 461 z 28.02.1957
Kościół parafialny p.w. św. Wacława	Twarda	Tomaszów Mazowiecki (gm. wiejska)	Kościół pochodzący z 2 poł. XVIII w. (około 1781 r.). Kościółek w 1825 r. został przeniesiony z inicjatywy Antoniego Ostrowskiego ze wsi Tobiasze do Tomaszowa Mazowieckiego. Był wówczas pierwszym kościołem rzymskokatolickim na tym terenie. W latach 80. XX w. został kolejny raz przeniesiony, tym razem do miejscowości Twarda. Szczególnego charakteru świątyni nadaje przywrócony oryginalny drewniany wygląd.	439-I-23 z 9.09.1949 oraz 340 z 29.12.1967
Dzwonnica	Tomaszów Mazowiecki	Tomaszów Mazowiecki (gm. miejska)	Dzwonnica drewniana pochodząca z 1 poł. XIX w.	439-I-23 z 9.09.1949 oraz 920 z 27.12.1967
Zespół kościoła parafialnego ewangelicko-augsburskiego (al. św. Antoniego 37-39) obejmujący: 1) kościół z zielenią przykościelną 2) plebania 3) budynek gospodarczy 4) ogrodzenie od al. św. Antoniego i wewnętrzne ogrodzenie	Tomaszów Mazowiecki	Tomaszów Mazowiecki (gm. miejska)	Ewangelicki kościół Najświętszego Zbawiciela zbudowany w latach 1897-99 w stylu neogotyckim. Budowla trójnawowa z transeptem i trzema wieżami frontowymi. Projekt architektoniczny P. Hosera. Budynek murowany, z cegły. W ołtarzu obraz W. Gersona z 1900 r., spośród kilkudziesięciu witraży (firmy H. Schlein) trzynaście figuralnych, organy (firmy Barci Walter), stylowy neogotycki wystrój wnętrza (prospekt organowy, ołtarzowy, ambona z baldachimem). Do dziś świątynia	436 z 8.10.1993

Opracowanie:

Centrum Doradztwa Strategicznego, 30 – 103 Kraków ul. Włóczków 22/3,
Tel. (12) 623 77 40, Fax (12) 623 77 85, www.cds.krakow.pl e-mail: cds@cds.krakow.pl

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

metalowe			służy społeczności tomaszowskich protestantów.	
Kościół ewangelicki św. Trójcy (pl. T. Kościuszki 21)	Tomaszów Mazowiecki	Tomaszów Mazowiecki (gm. miejska)	Kościół zbudowany w latach 1823-29 w stylu klasycystycznym. Budynek w rzucie prostokąta w półowalną absydą. Zbudowany na polecenie A. Ostrowskiego dla osadników ze Śląska i Saksonii. Obecnie siedziba parafii polsko-katolickiej p.w. św. Ducha.	440-I-24 z 13.01.1950 oraz 341 z 29.12.1967
Cmentarz żydowski (ul. Grota Roweckiego 43)	Tomaszów Mazowiecki	Tomaszów Mazowiecki (gm. miejska)	Cmentarz żydowski założony w 1831 r., na gruncie подарowanym gminie wyznaniowej przez hr. Antoniego Ostrowskiego.	410 z 27.12.1989
Park Miejski im. J.S. Rodego	Tomaszów Mazowiecki	Tomaszów Mazowiecki (gm. miejska)	Park miejski powstały w latach 1916-23.	420 z 31.10.1991
Zespół pałacowy Ostrowskich (ul. P.O.W. 11/15) obejmujący: 1) pałac 2) park, obecnie miejski	Tomaszów Mazowiecki	Tomaszów Mazowiecki (gm. miejska)	Pałac zbudowany w 1812 r. według projektu F. Lessla w stylu klasycystycznym. Początkowo budynek parterowy z trzypiętrową wieżą. W latach 20. XX w. dobudowano piętro, a w części parterowej urządzono kaplicę i oranżerię, zaś obok wybudowano dom dla oficjalistów i zabudowania folwarczne. W kolejnych latach wielokrotnie zmieniał właścicieli. Od 1950 r. siedziba muzeum, w którym można zapoznać się z historią miasta i regionu.	1) 513-I-10 z 17.10.1950 oraz 342 z 29.12.1967 2) 397 z 14.09.1988
Dom (ul. św. Antoniego 10)	Tomaszów Mazowiecki	Tomaszów Mazowiecki (gm. miejska)	Murowany budynek z XIX w. W latach 1859–1927 siedziba tomaszowskiego magistratu. Architektura domu stonowana. Balkony z żeliwną kratą i wspornikami.	428 z 11.05.1992
Dom (ul. św. Antoniego 22)	Tomaszów Mazowiecki	Tomaszów Mazowiecki (gm. miejska)	Murowany budynek parterowy, wybudowany w tradycyjnym dla 1 poł. XIX w. typie architektonicznym nawiązującym do dworów szlacheckich.	930 z 29.12.1967
Willa (ul. św. Antoniego 42)	Tomaszów Mazowiecki	Tomaszów Mazowiecki (gm. miejska)	Pałac J.S. Rodego z ogrodem, zbudowany w 1903 r. Posiada cechy architektury neoklasycystycznej i eklektycznej. Obecnie siedziba Urzędu Stanu Cywilnego.	384 z 14.04.1987
Willa (ul. Barlickiego 32)	Tomaszów Mazowiecki	Tomaszów Mazowiecki (gm. miejska)	Dwupiętrowa eklektyczna willa z czerwonej cegły zbudowana pod koniec XIX w. przez M. Piescha, właściciela farbiarni i wykończalni, jednej z pierwszych	281 z 7.10.1982

Opracowanie:

Centrum Doradztwa Strategicznego, 30 – 103 Kraków ul. Włóczków 22/3,
Tel. (12) 623 77 40, Fax (12) 623 77 85, www.cds.krakow.pl e-mail: cds@cds.krakow.pl

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

			zmechanizowanych fabryk włókienniczych miasta. W bryle i elewacjach pełnych ozdobnych gzymsów i kolumniek oraz rzeźb, doszukać się można nawiązań do różnych stylów architektonicznych – od gotyku do rokoka.	
Budynek administracyjny dawnej Fabryki Hilarego Landsberga (ul. Konstytucji 3 Maja 16)	Tomaszów Mazowiecki	Tomaszów Mazowiecki (gm. miejska)	Fabrykancki budynek dla kierownictwa dawnej Fabryki Hilarego Landsberga z 1900 r. obecnie już nie istnieje. Plac na którym się znajdował należy do prywatnego właściciela.	439 z 12.07.1994
Dom (pl. T. Kościuszki 8)	Tomaszów Mazowiecki	Tomaszów Mazowiecki (gm. miejska)	Dawna oberża Holsztajna z salą do zabaw, przedstawień teatralnych i z salą do gry w kręgle. Jeden z wielu pierwotnie klasycystycznych domów wybudowanych wokół pl. Kościuszki w latach 20. XIX w. (1820 r.).	922 z 29.12.1967
Dom (pl. T. Kościuszki 9)	Tomaszów Mazowiecki	Tomaszów Mazowiecki (gm. miejska)	Jeden z wielu pierwotnie klasycystycznych domów wybudowanych wokół pl. Kościuszki w latach 20. XIX w. (1820 r.). Posiada niewielki ryzalit oraz skromny gzyms wieńczący elewację frontową.	1100 z 8.05.1972
Dom (pl. T. Kościuszki 10)	Tomaszów Mazowiecki	Tomaszów Mazowiecki (gm. miejska)	Jeden z wielu pierwotnie klasycystycznych domów wybudowanych wokół pl. Kościuszki w latach 20. XIX w. (1830 r.). Ozdobę domu stanowią kuta żelazna brama i balkonik na piętrze.	1101 z 8.05.1972
Dom (pl. T. Kościuszki 16)	Tomaszów Mazowiecki	Tomaszów Mazowiecki (gm. miejska)	Jeden z wielu pierwotnie klasycystycznych domów wybudowanych wokół pl. Kościuszki w latach 20. XIX w. (1825 r.). Budynek z ciekawą elewacją frontową.	nr rej.: 923 z 29.12.1967
Dom (pl. T. Kościuszki 17)	Tomaszów Mazowiecki	Tomaszów Mazowiecki (gm. miejska)	Jeden z wielu pierwotnie klasycystycznych domów wybudowanych wokół pl. Kościuszki w latach 20. XIX w. (1825 r.). Wyróżnia się bogatymi i dobrze utrzymanymi detalami architektonicznymi w stylu eklektycznym (pseudoryzalit zdobiony kolumnami jońskimi, gzyms kostkowy, ozdobny balkon, tympanon).	924 z 29.12.1967
Dom z oficyną (pl. T. Kościuszki 18)	Tomaszów Mazowiecki	Tomaszów Mazowiecki	Dawna kamienica rodziny fabrykantów Knothe zbudowana w latach 20. XIX w. Rodzina przybyła ze	A/84z 23.09.2009

Opracowanie:

Centrum Doradztwa Strategicznego, 30 – 103 Kraków ul. Włóczków 22/3,
Tel. (12) 623 77 40, Fax (12) 623 77 85, www.cds.krakow.pl e-mail: cds@cds.krakow.pl

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKCJONALNEGO DOLINA RZECI PILICY

		(gm. miejska)	Zgorzelca, otworzyła fabrykę sukna i uczestniczyła w tworzeniu ochotniczej straży ogniowej. Budynek swój obecny eklektyczny wystrój elewacji zawdzięcza przebudowie z 1896 r.	
Dom (pl. T. Kościuszki 20)	Tomaszów Mazowiecki	Tomaszów Mazowiecki (gm. miejska)	Jest to jeden z wielu pierwotnie klasycystycznych domów wybudowanych wokół pl. Kościuszki w latach 20. XIX w. (1825 r.). Dach wyłożony oryginalną dachówką i znajdujący się pod nim gzyms kostkowy.	925 z 29.12.1967
Dom (pl. T. Kościuszki 22)	Tomaszów Mazowiecki	Tomaszów Mazowiecki (gm. miejska)	Budynek na planie prostokąta z ciekawą elewacją frontową. Jako jeden z niewielu zachował swoją pierwotną formę, charakterystyczną dla budownictwa miejskiego w latach 20. XIX wieku. (1830 r.)	926 z 29.12.1967
Dom (ul. J.M. Mireckiego 13)	Tomaszów Mazowiecki	Tomaszów Mazowiecki (gm. miejska)	Drewniany dom parterowy z 1825 r. z użytkowym poddaszem. Jeden z najstarszych budynków w mieście. Do dziś pełni funkcję mieszkalną, zaniedbany.	1099 z 8.05.1972
Budynek dawnej Szkoły Handlowej Stowarzyszonych Kupców Handlowych (ul. I. Mościckiego 22/24)	Tomaszów Mazowiecki	Tomaszów Mazowiecki (gm. miejska)	Budynek pochodzący z 1903 r. z urozmaiconą bryłą gmachu oraz surową, nieotynkowaną cegłą elewacji typową dla XIX-wiecznej architektury fabrycznej. Obecne siedziba I Liceum Ogólnokształcącego w Tomaszowie Mazowieckim – pierwsza szkoła średnia w mieście, Początkowo była szkołą męską założoną przez miejscowe rodziny kupców i fabrykantów Landsbergów, Furstenwaldów, Pieschów, Halpernów, Morsztynkiewiczów.	A/77 z 19.05.2009
Bank z oficynami (ul. I. Mościckiego 31/33)	Tomaszów Mazowiecki	Tomaszów Mazowiecki (gm. miejska)	Gmach Banku Polskiego wybudowany w latach 1923-24 w stylu akademickiego klasycyzmu z polskimi formami architektury pałacowej. We wnętrzu bogata sztukateria.	433 z 15.02.1993
Jatki, obecnie Galeria „Arkady” (ul. Rzeźnicza 4)	Tomaszów Mazowiecki	Tomaszów Mazowiecki (gm. miejska)	Dawne jatki miejskie, które do lat 70. XX w. pełniły funkcję handlową. Budowla w stylu klasycystycznym, wzniesiona w latach 1830-37. Była jednym z pierwszych obiektów użyteczności publicznej w Tomaszowie Mazowieckim.	921 z 29.12.1967
Dom	Tomaszów	Tomaszów	Jeden z wielu pierwotnie klasycystycznych domów,	928 z 29.12.1967

Opracowanie:

Centrum Doradztwa Strategicznego, 30 – 103 Kraków ul. Włóczków 22/3,
Tel. (12) 623 77 40, Fax (12) 623 77 85, www.cds.krakow.pl e-mail: cds@cds.krakow.pl

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

(ul. Wojska Polskiego 18)	Mazowiecki	Mazowiecki (gm. miejska)	wybudowany w 1 poł. XIX w.	
Zajazd (ul. Wojska Polskiego 34)	Tomaszów Mazowiecki	Tomaszów Mazowiecki (gm. miejska)	Zajazd wybudowany w 1825 r. na drodze prowadzącej do centrum miasta. Architekturą nawiązuje do tradycyjnych dworów szlacheckich. Budowla parterowa z użytkowym poddaszem. Budynek dawnego zajazdu do niedawna mieścił w swych murach Dom Kultury „Tkacz”.	929 z 29.12.1967
Kościół parafialny p.w. św. Marcina Biskupa (ul. Gminna 24/28)	Tomaszów Mazowiecki - Białobrzegi	Tomaszów Mazowiecki (gm. miejska)	Drewniany kościół o konstrukcji zrębowej, wzniesiony w 1746 r. Później dobudowano murowaną zakrystię, a w pierwszej połowie XIX w. kruchtę. Nawa prostokątna, prezbiterium węższe, zamknięte ścianą, za nim znajduje się zakrystia i drewniana kaplica Matki Boskiej z ozdobną arkadą ujęta pilastrami. Belka tęczowa z krucyfiksem i rzeźbami Matki Boskiej, św. Jana. Ołtarze, ambona i chrzcielnica z drewnianą pokrywką, barokowe z XVIII w.	463 z 11.03.1957 oraz 349 z 21.06.1967
Park dworski	Buków	Ujazd	Park dworski założony w 1 poł. XIX w. przez rodzinę Maluszewskich. Najciekawsze okazy znajdujące się w parku to m.in. klony zwyczajne, lipy drobnolistne i brzozy brodawkowate o znaczących obwodach.	382 z 19.01.1987
Kościół parafialny p.w. św. Wojciecha	Ujazd	Ujazd	Murowany, jednonawowy kościół wybudowany w 2 poł. XVII w. w stylu barkowym. Pod koniec XX w. do kościoła została dobudowana nowa część. W jego wnętrzu można zobaczyć m.in. rokokowy ołtarz z XVIII w.	14-I-14 z 20.09.1947 oraz 14 z 27.05.1967
Dzwonnica	Ujazd	Ujazd	Dzwonnica wybudowana w XVIII w. w stylu klasycystycznym	372 z 27.05.1967
Kaplica cmentarna p.w. św. Anny	Ujazd	Ujazd	Kaplica cmentarna pochodzącą prawdopodobnie z 1834 r.	410-I-19 z 20.09.1947
Plebania	Ujazd	Ujazd	Wybudowany w 1850 r. drewniany budynek plebanii. Obecnie pełni funkcję domu parafialnego przy kościele pw. św. Wojciecha w Ujeździe.	391-I-17 z 24.05.1947 oraz 339 z 30.05.1967
Pałac	Ujazd	Ujazd	Zespół pałacowo-parkowy hr. Antoniego Ostrowskiego wybudowany w 1812 r. w stylu neogotyckim,	371 z 27.05.1967

Opracowanie:

Centrum Doradztwa Strategicznego, 30 – 103 Kraków ul. Włóczków 22/3,
Tel. (12) 623 77 40, Fax (12) 623 77 85, www.cds.krakow.pl e-mail: cds@cds.krakow.pl

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

			przebudowywany. Budynek powstał na miejscu zniszczonego XVII-wiecznego zamku.	
Zespół dworski obejmujący 1) dwór 2) park	Wólka Krzykowska	Ujazd	Park i dwór powstały w poł. XIX w. Dwór murowany zbudowany z cegły. Różne odmiany dębów, klonów, buków, wiązków modrzewi i wielu innych.	363 z 1.04.1986
Kościół parafialny p.w. św. Bartłomieja (ul. Tysiąclecia 12)	Żelechlinek	Żelechlinek	Kościół murowany, zbudowany w 1899 r. Jest to neogotycki budynek zbudowany na planie krzyża Jego fundatorem był ówczesny proboszcz, ks. Dominik Prażmy.	387 z 10.11.1987

Źródło: Rejestr zabytków ruchomych prowadzony przez Narodowy Instytut Dziedzictwa (stan na dzień 31.07.2014 r.).

Tabela 14. Wybrane obiekty zabytkowe w powiecie tomaszowskim wpisane do ewidencji konserwatorskiej w 2014 r.

ZABYTEK	MIJSCOWOŚĆ	GMINA	OPIS ZABYTKU	UWAGI
Dom rodzinny Reymontów	Prażki	Będków	W miejscu, gdzie stał stary dom rodzinny Reymontów (rodziców noblisty) znajduje się pamiątkowy kamień ufundowany przez społeczeństwo gminy w stulecie urodzin pisarza, w 1967 r. W domu zbudowanym w 1908 r. zgromadzono pamiątki z domu rodzinnego Władysława Reymonta. Nieopodal zabytkowy stary młyn (XIX w.).	
Figura Matki Bożej	Drzazgowa Wola	Będków	Figura z XIX w., znajdująca się lesie należącym do wsi Drzazgowa Wola, ufundowana przez ówczesnego dziedzica tej wsi Balickiego w darze za otrzymane łaski.	
Kościół parafialny pw. św. Małgorzaty	Czerniewice	Czerniewice	Jest to jednonawowa, drewniana budowla o konstrukcji zrębowej z 2 poł. XVII w. Zbudowana na planie prostokąta ze zwężającym się prezbiterium. Całość wieńczy kryty gontem, dwuspadowy dach, zakończony niewielką wieżyczką. Obok znajduje się, pochodząca z tego samego okresu co świątynia, drewniana dzwonnica konstrukcji słupowej. Całość okala mur z łupanych kamieni polnych.	

Opracowanie:

Centrum Doradztwa Strategicznego, 30 – 103 Kraków ul. Włóczków 22/3,
Tel. (12) 623 77 40, Fax (12) 623 77 85, www.cds.krakow.pl e-mail: cds@cds.krakow.pl

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

Kapliczka przydrożna	Krzemienica	Czerniewice	Kapliczka przydrożna z 1635 r. przy drodze z Krzemienicy do Lipia.	
Kapliczka przydrożna	Podkonice	Czerniewice	Kapliczka przydrożna z początku XIX w. z figurą św. Jana Nepomucena.	
Kompleks młyński	Studzianki	Czerniewice	Kompleks młyński, na który składa się drewniany trzykondygnacyjny młyn z początku XX w. kryty dwuspadowym dachem, drewniany budynek mieszkalny z charakterystycznym gankiem oraz drewniane zabudowania gospodarcze. Obecnie młyn nieczynny.	
Budynki dawnej stacji klimatyczno-leśnej	Inowódz	Inowódz	Budynki powstały w 1884 r. dzięki B. Birenzweigowi. Składała się 6 willi w stylu szwajcarskim i kąpieliska. W 1896 r. została odznaczona złotym medalem na wystawie higienicznej w Warszawie.	
Dom Ludowy w Królowej Woli	Królowa Wola	Inowódz	Ufundowany w 1932 r. przez prezydenta Mościckiego budynek. Obecnie jest siedzibą KGW, Stowarzyszeń, świetlicy wiejskiej.	
Drewniana zabudowa mieszkalna	Teofilów	Inowódz	Teofilów to dawna osada leśna istniejąca już w okresie średniowiecza. Na jej terenie zachowały się ozdobne wille stanowiące unikatowy przykład drewnianej zabudowy mieszkalnej. Powstały one na przełomie XIX i XX w. gdy Teofilów, podobnie jak pobliski Inowódz, były popularnymi miejscowościami wypoczynkowymi.	
Cmentarz przykościelny	Jakubów	Lubochnia	Cmentarz rzymskokatolicki w otoczeniu wiekowych klonów, modrzewi oraz kasztanów. Na cmentarzu znajduje się nagrobek Karoliny Augusty Bogusławskiej, żony twórcy Teatru Narodowego – Wojciecha Bogusławskiego. Na uwagę zasługuje także najstarsza część cmentarza ze świadectwami dawnej sztuki pomnikarskiej z XIX w.	
Dawny zajazd poczty konnej	Rokiciny-Kolonia	Rokiciny	Zajazd pochodzący z 1848 r. Budynek prezentuje styl eklektyczny, został odnowiony i zaadaptowany do nowych celów. Obecnie siedziba Gminnego Ośrodka Kultury	
Chaty wiejskie	Eminów, Wilkucice	Rokiciny	Charakterystyczna zabudowa wiejska pochodząca z XIX w.	

Opracowanie:

Centrum Doradztwa Strategicznego, 30 – 103 Kraków ul. Włóczków 22/3,
Tel. (12) 623 77 40, Fax (12) 623 77 85, www.cds.krakow.pl e-mail: cds@cds.krakow.pl

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

	Małe, Stare Chrusty			
Figurka pamiątkowa z kapliczką	Rzeczyca	Rzeczyca	Figurka pochodząca z 1607 r. z herbami Ciołek i Rawicz. Figurkę wystawiono na pamiątkę bitwy z rokoszanami zebrzydowskimi pod Guzowem.	
Dworek szlachecki	Świńsko	Tomaszów Mazowiecki (gm. wiejska)	Dworek pochodzący z początku XX w.	
Kapliczka przydrożna	Chorzęcin	Tomaszów Mazowiecki (gm. wiejska)	Murowana kapliczka typu słupowego z figurką Matki Boskiej i białym orłem.	
Kapliczka przydrożna	Chorzęcin	Tomaszów Mazowiecki (gm. wiejska)	Murowana kapliczka znajdująca się przed cmentarzem w Chorzęcinie, wybudowana została w 1859 r. Pokryta jest blachą falistą na dwuspadowym dachu.	
Kościół parafialny p.w. św. Małgorzaty Dziewicy i Męczennicy	Chorzęcin	Tomaszów Mazowiecki (gm. wiejska)	Pierwotny drewniany kościół pochodził z XV w., a obecny wybudowano w latach 1886–1892 wg projektu architekta Kornela Szreittera. Murowany, w stylu neobarokowym. Kościół jest trójnawowy, zwrócony półkolistym prezbiterium na stronę zachodnią. Wewnątrz znajduje się późnogotycka kropielnica z herbem Prus i datą 1528 r., późnogotycka rzeźba Matki Boskiej z Dzieciątkiem z początku XVI w., kielich późnorenesansowy z 1634 r.	
Kościół parafialny p.w. Miłosierdzia Bożego	Swolszewice Małe	Tomaszów Mazowiecki (gm. wiejska)	Kościół jednonawowy z transeptem i bocznymi kaplicami. Dach zwieńczony wieżyczką. Kościół jest wyposażony w organy. Budynek murowany, dach dwuspadowy o konstrukcji drewnianej pokryty blachą.	
Kościół parafialny p.w. św. Antoniego Padewskiego (ul. P.O.W. 2)	Tomaszów Mazowiecki	Tomaszów Mazowiecki (gm. miejska)	Zbudowany w latach 1862-64 według projektu A. Marconiego w stylu neorenesansowym, trzynawowy, bazylikowy z dwiema wieżami od frontu. Wewnątrz na uwagę zasługują dwa obrazy Wojciecha Gersona oraz rzadko spotykany krucyfiks z białego marmuru. Najstarszy kościół katolicki w mieście	
Ratusz miejski	Tomaszów	Tomaszów	Ratusz zaprojektowany został przez A. Ranieckiego,	

Opracowanie:

Centrum Doradztwa Strategicznego, 30 – 103 Kraków ul. Włóczków 22/3,
Tel. (12) 623 77 40, Fax (12) 623 77 85, www.cds.krakow.pl e-mail: cds@cds.krakow.pl

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKCJONALNEGO DOLINA RZECI PILICY

(ul. P.O.W. 10/16)	Mazowiecki	Mazowiecki (gm. miejska)	wybudowany w latach 1925-27. Fronton ozdobiony attyką, wewnątrz hall wsparty na kolumnach i sala posiedzeń.	
Kościół p.w. św. Antoniego Padewskiego (ul. P.O.W. 2)	Tomaszów Mazowiecki	Tomaszów Mazowiecki (gm. miejska)	Kościół zbudowany według projektu A. Marconiego w latach 1862-64 w stylu neorenesansowym. W latach 1888-91 powiększony i rozbudowany, trzynawowy, bazylikowy z dwiema wieżami od frontu.	
Dom (ul. I. Mościckiego 4)	Tomaszów Mazowiecki	Tomaszów Mazowiecki (gm. miejska)	Fabrykancka kamienica z lat 20. XX w. zbudowana przez W.B. Szepsa – współwłaściciela Starzyckiej Manufaktury Dywanów. Obecnie siedziba urzędu gminy.	
Kapliczka przydrożna	Godaszewice	Tomaszów Mazowiecki (gm. wiejska)	Kapliczka słupowa wybudowana w 1918 r., obecnie odrestaurowana.	

Źródło: studia uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego poszczególnych gmin powiatu tomaszowskiego (stan na dzień 31.07.2014 r.).

Opracowanie:

Centrum Doradztwa Strategicznego, 30 – 103 Kraków ul. Włóczków 22/3,
Tel. (12) 623 77 40, Fax (12) 623 77 85, www.cds.krakow.pl e-mail: cds@cds.krakow.pl

Na terenie powiatu tomaszowskiego występuje szereg stanowisk archeologicznych znanych z prac wykopaliskowych. Najważniejsze i najbardziej wartościowe dla turystyki przyjazdowej obiekty archeologiczne to:

- **grodzisko w Będkowie** (niewielki stożkowaty kopiec usypano w XVIII w. z inicjatywy byłego właściciela Będkowa biskupa T. Dębińskiego, na którym rozpoczęto budowę dworu obronnego – pozostały relikty fundamentu i piwnica; podczas badań prowadzonych przez Muzeum Okręgowe w Piotrkowie w latach 1988–1989 znajdowano fragmenty naczyń, kafli i innych przedmiotów użytkowych; pierwotnie obiekt uważano za grodzisko wczesnośredniowieczne, a po weryfikacji datowano na XVIII w.)
- **grodzisko stożkowate w Remiszewicach** (ślady po istniejącym tutaj najprawdopodobniej ok. XV w. zamku rodziny Remiszewskich herbu Jelita; wzniesione przypuszczalnie na przełomie XIII/XIV w.; rodzina ta przebywała w Remiszewicach jeszcze w XVI w.; brak badań nie pozwala na bliższą charakterystykę tego obiektu),
- **osady i cmentarzyska w Cieślówicach** (zespół osadniczy składający się z 9 stanowisk, przypisanych różnym kulturom pradziejowym, od epoki brązu po wczesne średniowiecze, których najciekawszym składnikiem jest cmentarzysko ciałopalne z bogatym wyposażeniem 149 grobów odkrytych podczas badań prowadzonych przez Muzeum w Tomaszowie Mazowieckim w latach 80. XX w.; różne okresy pradziejowe, głównie od II w. p.n.e. do IV w. n.e., czyli okresu tzw. kultury przeworskiej i stanowiska archeologiczne pochodzące z okresu wpływów rzymskich),
- **ruiny zamku w Inowłodzu** (fundamenty oraz część fos, to pozostałości po zamku którego fundatorem był król Kazimierz Wielki; zbudowany w latach 1356–1366 w stylu gotyckim pełnił funkcje siedziby monarchy i punktu militarnego; zamek zmieniał właścicieli, wśród których był król Władysław Jagiełło; była to prostokątna budowla warowna z dwoma narożnymi wieżami składająca się z dwóch skrzydeł mieszkalnych ułożonych w kształcie litery L oraz przylegających do nich dwóch skrzydeł murów; dookoła zamku znajdowała się wypełniona wodą fosa; w późniejszym czasie zamek został przebudowany na styl renesansowy; obecnie na terenie zamku można zobaczyć spore fragmenty murów zarówno zewnętrznych, jak i wewnętrznych budynku o wysokości dochodzącej do 3 m oraz jednej z wież; teren zamku jest zadbany i bezpieczny – znajdują się tutaj ławki dla turystów i tablice informujące o historii miejsca).

3.2.2. Zabytki działalności gospodarczej i techniki

Wśród ogółu obiektów zabytkowych dużą atrakcyjnością turystyczną odznaczają się obiekty będące świadectwem szeroko pojętej kultury gospodarczej i technicznej. Do tej grupy zabytków zalicza się obiekty związane z działalnością produkcyjną, w tym kopalnie, fabryki przemysłu maszynowego, obiekty przemysłu przetwórczego (wiatraki, młyny, kuźnie), przemysłu włókienniczego, ceramicznego i innych. Do tej grupy zaliczane są także obiekty związane z transportem kolejowym (linie kolejowe wraz z dworcami i infrastrukturą kolejową), transportem rzeczny (kanały) i lądowym. Są to również dzieła myśli inżynierskiej, jak mosty, wiadukty czy urządzenia hydrotechniczne. Obiekty te określa się mianem nieruchomych dóbr kultury. Za dziedzictwo przemysłowe uznaje się też maszyny i urządzenia stanowiące wyposażenie fabryk, zbiory placówek muzealnych, pojazdy, urządzenia kolejowe itp. Powiat tomaszowski dysponuje stosunkowo dużym bogactwem obiektów tego typu – stanowią one około jednej piątej

wszystkich zabytków w powiecie. Ich turystyczne walory coraz bardziej są zauważane i doceniane na rynku turystycznym. W tym zakresie powiat tomaszowski ma dwa oblicza wynikające z dziedzictwa feudalnego (m.in. młyny, spichlerze, olejarnie, karczmy, kuźnie, tartaki, drewniane wiatraki) i industrialnego (m.in. zabudowania fabryczne przemysłu włókienniczego, kopalnie, piece hutnicze, cegielnie, budynki dworcowe). Najbardziej rozwinięte tradycje przemysłowe ma Tomaszów Mazowiecki. W mieście tym i jego okolicach pozostało do dziś kilka obiektów pofabrycznych, których historia sięga końca XIX w. i początku XX w. Wśród najciekawszych zabytków działalności gospodarczej i techniki znajdujących się na terenie powiatu tomaszowskiego należy wymienić:

- **Bank z oficynami w Tomaszowie Mazowieckim** – Monumentalny, piętrowy gmach został wzniesiony w 1923 r. w stylu klasycyzmu akademickiego na potrzeby Banku Polskiego. Wyróżnia go charakterystyczny ryzalit nakryty kopułą oraz spadzisty dach. Swoją architekturą przypomina wystawne pałace. Obecnie nadal pełni funkcje bankowe.
- **Budynek administracyjny dawnej Fabryki Landsberga w Tomaszowie Mazowieckim** – Plac, na którym kiedyś stał budynek administracyjny dawnej fabryki Landsberga stoi pusty. Znajduje się na nim jedynie garaż mieszkańców sąsiadujących domów. Budynek administracyjny dawnej fabryki Landsberga zbudowano w 1900 r. Obecnie już nie istnieje.
- **Budynek przystanku kolejowego „Czarnocin” wraz z budynkiem nastawni w Remiszewicach** – Budynek dawnej stacji kolejowej w Wolbórcie/Czarnocinie wybudowany został w 1896 r. Obecnie można go oglądać w Skansenie Rzeki Pilicy w Tomaszowie Mazowieckim. Pozostałości pochodzącej z 2. poł XIX w. nastawni kolejowej wraz z murowanym budynkiem pozostały na miejscu.
- **Budynek stacji kolejowej w Jeleniu** – Stacja kolejowa w Jeleniu jest doskonałym przykładem XIX-w. budownictwa drewnianego. Została ona wzniesiona specjalnie dla cara podczas jego przyjazdów do Spały. Na owej stacji kończył on swoją podróż koleją, by następnie traktem carskim przez Ciebertowice móc dalej podróżować do rezydencji spalskiej. W dość dobrym stanie zachowała się do dzisiaj i pełni funkcję kolejową.
- **Cegielnia w Chociwiu**
- **Cegielnia z 1923 r. w Wąwale**
- **Dawny piec hutniczy w Zakościelu** – Piec hutniczy wybudowany w Zakościelu w 1844 r. Funkcjonował on jedynie przez kilka miesięcy, gdyż w niedługim czasie po postawieniu został zalany przez powódź.
- **Dom Ludowy w Królowej Woli** – Ufundowany w 1932 r. przez prezydenta Mościckiego budynek. Obecnie jest siedzibą KGW, Stowarzyszeń, świetlicy wiejskiej.
- **Drewniana kuźnia z początku XIX w. w Inowłodzu**
- **Drewniany budynek stacji kolejowej z 1890 r. w Wyknie**
- **Drewniany wiatrak z 1903 r. w Józefinowie**
- **Dróżniczówka w Dąbrowie** – Budynek dróżniczki pochodzący z końca XIX w. Jest to unikatowy przykład architektury drewnianej z licznymi i bogatymi w formie ozdobami snycerskimi. Przetrwała również oryginalna konstrukcja zrębowa ścian budynku, pierwotny układ wnętrza, bryła, detale elewacyjne oraz stolarka otworowa.
- **Dwór, spichlerz i park w Popielawach** – W XIX w. w Popielawach został wybudowany rozległy zespół pałacowo-parkowy. W zabytkowym parku umieszczone są budynki dworu, spichlerza i czworaka, które niestety pozostały zaniedbane.

- **Gminny Ośrodek Kultury w Rokicinach** – Obiekt znajduje się w wybudowanym w 1848 r. budynku zajazdu poczty konnej. Budynek prezentuje styl eklektyczny, został odnowiony i zaadaptowany do nowych celów.
- **Jatki, obecnie galeria „Arkady” w Tomaszowie Mazowieckim** – Dawne jatki miejskie (podzielone na szereg pomieszczeń sklepowych) to parterowa budowla z podcieniem arkadowym od frontu, które wybudowano przy uliczce stromo opadającej w stronę rzeki Wolbórki. Początkowo podzielone były na wiele pomieszczeń sklepowych, gdzie handlowano mięsem. Odnowione w 1971 r. zostały przeznaczone na sale wystawowe, dziś ma tu siedzibę galeria sztuki. Działa przy niej również kawiarnia, specjalizująca się w domowych wypiekach.
- **Karczma w Rzeczy (obecnie Karczma u Chabra)** - Zabytkowy obiekt Karczmy u Chabra powstał w latach 1890–1891. Zgodnie ze swoim pierwotnym przeznaczeniem do dziś pełni rolę miejsca, w którym można zakosztować jadła i picia. Liczne przebudowy zmieniły jego pierwotny kształt, ale w dwóch stylowo urządzonych pomieszczeniach nadal serwowane są smaczne dania kuchni domowej. Po wcześniejszej rezerwacji istnieje możliwość zorganizowania imprez towarzyskich. W okresie letnim „Karczma u Chabra” organizuje liczne imprezy okolicznościowe. Do dyspozycji gości jest także dobrze wyposażony bar.
- **Kompleks obiektów gospodarskich obejmujący chlewnię, owczarnię, stodołę z początku XX w. w Ujeździe**
- **Kopalnia „Biała Góra”** – Kopalnia „Biała Góra” znajduje się przy trasie Smardzewice-Tomaszów Mazowiecki, niedaleko bocznicy kolejowej. Od ponad 80 lat wydobywa się z niej piaski kwarcowe. Kopalnia „Biała Góra” posiada złożę, które uchodzi za największe w Europie. Piasek o bardzo wysokiej zawartości kwarcu (około 98%), jest doskonałym surowcem dla przemysłu szklarskiego. Powstanie złoża szacuje się na wiek kredowy, około 120 miliona lat temu.
- **Krochmalnia z 1920-1930w Chociwiu**
- **Młyn motorowy z 1926 r. w Podkonicach Dużych**
- **Młyn w Chorzęcinie** – Stary drewniany młyn pierwotnie należący do rodziny Lipińskich, do chwili obecnej jest czynny. Znajduje się nad rzeką Wolbórką. Początkowo był to młyn poruszany energią wody, do dziś zachowała się parterowa przybudówka do właściwego budynku młyna, mieszcząca turbinę. Obecnie w młynie wykorzystywany napęd elektryczny.
- **Młyn w Studziankach** – Drewniany młyn w Studziankach z początku XX w. wraz z zapleczem gospodarczym i budynkiem mieszkalnym stanowi ciekawy przykład zabytkowego obiektu techniki. Kompleks młyński, na który składa się drewniany trzykondygnacyjny młyn kryty dwuspadowym dachem, drewniany budynek mieszkalny z charakterystycznym gankiem oraz drewniane zabudowania gospodarcze. Obecnie młyn nieczynny. W jego pobliżu znajduje się murowana domkowa kapliczka nakryta czterospadowym blaszanym dachem. Młyn pierwotnie napędzany turbiną Francisa, następnie energią elektryczną (turbina zachowana, używana jako alternatywne źródło energii). Wyposażenie młyna z okresu międzywojennego oraz czasów II wojny światowej. Zachowane kompletnie – młyn w każdym momencie gotowy do ponownego uruchomienia.
- **Młyn z 1938 r. w Studziankach**
- **Młyn z połowy XIX w. w Zagórach**
- **Młyn wodny z 2. połowy XIX w. w Podkonicach Dużych**

- **Młyn wodny z początku XIX w. w Strzemesznej**
- **Młyn wodny z 1938 r. w Ujeździe**
- **Młyn z końca XIX w. w Zaborowie**
- **Młyn z końca XIX w. w Zawadzie**
- **Młyn z początku XX w. w Komorowie**
- **Młyn z przełomu XVIII/XIX w. w Twardej**
- **Most żelbetowy na rzece Pilicy (na drodze do Ciebłowic)** – W 1936 r. w miejscu drewnianego mostu nad Pilicą wybudowano bardzo ciekawy konstrukcyjnie most żelbetonowy. Posiada on ozdobne balustrady oraz charakterystyczne półkoliste ławki. Most stanowi zabytek techniki, jest to jeden z pierwszych mostów o konstrukcji żelbetonowej w Polsce.
- **Obora, stodoła i spichlerz z XIX w. w Bukowie**
- **Olejarnia w Teodozjowie** – Pochodząca z połowy XIX w. olejarnia w Teodozjowie jest jedynym tego typu zabytkiem w województwie łódzkim, a prawdopodobnie także w całej Polsce. Stanowi przykład najbardziej tradycyjnego zakładu produkującego olej. Jest to prosty, parterowy budynek drewniany, konstrukcji szkieletowej. Wewnątrz zachowało się kompletne wyposażenie zakładu, mimo tego, że od kilku lat produkcja oleju nie jest tutaj prowadzona. Znajduje się tu kierat koński, skąd energia była przenoszona po wale na koło paleczne, a następnie cewiaste, aż do młelnika, gdzie mielone było ziarno rzepaku. Następnym etapem produkcji było podgrzewanie miazgi na palenisku, a następnie wyłaczanie oleju przy użyciu potężnej, dębowej prasy. W wydzielonym pomieszczeniu zachował się także grempel do oczyszczania wełny.
- **Ratusz w Tomaszowie Mazowieckim** – Monumentalny obiekt wzniesiony w okresie międzywojennym w stylu klasycystycznym. Na wieńczącej go attyce widnieje data ukończenia budowy (1927 r.). Szczególną uwagę zwraca wysunięta przed lico budynku część środkowa z charakterystycznymi wydłużonymi oknami. Przed urzędem znajduje się urokliwy, zadbane skwer. Obiekt świadczy o ówczesnej wysokiej randze Tomaszowa Mazowieckiego. Jest to jeden z najmłodszych ratuszy w województwie łódzkim, a jednocześnie jeden z najciekawszych.
- **Stacja PKP w Rokicinach** – Ta wybudowana w XIX w. stacja kolejowa przez wiele lat była istotnym dworcem dla rozwijającej się Łodzi.
- **Szkoła Handlowa, obecnie LO w Tomaszowie Mazowieckim** – Urozmaicona bryła gmachu oraz surowa, nieotynkowana cegła elewacji kojarzą się z XIX-wieczną architekturą fabryczną. Szkoła Handlowa założona została przez miejscowe rodziny kupców i fabrykantów Landsbergów, Furstenwalda, Piescha, Halperna, Morsztynkiewicza. Pierwotnie językiem wykładowym był rosyjski, po strajkach uczniów w 1905 r. językiem obowiązującym na lekcjach stał się polski. Szkoła przez lata swojego istnienia zmieniała profile kształcenia. Od 1972 r. działa jako I Liceum Ogólnokształcące im. Jarosława Dąbrowskiego. Początkowo była szkołą męską, składała się z 7 klas i nosiła nazwę Szkoły Handlowej Stowarzyszonych Kupców Handlowych.
- **Tartak z 1925 r. w Jeleniu**
- **Wieża ciśnień w Spale** – Spalska wieża wodociągowa wraz z przepompownią została wzniesiona z czerwonej cegły na fundamencie ceglano-kamiennym pod koniec XIX w. (1890 r.) na życzenie cara Aleksandra III. Konstrukcja zaopatrywała w wodę budynki zespołu rezydencjalnego, w którego skład wchodził pałacyk myśliwski oraz koszary. Była użytkowana

aż do roku 1998. W schyłkowym okresie użytkowania wieża zaczęła się przechylać dlatego górna część została obciążona. Od momentu zaprzestania pełnienia funkcji wieży ciśnień obciążenia zdemontowano. Wieża mierzy 36 m wysokości, a grubość ceglanych ścian wynosi 135 cm. Budowla zwęża się lekko ku górze. Na szczycie zwieńczona jest szerszym okręgiem, pełniącym funkcję zbiornika na wodę. Obiekt zdecydowanie góruje nad resztą zabudowy. Obecnie znajduje się w rękach prywatnych i wraz z dolną częścią pełniącą kiedyś rolę pompowni, po przeprowadzonym remoncie i rozbudowaniu pełni funkcję lokalu gastronomicznego pod nazwą „Carska Wieża”.

- **Zajazd w Tomaszowie Mazowieckim** – Budynek dawnego zajazdu powstał w 1825 r. Swoją architekturą nawiązuje do tradycyjnych dworów szlacheckich. Jest to budowla parterowa z użytkowym poddaszem. Dach czterospadowy, współcześnie kryty blachą. Od strony południowej umieszczona została lukarna, od strony zachodniej zaś facjata z tympanonem i dwoma oknami. Budowla została wzniesiona na planie w kształcie litery L. Od południa i zachodu budynek jest pięcioosiowy. Ścianę zachodnią zdobią ponadto trzy pilastry. Do końca 2010 r. w budynku dawnego zajazdu funkcjonował dom kultury Tkacz, który prowadził liczne sekcje muzyczne, plastyczne, taneczne dla dzieci i młodzieży.
- **Zakład Tkanin Wełnianych „Mazowia” w Tomaszowie Mazowieckim obejmujący:**
 - budynek produkcyjno-administracyjny przy ul. Barlickiego – jeden z pierwszych obiektów fabryki włókienniczej Moritza Piescha, uruchomionej w 1874 r. zbudowany w stylu eklektycznym,
 - komin i budynek zakładowej kotłowni,
 - fabryczna portiernia przy ul. Konstytucji 3 Maja zbudowana w latach 90. XIX w. z przeznaczeniem na budynek socjalny Fabryki Sukna H. Landsberga,
 - budynek dawnej wozowni przy ul. Berlickiego, zbudowany w 1911 r., styl eklektyczny z elementami secesji.

3.2.3. Muzea, skanseny i ośrodki kultury

Tomaszów Mazowiecki należy do największych regionalnych ośrodków życia kulturalnego w województwie łódzkim. Na jego terytorium działa jedno muzeum – Muzeum w Tomaszowie Mazowieckim oraz jeden skansen – Skansen Rzeki Pilicy. Poza tym szereg ekspozycji organizowanych jest czasowo w innych instytucjach kultury – niekoniecznie o charakterze muzealnym – takich jak biblioteki, domy i ośrodki kultury.

Muzeum w Tomaszowie Mazowieckim

Muzeum w Tomaszowie Mazowieckim powstało w 1927 r. z inicjatywy Tadeusza Seweryna i członków Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. Obecnie jest to samorządowa instytucja kultury. Prowadzi działalność naukowo-badawczą, wystawienniczą i oświatową. Jest placówką wielowydziałową, gromadzi zbiory z terenów obejmujących zasięgiem administracyjnym powiat tomaszowski, w działach: archeologicznym, etnograficznym, historyczno-numizmatycznym, przyrodniczym i sztuki. Zbiory muzeum liczą 27 594 eksponaty. Muzeum posiada bogaty księgozbiór zgromadzony w bibliotece naukowej liczący 8350 woluminów. Działalność wystawiennicza Muzeum to pięć stałych ekspozycji:

- etnograficzna – prezentuje tkactwo, strój i sztukę ludową regionu rawsko-opoczyńskiego,

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

- archeologiczna – zatytułowana „Obrządek pogrzebowy na terenie środkowego dorzecza Pilicy w okresie od poł. II tys. p.n.e. do III w. n.e.”,
- historyczna – prezentuje dzieje Tomaszowa z uwzględnieniem początków miasta, udziału Tomaszowian w walkach narodowowyzwoleńczych oraz zatytułowana „ROSI wojenne pamiątki”,
- przyrodnicza – prezentuje świat owadów i kręgowców środkowego dorzecza Pilicy,
- sztuki – zatytułowana „Ród Ostrowskich w dziejach Tomaszowa Maz. do 1830 roku”, podzielona jest na trzy części : Gabinet hr. Ostrowskiego - I piętro, Pokój dzienny - II piętro, Letni pokój widokowy - III piętro.

Obok wystaw stałych w ciągu roku prezentowanych jest ok. 10 wystaw czasowych o różnorodnej tematyce organizowanych w oparciu o własne zbiory oraz we współpracy z innymi muzeami, a także wystawy pokonkursowe, oświatowe i literackie. W okresie od maja do września prezentuje twórczość członków Stowarzyszenia Amatorów Plastyków w Tomaszowie Mazowieckim w ramach Letniego Salonu Artystycznego. Muzeum proponuje bogatą, szeroką gamę imprez oświatowych realizowanych według zasady „bawiąc uczyć” poprzez lekcje muzealne, warsztaty, zajęcia terenowe, prelekcje, odczyty, konkursy plastyczne, historyczne a także kiermasze sztuki ludowej, aukcje kolekcjonerskie, koncerty uczniów szkoły muzycznej, widowiska historycznych grup rekonstrukcyjnych. Muzeum współpracuje z Towarzystwem Przyjaciół Muzeum od 1966 r., Oddziałem Piotrkowskim Stowarzyszenia Twórców Ludowych od 1976 r., Kołem Polskiego Towarzystwa Historycznego od 1992 r. i Kołem Filatelistycznym Polskiego Związku filatelistów od 1995 r.

Skansen Rzeki Pilicy – „Muzeum bez kapci”

Skansen Rzeki Pilicy powstaje od 2000 roku i jest pierwszym w Polsce muzeum na wolnym powietrzu poświęconym rzece. Cały czas wzbogaca się ekspozycja, przybywają nowe obiekty. Początkowo skansen działał jako muzeum społeczne, którym opiekowało się Towarzystwo Przyjaciół Pilicy i Nadpilicza (pomysłodawca i twórca placówki). Od 2005 r. skansen funkcjonuje jako samorządowa instytucja kultury, podlegająca bezpośrednio Urzędowi Miasta w Tomaszowie Mazowieckim. Podstawowym założeniem skansenu jest tworzenie placówki żywej, w której przyrodę i historię rzeki oraz przestrzeń kulturową, jaką ona wytworzyła, można poznawać wszystkimi zmysłami – wzrokiem, słuchem, dotykiem i smakiem. Zbiory zgromadzone są obecnie w pięciu działach:

1. Młynarstwo wodne w dorzeczu Pilicy – najbardziej rozbudowana ekspozycja. Najważniejszym jej elementem jest młyn wodny, przeniesiony wraz całym wyposażeniem w latach 1998-2000 ze wsi Kuźnica Żerechowska, położonej nad rzeką Luciążą, największym lewym dopływem Pilicy. Wnętrze budynku zajmuje ekspozycja poświęcona tradycjom młynarstwa wodnego w dorzeczu Pilicy. Obok skansenowego młyna w stylowej galerii zostało zgromadzonych ponad 30 kamieni młyńskich pochodzących z nieistniejących już młynów z dorzecza Pilicy. Jest to najważniejsza tego typu kolekcja w Polsce
2. Wojenne trofea Pilicy – pilickie militaria zostały zgromadzone tu, prezentowane w nim eksponaty w większości zostały wydobyte z rzeki, a pozostała część pochodzi z terenów nadpilickich. Najcenniejszym jednocześnie cieszącym się największym zainteresowaniem

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

- eksponatem jest eksperymentalny, opancerzony ciągnik artyleryjski Luftwaffe, nazywany potocznie lufcikiem. Obecnie jest on jednym zachowanym pojazdem tego typu na świecie.
3. Oś rzeki Pilicy – przez teren skansenu przebiega symboliczna oś rzeki Pilicy. Stoi na niej stuletnia żelazna barka robocza typu „Szczupak” fragment przęsła mostu wybudowanego na Pilicy przez saperów w 1957 r. oraz wieżyczka ratownika, która od lat 60. XX w. znajdowała się przy kąpielisku w nadpilickiej przystani w Tomaszowie Mazowieckim.
 4. Pamiątki po dawnej Spale – unikatowe eksponaty pochodzące ze Spały – nadpilickiej miejscowości, większość z tych pamiątek pochodzi z czasów, kiedy Spała pełniła funkcję rezydencji rosyjskich carów. Znajdziemy tu m.in. niewielki budynek będący niegdyś carską toaletą, a także dwa ozdobne słupki z jednej z bram wjazdowych do Spały.
 5. Wioślarstwo i sztuknictwo ludowe – eksponaty związane z tradycjami wioślarskimi i sztuknictwem ludowym. Będą one prezentowane w budynku dawnej świetlicy z ośrodka kolonijnego znajdującego się niegdyś w okolicy Niebieskich Źródeł.

Skansen Rzeki Pilicy gromadzi eksponaty związane z przyrodą, historią i kulturą okolic rzeki Pilicy i jej dopływów. Przeniesiono do niego drewniany młyn wodny z XIX w. przeniesiony z oddalonej o 60 km wsi Kuźnica Żerechowska. Można także zobaczyć kolekcję 30 kamieni młyńskich oraz wydobyte z Pilicy pojazdy pancerne z II wojny światowej. Unikatowy jest ciągnik artyleryjski Luftwaffe – jedyny taki zachowany na świecie. W zbiorach skansenu znajdują się także wyroby związane ze sztuknictwem i rybołówstwem ludowym, w tym prawie 100-letnia barka „Szczupak” – jedna z najstarszych zachowanych łodzi rzecznych w Polsce, a także autentyczna drewniana toaleta z dawnej rezydencji rosyjskich carów w Spale. Zachowały się również drewniane domy tkaczy i karczma z XIX w. Nieszablonowe i nowatorskie działania skansenu Rzeki Pilicy zostały uhonorowane w 2005 r. Certyfikatem Polskiej Organizacji Turystycznej za najlepszy produkt turystyczny roku. Poza prezentowaniem eksponatów, w dużej części ruchomych, podczas rekonstrukcji historycznych odtwarzane są tu wydarzenia, które miały miejsce nad Pilicą i były z nią ściśle związane. Imprezy stałe w skansenie to rekonstrukcje wydarzeń wojennych nad Pilicą (styczeń i wrzesień), pieszy Rajd „Brzegiem Pilicy” (maj), Święto Pilicy obejmujące odtwarzanie i przypominanie najciekawszych wydarzeń z historii Pilicy i Nadpilicza (sierpień/wrzesień). Dotychczas odbyły się tu m.in. takie inscenizacje jak: „Pomijanie pilickich szmuglerów”, „Potyczka na linii Pilicy”, „Obrona Niebieskich Źródeł”, „Forsowanie linii Pilicy – styczeń 1945” oraz „Pilickie Verdun. Potyczka pod Inowłodzem – styczeń 1945”, „Wrzesień 1939 – epizod nadpilicki” i inne. Poza przygotowywaniem ekspozycji i odtwarzaniem nadpilickiej historii skansen posiada rzadkie i cenne archiwalia, materiały ikonograficzne oraz bibliotekę wydawnictw poświęconych Pilicy i Nadpiliczu.

W niewielkiej **Letniej Galerii Atelier w Inowłodzu** prezentowane są prace tworzone przez Jarosława Luterackiego (absolwent łódzkiej PWSSP) oraz jego żonę Annę. Przede wszystkim są to zróżnicowane tematycznie obrazy (m.in. widoki Inowłodza czy różnego rodzaju portrety), nie brak jednak również innych wytworów sztuki, np. rzeźb i przedmiotów użytkowych. Dominują obrazy o zróżnicowanej tematyce a także rzeźby i ozdobne przedmioty użytkowe. Istnieje możliwość zakupu wystawianych dzieł sztuki. W **Galerii „Arkady” w Tomaszowie Mazowieckim** wystawione są obrazy artystów plastyków pochodzących z miasta i okolic, często także odbywają się tu kameralne koncerty polskich wykonawców oraz wieczory autorskie pisarzy i poetów

krajowych. Z kolei **Młodzieżowy Dom Kultury w Tomaszowie Mazowieckim** to jednostka miejska, która zaprasza dzieci i młodzież do aktywnego spędzenia wolnego czasu w ramach 6 pracowni: języka angielskiego, języka francuskiego, muzycznej, plastycznej, fotograficznej, edukacji regionalnej, oraz 2 sekcjach: kajakowej i pływackiej. Ważną instytucją działającą w sferze sportu i kultury jest także Centralny Ośrodek Sportu Ośrodek Przygotowań Olimpijskich w Spale, gdzie zajęcia dla społeczności lokalnej organizowane są w ramach 9 sekcji: koszykówki, kulturystyki i trójbój siłowego, żeglarskiej, modelarskiej, informatycznej, Pracowni Teatralnej, Dyskusyjny Klub Filmowy, Akademia Małolata. Oprócz tego na terenie powiatu tomaszowskiego działa 10 lokalnych ośrodków kultury organizujących sezonowe wystawy i ekspozycje, a także zarządzających działalnością kulturową na terenie poszczególnych gmin. Są to:

- Miejski Ośrodek Kultury, 97-200 Tomaszów Mazowiecki, ul. Browarna 7, tel. (44) 724-42-93, fax. (44) 724-53-23, www.mok-tm.pl,
- Ośrodek Kultury „TKACZ”, 97-200 Tomaszów Mazowiecki, ul. Niebrowska 50 tel.(44) 724-51-99, fax. (44) 724-60-30, www.ok-tkacz.pl,
- Dzielnicowy Ośrodek Kultury, 97-200 Tomaszów Mazowiecki, ul. Gminna 37/39, tel. (44) 723-15-15, www.doktm.sliw.net,
- Gminne Centrum Kultury w Inowłodzu, 97-215 Inowłódz, ul. Zamkowa 7 tel. (44) 710 18 54,
- Gminny Ośrodek Kultury w Rokicinach, 97-221 Rokiciny ul. Sienkiewicza 2 tel. (44) 719-50-91,
- Gminny Ośrodek Kultury w Rzeczy, 97-220 Rzeczyca ul. Mościckiego 9 tel./fax. (44) 710-52-18,
- Gminny Ośrodek Kultury, Sportu i Rekreacji w Ujeździe, 97-225 Ujazd, Osiedle Niewiadów 43, tel.(044) 719-23-96, fax. (44) 726-06-53,
- Ośrodek Kultury w Ciosnach, 97-225 Ujazd, Ciosny 4 tel. (44) 719-23-83
- Gminny Ośrodek Kultury w Czerniewicach, 97-216 Czerniewice ul. Konrada Kika 2, tel. (44) 710-45-55
- Gminny Dom Kultury w Żelechlinku, 97-226 Żelechlinek, Plac Tysiąclecia 2, tel. (44) 712-27-23.

3.2.4. Obiekty historyczno-wojskowe i miejsca pamięci narodowej

Do najciekawszych zabytków powiatu tomaszowskiego należą liczne pamiątki z okresu II wojny światowej. Region nadpiliczny położony jest w otoczeniu lasów spalskich, które podczas II wojny światowej były nie tylko schronieniem dla licznych oddziałów partyzanckich, ale przede wszystkim miejscem walk. Z końcowego okresu wojny pochodzą fortyfikacje wchodzące w skład „Linii Pilicy”, tworzonej przez dowództwo niemieckie w związku ze spodziewaną ofensywą Armii Czerwonej znad Wisły.

Zespół bunkrów nadpilicznych III Rzeszy

Budowę rozległych umocnień i fortyfikacji polowych rozpoczęto latem 1944 r. m.in. w rejonie Tomaszowa Mazowieckiego, Inowłodza i Rzeczy. Wznoszono je kosztem niewolniczej pracy, głównie rękami spędzanej przymusowo miejscowej ludności. Najwięcej tych budowli Niemcy skoncentrowali w Tomaszowie Mazowieckim i jego najbliższej okolicy dla obrony ważnych przepraw przez Pilicę. Oprócz wielokilometrowych pól minowych i rowów przeciwczołgowych w skład tych umocnień weszło kilkadziesiąt żelbetowych schronów usytuowanych na lewym brzegu rzeki. Większość z nich stanowią małe stanowiska do prowadzenia ognia okrężnego oraz bierne schrony o dużej grubości ścian dla piechoty i dział przeciwpancernych. Większość tych schronów zachowała się do dzisiaj, w samym Tomaszowie

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

Mazowieckim jest ich prawie 30. Część z nich została po wojnie wysadzona lub całkowicie zabudowana. Niektóre stały się częścią sklepów, inne zmieniły się w skalne ogródki. Obecnie na terenie miasta dostępnych dla turystów jest 15 obiektów tego typu, natomiast w gminach sąsiednich – 3 tj. w Konewce, Jeleniu i Teofilowie.

Budowę bunkrów w Konewce i Jeleniu rozpoczęto w 1940 r. Miały one służyć do ochrony pociągów specjalnych będących ruchomymi punktami dowodzenia od nalotów lotniczych. Schrony nigdy jednak nie zostały wykorzystane w tym celu. Pod koniec II wojny światowej zaczęto do nich przenosić zakłady przemysłowe Rzeszy Daimler-Benz, gdzie remontowane zebrane na froncie uszkodzone silniki. Obydwa niemalże identyczne zespoły żelbetonowych obiektów powstały przy udziale głównie robotników niemieckich i pewnej liczby Włochów. Roboty, prowadzone w ścisłej tajemnicy, zakończono w 1941 r. Ich główną część stanowią potężne schrony z wewnętrznym torowiskiem, na którym mieścił się cały pociąg sztabowy. Długość schronu w Konewce wynosi 380 m, zaś schron w Jeleniu jest o prawie 30 m krótszy. Pierwszy z nich jest prosty na całej długości, a drugi ma kształt łukowaty. Ściany tych budowli mają od 3,4 do 6,3 m grubości, zaś grubość stropu wynosi 3 m. Obok obydwóch schronów kolejowych znajdują się prawie identyczne schrony zaplecza technicznego. Mieściły one kotłownię, hydrofornie, stacje uzdatniania wody, jak też agregaty prądotwórcze i wentylatory. W sąsiedztwie Konewki zbudowano także kilka małych schronów zapewniających ochronę całego kompleksu. Po ataku na ZSRR obydwie schrony, wskutek błyskawicznego przesuwania się frontu na wschód nie zostały wykorzystane na stanowiska dowodzenia. Przyjmowały jednak niemieckie pociągi specjalne. Następnie Niemcy wykorzystywali je do innych celów, m.in. na magazyny amunicji, bomb lotniczych i paliw, a także do remontowania silników lotniczych. Fortyfikacyjne kompleksy w Konewce i Jeleniu zostały bez walki zajęte w styczniu 1945 r. przez radzieckie oddziały pancerne. Po wojnie przejęło je Wojsko Polskie, a później służyły również jako magazyny Centrali Rybnej. W 2005 r. dzięki staraniom łódzkich miłośników architektury i techniki militarnej na czele z Juliuszem Szymańskim została utworzona Trasa turystyczna „Bunkier w Konewce”. Na trasie można zwiedzać bunkier kolejowy, bunkier techniczny, podziemne kanały oraz ekspozycję militariów. W 2006 r. trasa została nagrodzona Certyfikatem Polskiej Organizacji Turystycznej za najlepszy produkt turystyczny roku. Dzięki pomysłowemu urządzeniu tych imponujących i tajemniczych budowli, cieszy się ona dużym zainteresowaniem turystów krajowych i zagranicznych. Bunkry w Konewce można zwiedzać od maja do października codziennie. Na zagospodarowanie czeka obecnie kompleks w Jeleniu.

Dom Pamięci Walki i Męczeństwa Leśników i Drzewiarzy Polskich im. Adama Loreta w Spale

Szczególnie tragiczną kartą w dziejach powiatu tomaszowskiego był czas okupacji hitlerowskiej. Lasy spalskie były miejscem schronienia dla oddziałów partyzanckich, a w samej Spale – zamienionej na siedzibę wysokiego dowództwa niemieckiego – działała pierwsza w okupowanej Polsce komórka wywiadowcza Armii Krajowej. Niestety, większość jej członków, po aresztowaniu w październiku 1940 r. została zamordowana w więzieniach. Dla upamiętnienia ich zmagania i cierpienia wzniesiono w ostatnich latach w Spale Pomnik i drewniano-murowany Dom Pamięci Walki i Męczeństwa Leśników i Drzewiarzy Polskich im. Adama Loreta z kościołem polowym Armii Krajowej. Dom ten dedykowany jest poległym i pomordowanym leśnikom z czasów II wojny światowej. Okazała leśniczówka wybudowana w 1983 r. stanowi symboliczny dom leśników i drzewiarzy. We wnętrzach leśniczówki mieszczą się izby pamięci, w których

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

zgrupowano liczne pamiątki po bohaterskich leśnikach i drzewiarzach. Uzupełnieniem ekspozycji we wnętrzu budynku jest pomnik stojący na zewnątrz, autorstwa łódzkiego rzeźbiarza Zbigniewa Władyki. Obok budynku stoi pomnik wyobrażający postać leśnika oraz drewniany krzyż.

Gminna Izba Pamięci Narodowej w Rokicinach

Mały obiekt, w którym znajduje się wiele dokumentów pochodzących z okresu rozbiorów Polski pisanych po rosyjsku i mających pieczęcie rosyjskich władz zaborczych. W czasie rozbiorów Rokiciny były pod zaborem rosyjskim. Na cmentarzu w pobliskim Łaznowie są mogiły powstańców z 1863 r.

Kościół polowy i pomnik mjr Henryka Dobrzańskiego „Hubala” w Spale

Drewniany kościół polowy Armii Krajowej postawiony został w 1992 r. obok kościoła parafialnego. Obok kościoła znajdują się charakterystyczne stacje drogi krzyżowej nawiązujące do walk żołnierzy AK. W Spale walczył i zginął bohaterską śmiercią pod Anielinem legendarny major Hubal, jeden z pierwszych dowódców partyzanckich w czasie II wojny światowej, któremu poświęcono okoliczny pomnik.

Miejsca pamięci narodowej

Tomaszów Mazowiecki wraz z sąsiednimi gminami są obszarem pełnym miejsc związanych z dążeniami i walkami Polaków o wolność. Właściwie wszystkie wiążące się z tym wydarzenia z historii Polski, a zwłaszcza powstanie styczniowe i dwie wojny światowe, odcisnęły się na historii miasta i okolic. Wiele tych miejsc po dziś dzień upamiętnionych jest pomnikami i tablicami pamiątkowymi, a ważną spuścizną tych wydarzeń są groby uczestników walk, zarówno na cmentarzach, w lasach jak i w innych miejscach. Najwięcej upamiętnionych miejsc pochodzi z okresu I i II wojny światowej, które najdotkliwiej zapisały się w historii powiatu tomaszowskiego. Według danych Rady Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa na terenie powiatu tomaszowskiego w 2014 r. znajdowało się 29 pojedynczych i zbiorowych mogił wojennych (Tabela 15). Ważną grupę miejsc pamięci stanowią również te, które wiążą się z holocaustem, a szczególnie z istniejącym wówczas sztetlem w Tomaszowie Mazowieckim i w Inowłodzu.

Tabela 15. Cmentarze wojenne na terenie powiatu tomaszowskiego w 2014 r.

NAZWA OBIEKTU	GMINA	MIEJSCOWOŚĆ	RODZAJ OBIEKTU
Kwatera żołnierzy poległych podczas I wojny światowej	Będków	Będków	Kwatera wojenna
Mogiła zbiorowa ofiar terroru okupanta niemieckiego z 1944 r.	Będków	Będków	Mogiła/grób zbiorowy
Mogiła zbiorowa żołnierzy poległych we wrześniu 1939 r.	Będków	Będków	Mogiła/grób zbiorowy
Grób lekarza Kazimierza Piechowiaka	Budziszewice	Budziszewice	Mogiła/grób pojedynczy
Grób żołnierza AK Jadwigi Zagajewskiej	Budziszewice	Budziszewice	Mogiła/grób pojedynczy
Mogiła zbiorowa nieznanymi żołnierzy WP poległych w latach 1939-1945	Czerniewice	Czerniewice	Mogiła/grób zbiorowy
Mogiła zbiorowa powstańców styczniowych z 1863 r.	Czerniewice	Czerniewice	Mogiła/grób zbiorowy

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

NAZWA OBIEKTU	GMINA	MIEJSCOWOŚĆ	RODZAJ OBIEKTU
Cmentarz wojenny z I wojny światowej	Czerniewice	Dąbrówka	Cmentarz wojenny
Grób żołnierza Burzyńskiego	Czerniewice	Krzemienica	Mogiła/grób pojedynczy
Cmentarz wojenny z I wojny światowej	Inowłódz	Inowłódz	Cmentarz wojenny
Mogiła zbiorowa ofiar terroru okupanta niemieckiego z 1944 r.	Inowłódz	Inowłódz	Mogiła/grób zbiorowy
Cmentarz wojenny z I wojny światowej	Lubochnia	Lubochnia	Cmentarz wojenny
Mogiła zbiorowa ofiar II wojny światowej	Lubochnia	Lubochnia	Mogiła/grób zbiorowy
Mogiła zbiorowa ofiar terroru okupanta niemieckiego z 1943 r.	Lubochnia	Lubochnia	Mogiła/grób zbiorowy
Mogiła zbiorowa powstańców styczniowych z 1863 r.	Lubochnia	Lubochnia	Mogiła/grób zbiorowy
Grób Bolesława Ścibiorka	Rokiciny	Łaznów	Mogiła/grób pojedynczy
Kwatera żołnierzy poległych podczas I wojny światowej	Rokiciny	Łaznów	Mogiła/grób zbiorowy
Cmentarz wojenny z I wojny światowej	Rzeczycza	Roszkowa Wola	Cmentarz wojenny
Cmentarz wojenny	Tomaszów Mazowiecki (gm. miejska)	Tomaszów Mazowiecki	Cmentarz wojenny
Kwatera żołnierzy poległych podczas I wojny światowej (cmentarz ewangelicko-augsburski)	Tomaszów Mazowiecki (gm. miejska)	Tomaszów Mazowiecki	Kwatera wojenna
Kwatera wojenna żołnierzy Armii Czerwonej z II wojny światowej (cmentarz prawosławny)	Tomaszów Mazowiecki (gm. miejska)	Tomaszów Mazowiecki	Kwatera wojenna
Kwatera żołnierzy poległych podczas I wojny światowej	Tomaszów Mazowiecki (gm. miejska)	Tomaszów Mazowiecki	Kwatera wojenna
4 mogiły zbiorowe ludności żydowskiej ofiar terroru okupanta niemieckiego z 1943 r. (cmentarz żydowski)	Tomaszów Mazowiecki (gm. miejska)	Tomaszów Mazowiecki	Mogiła/grób zbiorowy
Mogiła zbiorowa ofiar terroru okupanta niemieckiego z 1944 r.	Tomaszów Mazowiecki	Chorzęcín	Mogiła/grób zbiorowy
Mogiła zbiorowa żołnierzy poległych we wrześniu 1939 r.	Tomaszów Mazowiecki	Chorzęcín	Mogiła/grób zbiorowy
Mogiła zbiorowa żołnierzy poległych we wrześniu 1939 r.	Ujazd	Ujazd	Mogiła/grób zbiorowy

Źródło: Baza cmentarzy wojennych Rady Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa (stan na 31.07.2014 r.).

Spośród wymienionych na szczególną uwagę zasługują 4 niżej opisane zabytkowe cmentarze.

Cmentarz wojenny z 1914 r. w Inowłodzu

Cmentarz z okresu I wojny światowej. Pochowani są tu głównie niemieccy żołnierze polegli w walkach z siłami rosyjskimi w okolicach Inowłodza. Teren cmentarza ograniczony jest charakterystycznymi białymi słupami. W jednym z końców nekropolii znajduje się kamienny obelisk z krzyżem.

Cmentarz żydowski w Inowłodzu

Inowłódz był miejscowością, w której do wybuchu II wojny światowej Żydzi stanowili znaczącą grupę społeczną. Do dzisiaj zachowały się obiekty z nimi związane – jednym z nich jest cmentarz żydowski. Cmentarz założony w początkach XIX w. i znajduje się w lesie, w zachodniej części miejscowości, w pobliżu Kopalni Inowłódz. Wiele macew uległo zniszczeniu, a ocalałe są mocno zaniedbane. Mimo tego jest to niezwykle klimatyczne, warte odwiedzenia miejsce.

Cmentarz żydowski w Tomaszowie Mazowieckim

W 1831 r. w Tomaszowie Mazowieckim powstała żydowska gmina wyznaniowa, dla której wybudowano synagogę, domy modlitewne i założono cmentarz. Cmentarz założono w 1831 r., na gruncie подарowanym gminie wyznaniowej przez hr. Antoniego Ostrowskiego. W latach drugiej wojny światowej cmentarz został częściowo zniszczony przez Niemców, a na jego terenie chowano Żydów zmarłych lub zamordowanych w getcie. Getto w Tomaszowie utworzono pod koniec 1940 r. Na jego terenie mieszkało nawet do 16 000 Żydów. Wielu z nich wysłano do obozów pracy lub zamordowano na miejscu. Obecnie na terenie cmentarza zachowało się ok. 2 000 nagrobków, głównie w formie macew. Na większości wyryto inskrypcje w języku hebrajskim, część nosi także polskojęzyczne epitafia. Przy bramie głównej złożono macewy odzyskane po wojnie. Na początku alei głównej wzniesiono symboliczny grobowiec tomaszowskich Żydów, zamęczonych na śmierć przez hitlerowców. Cmentarz należy do Gminy Żydowskiej w Łodzi.

Cmentarz komunalny w Rzeczy

Cmentarz położony jest w północno-wschodniej części miejscowości. Otacza go niski kamienny mur. Na cmentarzu zachowało się ponad 20 nagrobków z XIX w., z czego kilka pochodzi z początku dziewiętnastego stulecia. Stan zabytkowych pomników jest bardzo dobry, kilka z nich zostało ostatnio gruntownie odnowionych. Na szczególną uwagę zasługuje najokazalszy na cmentarzu grób, ks. Mieczysława Skarzyńskiego (budowniczego miejscowego kościoła), czy grób rodziny Szwejczerów, ostatnich właścicieli majątku w Rzeczy. Na terenie cmentarza kilka okazów starodrzewia, głównie kasztanowce i lipy.

3.2.5. Miejsca święte i znane postaci

Wśród walorów kulturowych szczególną grupę stanowią obiekty sakralne będące ośrodkami kultu religijnego i mające znaczenie w rozwoju turystyki religijnej. Aktywność pielgrzymkowa skierowana jest do osób realizujących cele kulturalno-poznawcze inspirowane przez religię oraz uczestniczący w wydarzeniach religijnych i odbywających pielgrzymki, zwiedzających obiekty kultu. Na terenie powiatu tomaszowskiego znajduje się kilka świątyń, zarówno chrześcijańskich, jak i niechrześcijańskich, stanowiących swojego swego rodzaju miejsca święte, do których podążają pątnicy. Spośród nich na szczególną uwagę zasługują:

Sanktuarium p.w. św. Anny w Smardzewicach

Sanktuarium p.w. św. Anny w Smardzewicach w obecnym kształcie powstało z inicjatywy biskupa warmińskiego Stanisława ze Zbąszyna w latach 1683-1699 (konsekracja w 1701 r.) w dowód pamięci objawienia św. Anny i na pamiątkę doznawanych dzięki niej wielu cudów. Według lokalnych podań, w 1620 r. jednemu z mieszkańców Smardzewic o nazwisku Głowa ukazała się św. Anna – Matka Najświętszej Maryi Panny. Prosiła, aby czczono ją w tym miejscu razem z córką Maryją i wnukiem Jezusem. Na miejscu objawienia mieszkańcy wsi najpierw wzniesli dębowy krzyż, a następnie niewielką drewnianą kapliczkę. Miejsce zaczęło szybko słynąć cudami i doznawanymi łaskami za wstawiennictwem św. Anny. Świątynia przez wieki przyjmowała wielu pielgrzymów podróżujących z Mazowsza i Wielkopolski. Obecna bryła kompleksu sakralnego powstała na miejscu rozebranej drewnianej świątyni, wystawionej przez biskupa kujawskiego Pawła Wołodzkiego po 1620 r. Nadzór nad kościołem oddano franciszkanom sprowadzonym z Piotrkowa do Smardzewic w roku 1639, dobudowując w tym czasie drewniany budynek klasztorny. Wspólnota parafialna przeżywa odpust 26 lipca oraz w święto Matki Bożej Anielskiej na odpust Porcunkuli. Dużą liczbę pielgrzymów obserwuje się również 1 maja, kiedy mieszkańcy Tomaszowa Mazowieckiego udają się pieszo z położonego w centrum miasta kościoła p.w. św. Antoniego. Współcześnie szczególną czcią otaczany jest obraz św. Anny Samotrzeciej z 1 poł. XVII w. Obraz przedstawia św. Annę i Najświętszą Maryję Pannę w pozycji siedzącej, a w środku Dziecię Jezus. Postacie mają na sobie srebrne sukienki i złote korony. Na co dzień obraz ten zasłaniany jest innym obrazem z 1786 r., przedstawiającym św. Annę nauczającą Najświętszą Maryję Pannę. Sanktuarium św. Anny w Smardzewicach stanowi cenne dziedzictwo kulturowe, które można uznać za reprezentacyjne dzieło polskiej architektury sakralnej z okresu baroku.

Sanktuarium Matki Bożej Będkowskiej w Będkowie

W będkowskim sanktuarium czczony jest słynący łaskami wizerunek Matki Bożej Będkowskiej. Obraz został namalowany w XV w. przez nieznanego autora, ale prawdopodobnie był darem właścicieli Będkowa – rodziny Spinków. Przedstawia Maryję w półpostaci trzymającą na lewym ramieniu Dziecię Jezus unoszące prawą dłoń w geście błogosławieństwa. Początki kultu Matki Bożej Będkowskiej sięgają XVIII w. W archiwum parafialnym znajduje się „Księga Łask i Cudów” z opisem stu przypadków uzdrowień z XVII i XVIII w., które przypisywano wstawiennictwu Będkowskiej Pani. Powołana we wrześniu 1770 r. komisja uznała prawdziwość tych łask i 22 września 1771 r. obraz ogłoszono cudownym. Wierni z różnych części Polski przybywali do Będkowa, by pomodlić się przed wizerunkiem Maryi. Ruch pielgrzymkowy nieco osłabł na skutek wybuchu II wojny światowej. Obecnie wizerunek Matki Bożej Będkowskiej jest otaczany szczególną czcią. Wspólnota parafialna przeżywa odpust 8 września, w święto Narodzenia Najświętszej Maryi Panny oraz w święto Zesłania Ducha Świętego.

Cudowny obraz Matki Bożej Bolesnej w kościele p.w. św. Michała Archanioła w Inowłodzu

Kościół został zbudowany w stylu późnogotyckim nad brzegiem Pilicy w 1520 r. z fundacji króla Zygmunta I Starego. W ołtarzu głównym znajduje się cudowny obraz Matki Boskiej Bolesnej, namalowany w XVI w. przez anonimowego malarza. Przez wiele dziesięcioleci wisiał on w lesie na przydrożnym drzewie obok nieistniejącej już wsi Giełzów, gdzie zasłynął licznymi cudami. Wydarzenia te spowodowały, że okoliczna ludność wystawiła w lesie przy drodze do dziś

istniejącą kapliczkę (**Kapliczka „Giełzów”**) i umieściła w niej cudowny obraz. 16 września 1790 r. za pozwoleniem prymasa Michała Jerzego Poniatowskiego przeniesiono go do kościoła p.w. św. Idziego w Inowłodzu. Gdy w 1793 r. do Inowłodza wkroczyły wojska pruskie miejscowy proboszcz wraz z parafianami z obawy przed profanacją i rabunkiem cudownego obrazu potajemnie przenieśli go do kościoła parafialnego nad Pilicą, gdzie czczony był aż do roku 2000. W nocy z 16 na 17 listopada 2000 r. cudowny wizerunek Matki Bożej został wraz z częścią wyposażenia (lichtarze, itp.) zrabowany z kościoła. Aktualnie w świątyni parafialnej w Inowłodzu modlić się można jedynie przed jego kopią.

Synagoga i cmentarz żydowski w Inowłodzu

Powiat tomaszowski stanowił niegdyś ważny w tej części regionu ośrodek życia religijnego i kulturalnego judaizmu. Najważniejszą pod tym względem miejscowością pozostaje Inowódz, gdzie znajduje się zabytkowa synagoga będąca miejscem pielgrzymek Żydów. Synagoga w Inowłodzu została wybudowana na początku XIX w. W trakcie II wojny światowej armia hitlerowska doszczętnie zniszczyła synagogę. Podczas walk w 1945 r. synagoga znalazła się pod ostrzałem, co dopełniło dzieła zniszczenia. Po zakończeniu wojny synagoga służyła jako magazyn nawozów i soli Gminnej Spółdzielni „Samopomoc Chłopska”, a następnie za magazyn i sklep sprzętu AGD. W 1975 r. władze podjęły decyzję o przekazaniu obiektu dla Gminnej Biblioteki Publicznej. W latach 1978–1982 przeprowadzono rozległy remont budynku. Wówczas zakonserwowano istniejące wewnątrz fragmenty polichromii.

Kościół ewangelicki p.w. Świętej Trójcy w Tomaszowie Mazowieckim

Jest to jedna z najważniejszych świątyń ewangelickich w regionie, a zarazem najstarsza murowana świątynia w Tomaszowie Mazowieckim. Została wzniesiona w pierwszej połowie XIX w. w stylu klasycystycznym. Świątynia została wybudowana z inicjatywy hrabiego Antoniego Ostrowskiego. W ten sposób chciał on zachęcić niemieckich osadników do przyjazdu do Tomaszowa. Ostrowski w 1823 r. przeznaczył 75 rubli na budowę świątyni, oddał również bezpłatnie materiały budowlane. Budowa kościoła trwała aż 17 lat, przede wszystkim ze względu na przerwę spowodowaną powstaniem listopadowym. Świątynia służyła społeczności ewangelickiej do 1967 r., chociaż od 1902 r. (gdy oddany do użytku został nowy kościół pw. Najświętszego Zbawiciela), kościół był znacznie rzadziej wykorzystywany. W 1967 r. budynek został wydzierżawiony parafii polskokatolickiej (kościół św. Ducha), po rozwiązaniu parafii wrócił do wspólnoty ewangelickiej.

Szczególną rolę nie tylko pod względem religijnym, ale również kulturowym pełnią cmentarze. Same w sobie stanowią miejsce związane z kultem, ale jednocześnie – poprzez powiązanie z konkretnymi osobami na nich spoczywającymi – są ważnym punktem związanym z biografiami znanych postaci.

Z Tomaszowem Mazowieckim i sąsiednimi gminami swoje życie związało kilku wybitnych Polaków – artystów, polityków, sportowców, ludzi literatury i sztuki, dlatego też zachowało się tu wiele miejsc z nimi związanych i nie sposób jest wszystkich tych osób wymienić. Wiele z tych postaci upamiętnionych zostało pomnikami lub izbami pamięci, funkcjonującymi w ramach miejscowych ośrodków kultury. W miejscowości Prażki (Gmina Będków) młodzieńcze lata spędzał noblista Władysław Reymont, autor m.in. „Chłopów” oraz „Ziemi Obiecanej”. W latach 1779-1804 proboszczem w parafii rzeczyckiej był znany historyk i pamiętnikarz, ksiądz Jędrzej Kitowicz,

autor dzieł „Opisy obyczajów za panowania Augusta II” i „Pamiętniki – czyli Historia Polski”. Osobą blisko związaną z Rzeczą była również Narcyza Żmichowska – pisarka, prekursorka polskiej powieści psychologicznej. W latach 1839-1857 mieszkała w majątku u rodziny oraz przez 3 lata była nauczycielką w miejscowej szkole. Z gminą Lubochnia związane są dwa nazwiska wielkich Polaków: Andrzeja Frycza Modrzewskiego (myśliciela doby renesansu, pisarza, działacza społeczno-religijnego, który wraz z małżonką był właścicielem Małcza i sąsiednich miejscowości), oraz Wojciecha Bogusławskiego – twórcy Teatru Narodowego, który za zasługi dla sceny narodowej otrzymał w darze folwark rządowy Jasień. Na cmentarzu w Lubochni znajduje się grób żony Bogusławskiego – Karoliny Augusty z Siegmundów Bogusławskiej. Z Węgrzynowicami w Gminie Budziszewice związany był poeta i pamiętnikarz Jan Chryzostom Pasek. Natomiast w Inowłodzu i okolicach gościł często poeta Julian Tuwim.

3.2.6. Folklor i ważne wydarzenia kulturalne

Powiat tomaszowski jest obszarem styku czterech kultur. Na przestrzeni wieków przez jego terytorium przechodziły granice czterech powiatów ziemskich – brzezińskiego, opoczyńskiego, piotrkowskiego i rawskiego o odmiennych cechach i dziedzictwie kulturowym. Naturalną granicę wyznaczała rzeka Pilica, która choć łączyła osiadłe tu społeczności lokalne oraz przysparzała bogactwa i dobrobytu, to jednocześnie dzieliła – stanowiła granice jednostek administracyjnych. Położenie powiatu na terenach przenikania się tradycyjnych kultur regionalnych – m.in. łęczyckiej, łowickiej, opoczyńskiej i sieradzkiej – sprawiło, że nie wykształcił się tu autonomiczny, odrębny od innych wzorzec kulturowy. Czynniki, które dodatkowo nie sprzyjały wykształceniu się kultury ludowej i folkloru były również przekształcenia społeczne i migracje. W 1 poł. XIX w. powiat tomaszowski był obszarem intensywnego osadnictwa przybyszów z Europy Zachodniej (głównie Niemców), zaś w 2. poł. XIX w. charakteryzowała go emigracja mieszkańców terenów wiejskich do rozwijającej się przemysłowej Łodzi. Istotne zmiany nastąpiły też po II wojnie światowej, kiedy miejsce po osadnikach niemieckich zajęli przesiedleńcy z kresów wschodnich.

Współczesne gminy wiejskie powiatu tomaszowskiego charakteryzują się bogatą kulturą niematerialną opartą w znacznej mierze na tradycjach kościelnych. Bardzo silnie rozwinięte są na tym obszarze obrzędy i obyczaje religijne. Wokół kościołów i przydrożnych kapliczek⁸² koncentruje się życie społeczności lokalnej. Powiat tomaszowski posiada bardzo wiele zabytkowych miejsc sakralnych, które są dla mieszkańców miejscem pielgrzymek. Wydarzenia kulturalne skupiają się wokół świąt kościelnych, np. tradycyjne pisanki i palmy, oraz wydarzeń związanych z uprawą roli. Przykładem są corocznie organizowane dożynki oraz pielgrzymki do sanktuariów oraz liczne odpusty przy okazji wydarzeń kościelnych. Podczas takich wydarzeń celebrowane są lokalne tradycje, takie jak rękodzieło ludowe oraz zespoły folklorystyczne. Na terenie powiatu działa kilkanaście kół gospodyń wiejskich prowadzących aktywną działalność, która ma na celu przekazywanie przez seniorów wiedzy i umiejętności mających związek ze starymi tradycjami obecnymi na omawianym terenie. Dzięki temu nie całkiem zanikła tradycja własnoręcznego ozdabiania domów zrobionymi kwiatami i pajakami. Oprócz tego wciąż działają zespoły ludowe, które kultywują staropolskie obrzędy i tradycje regionu to:

⁸² Wieczorne majowe spotkania modlitewne przy kapliczkach i figurach przydrożnych – nazywane potocznie majówkami – to polska tradycja, kultywowana od lat 70. XIX w. przez kolejne pokolenia mieszkańców okolic m.in. Czarniewic, Inowłodzu, Lubochni i Rzeczy.

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

- Fajne Babki z Będkowa (Gmina Będków)
- Ludowiaczy od Będkowa (Gmina Będków)
- Kabaret „Czerwona Róża” (Gmina Czerniewice)
- Dziecięcy zespół pieśni i tańca „Rokicinka” (Gmina Rokiciny)
- Kapela ludowa Stanisława Skiby (Gmina Rzeczyca)
- Zespół Folklorystyczny „Sami Swoi” z Twardej (Gmina Tomaszów Mazowiecki)
- Zespół „Smardzewianie” (Gmina Tomaszów Mazowiecki)
- Zespół ludowy „Cieblowanie” (Gmina Tomaszów Mazowiecki)
- Zespół Łucybabki (Gmina Ujazd)
- Zespół „Skrzykowiarki” (Gmina Ujazd)
- Zespół Pieśni i Tańca Piliczanie (Miasto Tomaszów Mazowiecki)
- Dziecięcy Zespół „Sami Swoi” z Twardej (Gmina Tomaszów Mazowiecki)
- Mali Rzeczykanie (Gmina Rzeczyca)
- Zespół Brzustowanie (Gmina Inowłódz)
- Zespół Królowianie (Gmina Inowłódz)
- Zespół „Mali Smardzewianie” (Gmina Tomaszów Mazowiecki)
- Gminny Dziecięcy Zespół Ludowy „Cekinki” (Gmina Inowłódz)

Wyróżnikiem obszaru są także tradycje kulinarne wynikające z rolniczego i rybackiego charakteru powiatu tomaszowskiego. Występuje tu kilka potraw tradycyjnych, w tym m.in. marchwiosz bryński, kluski kudłate, kasza jaglana z grzybami, tradycyjne masło lubocheńskie, glinicka nalewka porzeczkowa na księżycówce, prażuchy z mąką zasmażaną oraz liczne potrawy rybne. Mieszkańcy gmin kultywują kulinarne tradycje poprzez organizowanie konkursów na najlepsze potrawy regionalne.

We wszystkich gminach wiejskich powiatu tomaszowskiego silne są tradycje rękodzieła ludowego. Do głównych dziedzin rękodzieła możemy zaliczyć plecionkarstwo, zdobnictwo papierowe, haft, tkactwo, koronkarstwo, bibułkarstwo oraz rzeźbiarstwo w drewnie. Region wyróżnia się charakterystycznymi wielonicielnicowymi tkaninami wełnianymi o motywie kostkowym zwanymi „kilimami”, stylowymi strojami i wielobarwnymi haftami, którymi zdobione były lniane, przyramkowe koszule, ręczniki i poszewki. Ponadto kultywowane są tradycje ozdabiania gospodarstw domowych wycinankami, tzw. „rózgami”, „kwadratami z kulosami” i „laleczkami”. Jeszcze w połowie lat 90. XX w. między innymi gmina Rzeczyca słynęła ze znakomitych wycinankarek, które tworzyły niepowtarzalne, misterne, ażurowe „kółka” i „kwadraty”. Ważnym elementem kultury regionu są także stroje ludowe. Obszar powiatu tomaszowskiego był pod wpływem różnorodnych tradycji, co ma odzwierciedlenie w strojach łączących w sobie różne wzorce kulturowe. Lokalne stroje noszone są przy okazji świąt kościelnych oraz obchodów historycznych.

Twórców uprawiających tradycyjne dyscypliny sztuki ludowej i folkloru skupia od 1976 r. w Oddziale Piotrkowskim Stowarzyszenia Twórców Ludowych (STL) oraz Muzeum w Tomaszowie Mazowieckim. Podmioty te zajmują się również promocją ich twórczości, poprzez organizację konkursów, kiermaszów i wystaw. Ponadto w każdej z gmin wiejskich powiatu tomaszowskiego działa aktywnie ośrodek kultury, organizujący liczne koncerty, festyny, imprezy kulturalne oraz wystawy. Gminne ośrodki kultury są dobrze przystosowane do prowadzonej działalności, umożliwiają spotkania takim grupom jak koła gospodyń wiejskich, zespoły folklorystyczne czy

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

rękodzielnicze. Infrastruktura kulturalna powiatu tomaszowskiego jest bogata w liczne wydarzenia o charakterze kulturalnym, które celebrują rocznice historyczne czy też tradycje wiejskie. W ciągu całego roku w powiecie tomaszowskim organizowanych jest ok. 100 imprez kulturalnych, z których znaczna część ma charakter cykliczny. Mają one różny zasięg oddziaływania: lokalny, regionalny, krajowy, brak jest jednak imprez o charakterze międzynarodowym. Reprezentują one w zasadzie wszystkie dziedziny życia kulturalnego i artystycznego: muzykę, teatr, film, sztuki plastyczne, literaturę. Z najważniejszych należy wymienić:

- Wernisaż Obrazów Muzyką Malowanych (luty),
- Ostatki w Rokicinach (luty),
- Konkurs Pisanek i Palm Wielkanocnych w Będkowie (marzec/kwiecień),
- Powiatowy Konkurs Kulinaryny Potraw Regionalnych w Czerniewicach (maj),
- Festiwal Poezji Śpiewanej im. Juliana Tuwima w Inowłodzu (czerwiec),
- Sobótki w Smardzewicach w Gminie Tomaszów Mazowiecki (czerwiec),
- Miodobranie w Żelechlinku (czerwiec),
- Powiatowy Przegląd Zespołów Folklorystycznych "Nasza Tradycja" (czerwiec),
- Święto Ubijania Maśła w Lubochni (lipiec),
- Dożynki Prezydenckie w Spale (sierpień),
- Konkurs Kiszenia Kapusty w Budziszewicach (październik),
- Święto Ziemniaka w Brzustowie, gminie Inowódz (październik).
- Pierzawka w Rzeczy (listopad).

Ponadto w kalendarzu imprez cyklicznych znajdują się: spotkania noworoczne (prezentacje dorobku kulturowego gmin – zespoły, kapele, twórcy ludowi), rodzinny festyn rekreacyjny z okazji Dnia Dziecka i dnia Sportu, Regaty Żeglarskie na Zalewie Sulejowskim, „Sanna” (impreza plenerowa połączona z zabawami na śniegu, tańcami i ogniskiem), „Festiwal w Krajobrazie” (odbywające się w lipcu coroczne wydarzenie kulturalne dźwięku, ruchu, światła, obrazów – plenery malarskie, fotograficzne, przedstawienia teatralne), „Babie Lato” (integracyjna impreza plenerowa na pożegnanie lata), cykl rajdów pieszych i rowerowych po najciekawszych szlakach turystycznych regionu (m.in. Rajd Rowerowy Doliną Pilicy) oraz cykl corocznych imprez promocyjno-integracyjnych w ramach miejscowych festynów i świąt poszczególnych gmin (np. Dni Inowłodza, Dni Rzeczy, Dni Lubochni). Dotychczasową wizytówką miasta Tomaszowa Mazowieckiego były „Dni Tomaszowa” – festiwal organizowany pod hasłem zapożyczonym z piosenki Ewy Demarczyk do słów Juliana Tuwima „A może byśmy tak... do Tomaszowa”. Ostatni raz festiwal odbył się w 2011 r., Urząd Miasta zdecydował bowiem, że impreza wyczerpała swoją formułę. Niezwykle ważnym i cieszącym się coraz większym zainteresowaniem wydarzeniem są coroczne Dożynki Prezydenckie w Spale. Tą wrześniową imprezę o ogólnopolskim zasięgu patronatem obejmuje Prezydent RP. Przy tym warto podkreślić, że choć wiele z imprez odbywa się tradycyjnie w tych samych miejscach, to z roku na rok przybywa wydarzeń organizowanych na terenie obiektów zabytkowych, w tym m.in. zlokalizowanych w otoczeniu budynków sakralnych, pałaców, dworów czy parków dworskich. Na szczególną uwagę zasługują m.in. Wernisaż Obrazów Muzyką Malowanych oraz Wędrowny Festiwal Filharmonii Łódzkiej „Kolory Polski”, które odbywają się w scenerii zamku Kazimierza Wielkiego

w Inowłodzu. Atrakcyjne położenie festiwali podkreśla ich indywidualność oraz wpływa na zwiększenie ich atrakcyjności turystycznej.

Spalski Jarmark Antyków i Rękodzieła w Spale

Jest to cykliczna impreza plenerowa organizowana przez Lokalną Organizację Turystyczną w Spale, która została zainicjowana w 2005 r. Odbywa się od V-X w każdą drugą niedzielę miesiąca, w parku nad stawem w Spale. Na jarmarku można nabyć wyroby użytkowe, przedmioty sztuki, regionalne wyroby artystyczne, naturalne produkty spożywcze. Odwiedzających czekają liczne atrakcje: bogaty program estradowy, catering, wytwarzanie na żywo wyrobów przez znanych twórców ludowych, gry i zabawy dla dzieci, przejażdżki bryczkami, spływy pontonami rzeką Pilicą oraz zwiedzanie Spały z zawodowymi przewodnikami. W 2007 r. atrakcja ta została odznaczona certyfikatem za Najlepszy Produkt Turystyczny Roku.

Hubertus Spalski w Spale

Odbywająca się co roku w październiku w Spale ogólnopolska impreza nawiązująca do międzywojennej tradycji polowań odbywających się w spalskiej puszczy. Puszcza Spalska od wieków stanowiła popularne miejsce polowań. Już za czasów Kazimierza Wielkiego i Władysława Jagiełły urządzane były łowy w okolicznych lasach. Później do tej tradycji powrócił związany ze Spalą prezydent Ignacy Mościcki. W 1930 r. zorganizował on po raz pierwszy obchody święta św. Huberta, patrona myśliwych i jeźdźców. Zwyczaj polowań w okolicach Spały kultywowany jest przez organizowanego od 1999 r. Hubertusa Spalskiego połączonego z Festiwalem Kulinarnym „Oswajamy dziczyznę”.

Pierzawka w Rzeczycy

Pierzawka to zawody w darciu gęsiego pierza, odbywa się corocznie w Rzeczycy. Na obchody tego tradycyjnego święta zjeżdżają się przedstawiciele okolicznych gmin, by wziąć udział w zawodach. Jest to wydarzenie, które przyczynia się do kultywowania tradycji lokalnych oraz służy integracji mieszkańców gmin. W zawodach biorą udział kobiety z Kół Gospodyń Wiejskich, jednak w zorganizowaniu oprawy wydarzenia mają też swój udział lokalne zespoły folklorystyczne.

Powiatowy Konkurs Kulinarny Potraw Regionalnych w Czerniewicach

W maju w Czerniewicach odbywa się plenerowy turniej dla kół gospodyń wiejskich na najsmaczniejszą i najciekawszą tradycyjną potrawę w kategoriach: potrawy z produktów pochodzenia zwierzęcego: mięso, ryby, drób, wędliny, potrawy z produktów pochodzenia roślinnego: kasze, groch, ziemniaki, warzywa, napoje i desery i inne produkty regionalne. Oceniany jest smak i jakość potraw, geneza, estetyczna prezentacja i sposób podania. Celem konkursu jest kultywowanie staropolskiego dziedzictwa regionalnego wsi polskiej, aktywizacja i integracja środowisk wiejskich, a także dbanie o zachowanie wizerunku stołu naszych przodków.

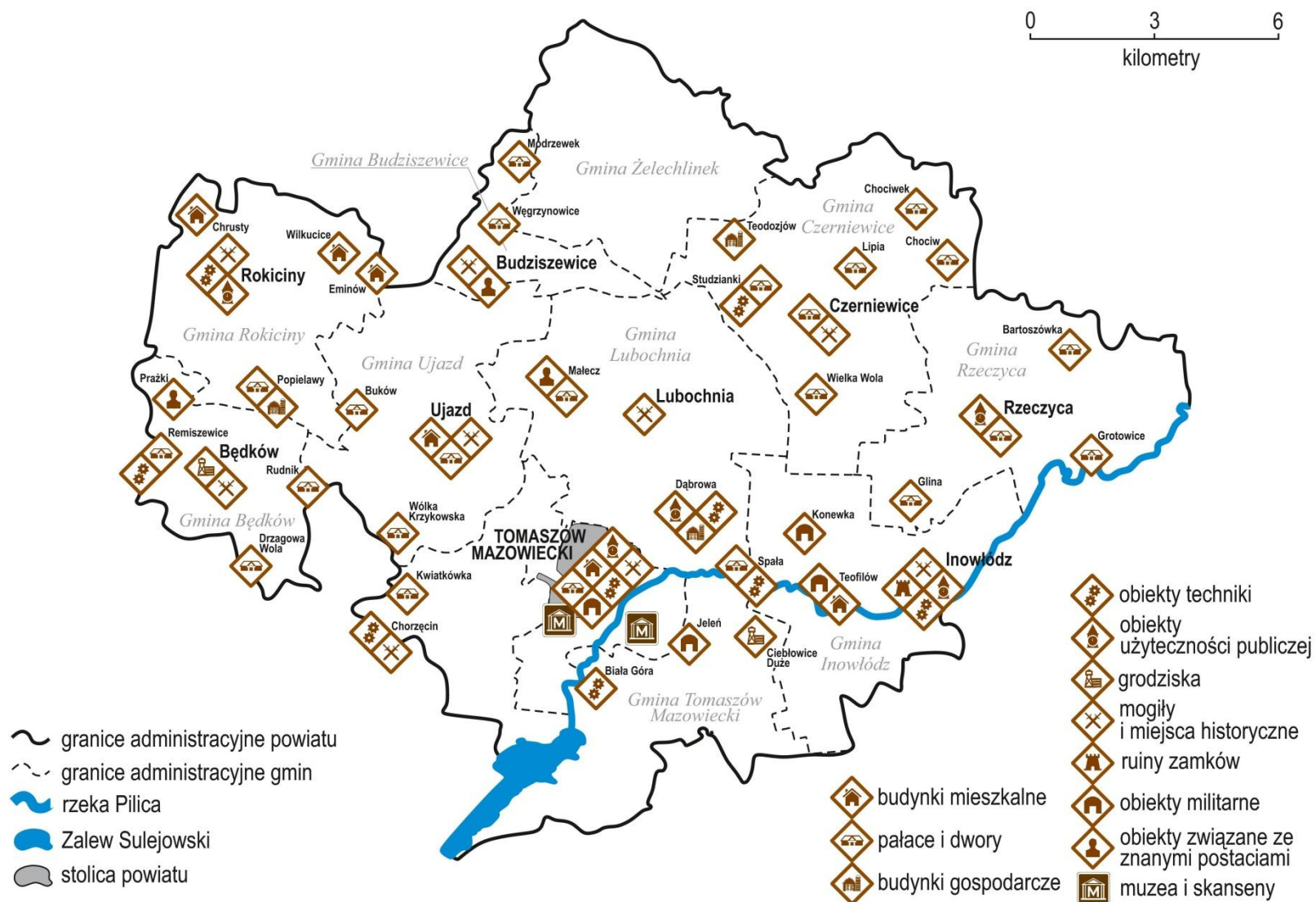
Miodobranie w Żelechlinku

Tradycja, która jest obecnie rekułtywowana na obszarze powiatu tomaszowskiego. Wydarzenie odbywa się w Gminie Żelechlinek, jednak uczestniczą w nim mieszkańcy wszystkich gmin wchodzących w skład powiatu tomaszowskiego.

Złot samochodów Produkcji FSO w Czerniewicach

Co roku w trzecim tygodniu lipca, na terenie gminy odbywa się Ogólnopolski Złot Aut produkcji FSO. Impreza ma charakter spotkania miłośników marki i poszerzania wiedzy na jej temat, podczas zlotu organizowane są liczne konkursy z licznymi nagrodami. Organizatorem Zlotu jest FSO PTK oraz inne zaprzyjaźnione kluby zrzeszające miłośników FSO.

Rycina 13. Walory kulturowe świeckie na terenie powiatu tomaszowskiego (2014 r.)

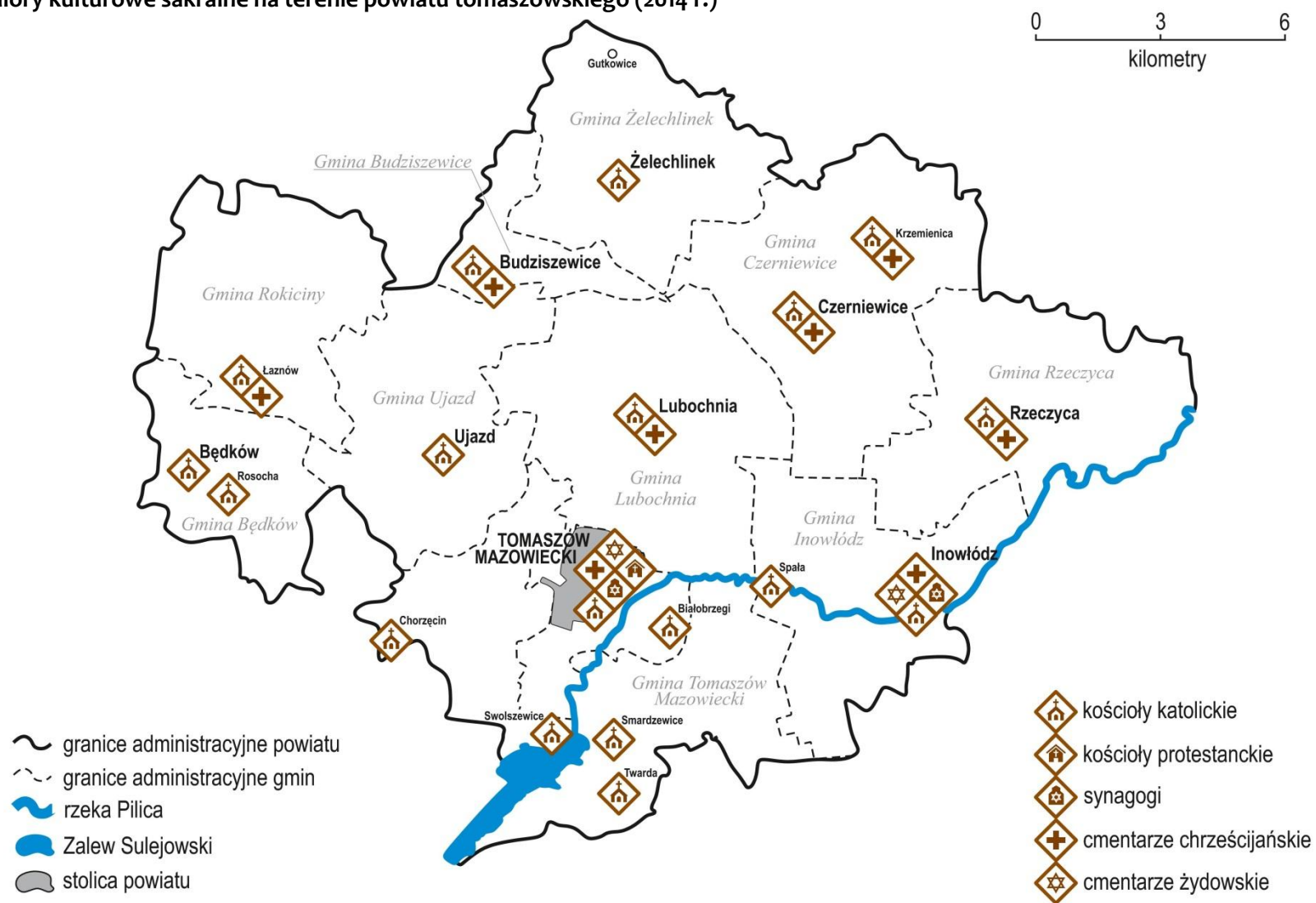
Opracowanie:

Centrum Doradztwa Strategicznego, 30 – 103 Kraków ul. Włóczków 22/3,
Tel. (12) 623 77 40, Fax (12) 623 77 85, www.cds.krakow.pl e-mail: cds@cds.krakow.pl

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

Rycina 14. Walory kulturowe sakralne na terenie powiatu tomaszowskiego (2014 r.)

Opracowanie:

Centrum Doradztwa Strategicznego, 30 – 103 Kraków ul. Włóczków 22/3,
Tel. (12) 623 77 40, Fax (12) 623 77 85, www.cds.krakow.pl e-mail: cds@cds.krakow.pl

3.3. Walory turystyczne w sąsiedztwie Zalewu Sulejowskiego i Doliny Pilicy w powiecie opoczyńskim i piotrkowskim (przykłady)

Jak wspomniano w rozdziale 1.1., czynnikiem umożliwiającym pełniejsze wykorzystanie istniejącego potencjału turystycznego danego obszaru jest jego korzystne położenie geograficzne względem innych atrakcyjnych turystycznie miejscowości znajdujących się w otoczeniu zewnętrznym. Odpowiednia organizacja ruchu turystycznego zakładająca łączenie obiektów turystycznych położonych w niezależnych systemach recepcyjnych pozwala na tworzenie kompleksowej i zróżnicowanej oferty, która z punktu widzenia turystów stanowi sytuację wielości możliwych wyborów w realizacji wolnego czasu. Z tego względu w rozdziale 3.3. wymieniono przykładowe walory turystyczne znajdujące się w gminach położonych w bliskim sąsiedztwie Zalewu Sulejowskiego i Doliny Pilicy, ale należących do innych powiatów tj. opoczyńskiego i piotrkowskiego.

Powiat opoczyński – przykłady

1. **Dwór i park dworski w Mniszkowie** – zespół dworski pochodzący z XIX w. W zespole znajduje się park o dużych wartościach krajobrazowych, w którym umiejscowiony jest wybudowany w 1888 r. dwór.
2. **Izba muzealna Bielowickiego Stowarzyszenia Twórców i Przyjaciół Kultury Ludowej (Gmina Opoczno)** – muzeum etnograficzne, w którym można obejrzeć przedmioty codziennego użytku oraz tradycyjne ozdoby domowe np. serwety czy pająki.
3. **Kaplica p.w. św. Anny, na Górze Dziewiczej w Poświętnem** – kaplica stoi na wzgórzu zwanym Dziewiczą Górą, w miejscu pierwszego, nieistniejącego już kościoła. Zbudowana pod koniec XVIII w. na pamiątkę fundatorki Anny Starołęskiej-Zbąskiej.
4. **Kościół parafialny p.w. Nawiedzenia Najświętszej Marii Panny w Błogich Szlacheckich (Gmina Mniszków)** – kościół wybudowany został w 1785 r. przez cystersów, a następnie rozbudowany w latach 1913–1914. Reprezentuje on styl późnego baroku.
5. **Kościół parafialny pw. św. Geroncjusza w Sławnie** – kościół wybudowany został w poł. XIX w. na miejscu dawnego drewnianego. W jego wnętrzu można obejrzeć XVII-wieczny obraz Matki Bożej oraz pochodzącą z początku XVI w. rzeźbę św. Jana.
6. **Rezerwat Przyrody Błogie** – rezerwat o typie leśnym, chroniący naturalny fragment drzewostanu mieszanego i jodłowego. Rosnąca w tutaj jodła występuje na północnej granicy swojego zasięgu.
7. **Rezerwat Przyrody Gaik** – rezerwat o typie leśnym, chroniący lasy grądowe z wieloma gatunkami drzew, które są charakterystyczne dla dorzecza rzeki Pilicy.
8. **Skansen „Niebowo” w Wincentynowie (Gmina Sławno)** – niewielka zagroda prywatna typu skansenowego udostępniona publicznie od 2007 r. Wybielana chata kryta strzechą jest zbudowana w typowym stylu dla regionu opoczyńskiego. Oprócz chaty znajduje się tu piwnica – ziemianka, murowana z głązów polnych stodółka i wiata oraz murowana obora. W pomieszczeniach chaty zgromadzone zostało wyposażenie charakterystyczne dla regionu opoczyńskiego: kredensy, łóżka, krosno tkackie, masielnice, dzieże, meble i tkaniny. W kuchni można zobaczyć autentyczny piec chlebowy połączony z wędzarnią i zapiekiem. Gospodarze organizują warsztaty dla dzieci i młodzieży.

9. **Szaniec majora Hubala w Anielinie (Gmina Poświętne)** – szaniec upamiętnia miejsce śmierci majora Henryka Dobrzańskiego ps. Hubal. Biorąc pod uwagę, iż nie jest znane precyzyjne miejsce jego pochówku, szaniec nabiera szczególnego znaczenia dla wszystkich pragnących uczcić pamięć o bohaterskim obrońcy Ojczyzny.
10. **Układ urbanistyczny w Opocznie** – początki Opoczna sięgają wczesnego średniowiecza. Z okresu rozwoju miasta w XIV i XV w. Z tego okresu zachował się układ ulic oraz część budynków kamienic.
11. **Zamek w Opocznie** – obiekt wybudowany w XIV w. jako siedziba starostów i kilkakrotnie przebudowywany zamek. Obecny wygląd jest efektem prac budowlanych z 1824 r. Zamek pełni teraz funkcję muzeum.
12. **Zespół dworski w Zajączkowie (Gmina Mniszków)** – zespół dworski wybudowany na początku XX w. W jego skład wchodzi neobarokowy, murowany dwór oraz spichlerz. Całość otoczona jest XIX-wiecznym parkiem.
13. **Zespół klasztorny Filipinów w Studziannie-Poświętnem** – ważny regionalny ośrodek pielgrzymkowy z cudownym obrazem Matki Boskiej Studzieńskiej. Zespół klasztorny Filipinów pochodzi z XVIII w. Składa się na niego okazała bazylika wraz z budynkami klasztornymi. Centralnym punktem jest okazała barokowa bazylika p.w. św. Filipa Nereusza i Jana Chrzciela, wybudowana na planie krzyża rzymskiego. Murowany budynek bazyliki jest konstrukcją trójnawową, którą wieńczy wielka kopuła z latarnią.
14. **Zespół kościoła cmentarnego p.w. św. Józefa w Poświętnem** - zespół kościoła p.w. św. Józefa powstał w końcu XVII w. na miejscu dawnego dworu Starołęskich-Zbąskich. W skład zespołu oprócz kościoła wchodzi zabytkowa studnia, kostnica, mur oraz cmentarz.
15. **Zespół zamkowy w Drzewicy** – ruiny gotycko-renesansowego zamku wybudowanego w XVI w. Można tu podziwiać potężne mury dawnej warowni. Obok znajduje się XIX-wieczny dwór oraz park dworski.

Powiat piotrkowski – przykłady

1. **Budynek straży pożarnej w Sulejowie** – odremontowany budynek Ochotniczej Straży Pożarnej w Sulejowie z początku XX w. W elewacji budynku znajduje się figurka św. Floriana, patrona strażaków.
2. **Dwór i park dworski w Lubiatowie (Gmina Wolbórz)** – na terenie Lubiatowa znajduje się eklektyczny dwór otoczony zabytkowym parkiem. Zespół dworski stanowił kiedyś część folwarku rządowego.
3. **Kościół cmentarny pw. św. Marcina w Witowie (Gmina Sulejów)** – pochodzący z 1835 r. drewniany kościół przez wiele lat pełnił funkcję kościoła parafialnego. W jego wnętrzu można zobaczyć XVII-w. elementy pochodzące z klasztoru norbertanów.
4. **Kościół parafialny pw. św. Floriana w Sulejowie** – strzeliste wieże tego neogotyckiego kościoła z początku XX w. widoczne są w panoramie Sulejowa. Zbudowany z czerwonej cegły, położony na wzniesieniu, dostojnie góruje nad doliną Pilicy.
5. **Kościół parafialny pw. św. Mikołaja w Wolborzu** – kościół wybudowany został prawdopodobnie w XV w. na miejscu starszej świątyni. Do dziś zachowały się gotyckie elementy architektoniczne.

6. **Muzeum Czynu Partyzanckiego w Polichnie (Gmina Wolbórz)** – eksponaty i wystawy z zakresu archeologii, historii i sztuki w czterech działach: archeologii, historii, etnografii i sztuki. Głównie są to związane z historią miasta i zabytki archeologiczne pochodzące z badań prowadzonych w regionie piotrkowskim.
7. **Osada wczesnośredniowieczna w Sulejowie-Piaskach** – w miejscu tym odkryto pozostałości jam mieszkalnych, gospodarczo-produkcyjnych i różne dołki oraz liczne zabytki związane z codziennymi zajęciami mieszkańców. Osada ta pochodzi z VII w.
8. **Osada wielokulturowa w Krzykowicach (Gmina Wolbórz)** – stanowisko archeologiczne ze śladami osadnictwa pradziejowego (kultury przeworskiej), osadnictwa wczesno i późnośredniowiecznego oraz nowożytnej osady młynarskiej od XVII do XIX w.
9. **Park dworski w Bogusławicach (Gmina Wolbórz)** – w otoczeniu zabytkowego parku, powstałego w wyniku przekształcenia w XIX w. pierwotnego parku przydworskiego znajduje się pałac wybudowany w starym majątku biskupów kujawskich z poł. XIX w. oraz znane w całej Polsce Stado Ogierów.
10. **Park dworski w Kiełczówce (Gmina Moszczenica)** – pochodzący z XIX w. park o charakterze krajobrazowym. Posiada bogaty starodrzew lip, jesionów i grabów o dużych walorach przyrodniczych i krajobrazowych.
11. **Park przyszkolny w Czarnocinie** – park otacza Zespół Szkół Rolniczych w Czarnocinie. Składa się z dwóch części: starej i nowej. Przez park przebiegają zabytkowe aleje drzew: lipowa i klonowo-jesionowa.
12. **Pożarnicze Centrum Historyczno-Edukacyjne Ziemi Łódzkiej w Wolborzu** – w obiekcie można oglądać eksponaty prezentujące historię pożarnictwa na ziemiach polskich. Są tutaj wozy, sprzęt strażacki, stroje ratownicze i galowe oraz wiele innych przedmiotów.
13. **Rezerwat Przyrody Dęby** – chroni naturalny starodrzew dębowy w zespolech o charakterze grądu i boru mieszanego.
14. **Rezerwat Przyrody Las Jabłoniowy** – chroni las mieszany z udziałem licznych gatunków drzew i krzewów owocowych, naturalnego pochodzenia, w tym drzewiastych okazów dzikiej jabłoni i gruszy pospolitej.
15. **Rezerwat Przyrody Lubiaszów** – rezerwat o powierzchni 202,4 ha utworzony w 1958 r. Ochroną objęto tu pozostałości pierwotnego lasu dawnej Puszczy Pilickiej, z lasem mieszanym, z dużym udziałem jodły.
16. **Rezerwat Przyrody Meszcze** – rezerwat leśny chroniący populację lipy drobnolistnej, gatunku typowego dla Puszczy Pilickiej. Obserwuje się tu regenerację zbiorowiska grądu i naturalizację drzewostanu, w którym obok lipy, zwiększają swój udział jawor, grab i dąb.
17. **Układ urbanistyczny Starego Miasta w Piotrkowie Trybunalskim** – Rynek Trybunalski był centralnym punktem średniowiecznego układu urbanistycznego Piotrkowa. Posiada wymiary 60x73 m. Na środku placu stał ratusz, którego obrys murów został upamiętniony w nawierzchni.
18. **Zalew na rzece Wolbórze w Czarnocinie** – stanowią go dwa płytkie zbiorniki wodne. W ciągu sezonu nad zalewem działa wypożyczalnia sprzętu wodnego (kajaki, rowery wodne i łódki) oraz sezonowy punkt gastronomiczny.
19. **Zamek Królewski w Piotrkowie Trybunalskim** – zamek w kształcie wieży mieszkalnej pierwotnie otoczony fosą, wybudowany został w latach 1511–1519 z inicjatywy Zygmunta Starego. Obecnie mieści się w nim muzeum.

20. **Zespół klasztorny Norbertanów w Witowie (Gmina Sulejów)** – zakon Norbertanów działa w Witowie od XII w. Z tego okresu pochodzi budynek klasztorny oraz kościół św. Małgorzaty. Wnętrze jest bogato zdobione, utrzymane w stylu rokokowym. Do zespołu należy także gotycka wieża obronna z XV w.
21. **Zespół opactwa Cystersów w Sulejowie (wraz z muzeum)** – zespół klasztorny opactwa jest jednym z najlepiej zachowanych zespołów pocysterskich w Polsce. Klasztor powstał z fundacji króla Kazimierza Sprawiedliwego w 1176 r. To wyjątkowa atrakcja położona również na Szlaku Cysterskim i Romańskim. Niewielka ekspozycja muzealna obejmująca elementy sakralne znajduje się w kapitułarzu z gotyckim krużgankiem, który jest perłą architektoniczną opactwa.
22. **Zespół pałacowy w Wolborzu** – rezydencja biskupów kujawskich została zbudowana w latach 1768–1773. Należy do najwspanialszych barokowych rezydencji magnackich w Polsce. Zespół składa się z pałacu, oficyn, pomieszczeń gospodarczych i kordegardy, dziedzińca paradnego i parku.
23. **Zespół zamkowy w Bykach (obecnie w Piotrkowie Trybunalskim)** – zamek wzniesiony został w XV w. na planie wydłużonego prostokąta zwróconego frontem ku wschodowi. Został przekształcony w późnorenesansowy pałac z czterema wieżami prawdopodobnie w 1604 r. Jedna z wież, znajdująca się w środkowej części pałacu jest najstarszym elementem budowli, pochodzącym z wcześniejszego zamku Bykowskich z XV/XVI w.

4. Inwentaryzacja zagospodarowania turystycznego

4.1. Baza komunikacyjna

Dostępność komunikacyjna jest jednym z podstawowych warunków konkurencyjności, a także wykorzystywania potencjału turystycznego każdego obszaru. Stopień dostępności komunikacyjnej określonego obszaru jest jednym z głównych elementów określających jego atrakcyjność turystyczną. Przez dostępność komunikacyjną rozumie się „istniejącą sieć połączeń komunikacyjnych między miejscem stałego zamieszkania turysty a celem jego wyjazdu oraz system połączeń komunikacyjnych, szlaków i wyciągów turystycznych umożliwiających turystyce odbywanie wycieczek”⁸³ w ramach odwiedzanej miejscowości. Baza komunikacyjna ma charakter paraturystyczny, a więc stworzony przede wszystkim z myślą o mieszkańcach.

Poziom rozwoju bazy komunikacyjnej decyduje o dostępności określonej przestrzeni dla ruchu turystycznego, umożliwia turystom poruszanie się w jej obrębie oraz realizację ich potrzeb. Bazę tę tworzą przede wszystkim: sieć drogowa, linie kolejowe, lotniska, dworce kolejowe, przystanki autobusowe, ścieżki rowerowe, aleje spacerowe, postoje taksówek, a także środki transportu i zaplecze techniczno-usługowe np. stacje benzynowe, wypożyczalnie samochodów. Poza tego rodzaju infrastrukturą istnieją formy zagospodarowania oraz transportu funkcjonujące specjalnie na potrzeby ruchu turystycznego, które można określić jako turystyczną bazę komunikacyjną. Na stopień dostępności komunikacyjnej danego obszaru wpływa zatem wiele czynników, a w szczególności:

- stan techniczny linii kolejowych, dróg, lotnisk, portów i in.,
- stan taboru, a więc autobusów, tramwajów, pociągów, samolotów i in.,
- organizacja komunikacji, w tym m.in. rozkład jazdy, częstotliwość połączeń i czas podróży,
- stopień wyposażenia zaplecza techniczno-usługowego, w tym umożliwiającego uzyskanie informacji, rezerwacji i zakupu biletów,
- koszty i bezpieczeństwo podróży do określonego miejsca.

4.1.1. Dostępność komunikacyjna zewnętrzna

Zewnętrzna dostępność komunikacyjna jest to sieć połączeń komunikacyjnych między miejscem zamieszkania turysty a celem jego podróży. Składają się na nią autostrady, drogi szybkiego ruchu, koleje, połączenia lotnicze, itd. Obejmuje ona zarówno przejazdy ogólnodostępnymi środkami transportu publicznego, jak również podróże własnymi lub specjalnie wynajętymi pojazdami.

Transport drogowy

W aspekcie turystyki regionalnej i krajowej bardzo ważna rola przypada transportowi drogowemu. Ten środek lokomocji jest najczęściej wybierany w turystyce świątecznej, przede wszystkim przez zorganizowane grupy turystyczne podróżujące autokarami, jak i indywidualnych

⁸³ Warszyńska J., Jackowski A., Podstawy geografii turystyki, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa, 1978, s. 273.

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

turystów zmotoryzowanych. Biorąc to pod uwagę należy stwierdzić, że transport drogowy ma w powiecie tomaszowskim duży wpływ na generowanie regionalnego i krajowego ruchu turystycznego.

Powiat tomaszowski jest obszarem, przez którego terytorium przebiega wiele dróg tranzytowych. Są to krajowa droga ekspresowa S8 (E64) na trasie Warszawa-Katowice-Wrocław przez Tomaszów Mazowiecki i Piotrków Trybunalski oraz droga krajowa nr 48 z Tomaszowa Mazowieckiego do Kocka przez Spałę i Dęblin. W południowej części, w okolicach Sulejowa, znajduje się droga krajowa nr 12 prowadząca od granicy polsko-niemieckiej w Łęknicy do granicy polsko-ukraińskiej w Dorohusku. Na terenie powiatu tomaszowskiego przebiega również kilka dróg wojewódzkich, tj.: nr 713 z Łodzi do Opoczna, nr 715 z Brzezina przez Budziszewice do Ujazdu, nr 716 z Kuluszek przez Rokiciny do Piotrkowa Trybunalskiego, nr 726 z Rawy Mazowieckiej przez Inowódź i Opoczno do Żarnowa. Łączna długość dróg gminnych na terenie powiatu tomaszowskiego wynosi 905,9 km, z czego 496,9 km o twardej nawierzchni i 409,0 km o nawierzchni gruntowej. Zewnętrzną dostępność komunikacyjną uzupełniają autostrady: na zachodzie A1 z Gdańska przez Toruń, Łódź, konurbację śląską do granicy polsko-czeskiej, z kolei na północy – A2 z Warszawy przez Łódź i Poznań do granicy polsko-niemieckiej, które stanowią ważne korytarze drogowe o znaczeniu krajowym. Jednakże brak dogodnej drogi ekspresowej z kierunku Łodzi istotnie utrudnia i wydłuża czas dojazdu do projektowanego Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy. Niemniej jednak zarówno w przypadku ciągów krajowych, regionalnych (wojewódzkich, powiatowych) i gminnych, sieć dróg publicznych na tym obszarze jest dobrze rozwinięta. Pomimo tego warto zauważyć, że ciągi drogowe w największych miejscowościach powiatu tomaszowskiego odznaczają się bardzo niską przepustowością, co często powoduje tworzenie się zatorów na drogach dojazdowych oraz w obrębie miejscowości.

Spośród analizowanych kwestii dotyczących zewnętrznej dostępności komunikacyjnej, najważniejszym wydaje się położenie względem dużych aglomeracji miejskich liczących powyżej 100 tys. mieszkańców. W przypadku powiatu tomaszowskiego są to: Częstochowa, Kalisz, Katowice i inne miasta konurbacji śląskiej (Bytom, Chorzów, Dąbrowa Górnicza, Gliwice, Ruda Śląska, Sosnowiec, Tychy, Zabrze), Kielce, Kraków, Łódź, Płock, Radom, Warszawa i Włocławek. Położenie względem wymienionych miast w znacznej mierze warunkuje rozkład czasowy oraz formy ruchu turystycznego na obszarze powiatu. Warto zauważyć, że 4 z wymienionych miast, tj.: Katowice, Kraków, Łódź, Warszawa są dużymi ośrodkami turystycznymi o znaczeniu międzynarodowym. Są to zarazem główne obszary emisji ruchu turystycznego dla powiatu tomaszowskiego. W większości przypadków dysponują portami lotniczymi, które pełnią funkcję „bram wjazdowych” (tzw. „hubów”) do regionu. Cudzoziemcy je odwiedzający często podejmują krótkie objazdowe wycieczki krajoznawcze, które oferowane są im w ramach jednego pakietu turystycznego. Atrakcyjność terenu dla turystyki jednodniowej i weekendowej maleje wraz z odległością od miejsca zamieszkania turystów. Maksymalny zasięg oddziaływania aglomeracji miejskich w przypadku turystyki przyjazdowej można zatem określić izochromą minut poświęconych na czas dojazdu do obszaru recepcji turystycznej. Wyznacza ona obszar, na którym potencjalnie mogą być organizowane wycieczki krótkopobytowe – samochodowe i autokarowe. Zakładając, że strefa podmiejska mieści się w granicach izochromy 60 minut jazdy samochodem

od centrum miasta⁸⁴, co w warunkach województwa łódzkiego wynosi ok. 100 km, gminy powiatu tomaszowskiego są atrakcyjną i osiągalną destynacją turystyczną dla mieszkańców takich aglomeracji miejskich jak Częstochowa, Kielce, Łódź, Radom i Warszawa.

Transport autobusowy

W drogowej dostępności komunikacyjnej powiatu tomaszowskiego ważne miejsce przypada sieciom dalekobieżnych połączeń autobusowych. Na terenie powiatu, a szczególnie z miasta Tomaszów Mazowiecki, dostępna jest rozbudowana siatka połączeń autobusowych z aglomeracjami miejskimi takimi jak Katowice, Kraków, Łódź, Warszawa, Wrocław, Lublin, a sezonowo także z atrakcyjnymi turystycznie miejscowościami położonym w górach (Kudowa-Zdrój, Łądek-Zdrój, Szklarska Poręba) i nad morzem (Krynica Morska, Pobierowo). Niewątpliwie najważniejszymi w kursach krajowych są przedsiębiorstwa PKS. Połączenia zapewniane są w głównej mierze przez Przedsiębiorstwo Komunikacji Samochodowej Tomaszów Mazowiecki. Łącznie dostępnych jest nieco ponad 70 dalekobieżnych połączeń w ciągu doby. Połączenia lokalne zapewniane są z kolei przez przedsiębiorców prywatnych świadczących usługi transportowe busami (do 25 osób). Z Tomaszowa Mazowieckiego dostępne są połączenia do takich miejscowości jak: Wolbórz, Lubochnia, Małecz, Nowe Miasto, Nowy Glinnik, Piotrków Trybunalski, Rzeczyca, Sulejów, Łódź, Smardzewice. Połączenia do Łodzi dostępne są od godziny 6.00 do 21.00 średnio w takcie co pół godziny. Atrakcyjne ceny, trasa oraz godziny i czas przejazdu zmuszają PKS i kolej do likwidacji mało popularnych i nierentownych kursów. Z drugiej strony trudności z uzyskaniem informacji o miejscach i godzinach odjazdów busów, powodują dezorientację oraz chaos w obsłudze turystów. Prywatni przewoźnicy często rozpoczynają podróż z mało popularnych turystom parkingów, zlokalizowanych w różnych częściach miasta Tomaszowa Mazowieckiego, co stanowi znaczące utrudnienie dla przyjeżdżających turystów. Autobusowe połączenia zagraniczne realizowane są z kolei przez ok. 10 prywatnych przedsiębiorców, takich jak Agat, Eurolines, Europa Express czy Sindbad. Analizując ich ofertę warto zauważyć, że organizują oni przejazdy wyłącznie do państw zachodnioeuropejskich (m.in. do Danii, Francji, Grecji, Luksemburgu, Niemiec, Szwajcarii, Wielkiej Brytanii i Włoch), co ściśle związane jest z migracjami Polaków do pracy zarobkowej na terenie państw Unii Europejskiej.

Transport kolejowy

W przypadku podróży indywidualnych istotną rolę odgrywa transport kolejowy, który z punktu widzenia obsługi turystów zapewnia wysoki komfort podróży (m.in. umożliwiając dotarcie bezpośrednio do centrum miasta), duże bezpieczeństwo oraz niejednokrotnie atrakcyjny koszt przejazdu. Tomaszów Mazowiecki to główny węzeł kolejowy powiatu tomaszowskiego. Połączenia kolejowe na terenie tego miasta zapewniane są przez Polskie Koleje Państwowe Przewozy Regionalne i Polskie Koleje Państwowe Intercity. W 2014 r. były to połączenia regionalne kategorii Regio lub InterRegio (13 połączeń) i dalekobieżne kategorii Twoje Linie Kolejowe (2 połączenia). Przyjazdy do Tomaszowa Mazowieckiego zapewniane były z 5 kierunków: z Drzewicy (1 połączenie), z Koluszek (6 połączeń), z Łodzi Kaliskiej (1 połączenie), z Opoczna (6 połączeń) oraz z Radomia (1 połączenie). Łącznie w ciągu doby uruchamianych było 30 połączeń przyjazdowych i wyjazdowych, przy czym żadne o charakterze ekspresowym

⁸⁴ Warszyńska J., 1974, *Ocena zasobów środowiska naturalnego dla potrzeb turystyki (na przykładzie województwa krakowskiego)*, Zeszyty Naukowe UJ, Prace Geograficzne, z. 36, Kraków, s. 143.

i międzynarodowym. Poza Tomaszowem Mazowieckim ważny węzeł kolejowy znajdował się w Piotrkowie Trybunalskim i Koluszkach, które dysponowały znacznie lepiej rozbudowaną siatką połączeń kolejowych. Przez miasta te przebiega kolejowa Magistrala Węglowa łącząca bezpośrednio zagłębie węglowe Górnego Śląska z Gdynią oraz linię kolejową z Warszawy. Dzięki temu w komunikacji krajowej miasta te skomunikowane są z większością dużych miast Polski, a przede wszystkim Bielsko-Białą, Częstochową, Gdańskiem, Katowicami, Krakowem, Łodzią, Olsztynem, Poznaniem, Szczecinem, Warszawą i Wrocławiem. Małe znaczenie transportu kolejowego w dostępności komunikacyjnej powiatu tomaszowskiego spowodowane jest przede wszystkim pogarszającym się stanem technicznym infrastruktury oraz ze zmniejszającą się liczbą korzystających pasażerów, skutkiem czego jest likwidacja połączeń i zamykanie tras. Istotnym mankamentem są także liczne ograniczenia prędkości i związany z tym długi czas przejazdów. Infrastruktura kolejowa wymaga podjęcia szeroko zakrojonych prac remontowych, co umożliwiłoby uruchomienie w Tomaszowie Mazowieckim m.in. połączeń skomunikowanych z pociągami dalekobieżnymi odjeżdżającymi z Koluszek, Łodzi czy Piotrkowa Trybunalskiego.

Transport lotniczy

Jak wskazują liczne badania ruchu turystycznego na świecie, szczególną a zarazem najważniejszą rolę w przyjazdowej turystyce zagranicznej odgrywa cywilny transport lotniczy. Strategiczne znaczenie lotnictwa wynika głównie z takich zalet, jak duża szybkość podróżowania, względnie niska cena (zwłaszcza w przypadku tanich linii lotniczych), wysoki komfort podróży oraz poziom bezpieczeństwa. W przypadku powiatu tomaszowskiego największe znaczenie mają połączenia lotnicze w Porcie Lotniczym Łódź-Lublinek, położonym ok. 50 km od Tomaszowa Mazowieckiego. Obsługuje regularne loty przewoźników nisko kosztowych (low-cost), jak również czartery i loty prywatne. W Porcie Lotniczym Łódź-Lublinek w 2013 r. zanotowano 353 633 pasażerów, przy czym 90% w tym zestawieniu stanowią loty regularne. Pod względem liczby obsługiwanych połączeń i liczby odprawionych pasażerów jest to lotnisko o charakterze regionalnym. Przy tym warto zauważyć, że wyloty obejmują w dużej mierze podróże do krajów zachodnioeuropejskich w celach zarobkowych, znacznie rzadziej w celach turystycznych. W 2014 r. w Łodzi operowało 3 przewoźników regularnych (Adria Airways, Ryanair, 4You Airlines), którzy uruchamiali połączenia lotnicze do ponad 14 miast europejskich, w tym Barcelony, Brukseli, Dortmundu, Dublinu, East Midlands, Londynu, Lutonu, Mediolanu, Monachium⁸⁵, Oslo, Paryża, Rygi, Rzymu oraz Tel Avivu. Ponad 80% uczestników ruchu pasażerskiego stanowiły osoby podróżujące w ramach międzynarodowego ruchu regularnego. Port systematycznie rozszerza siatkę połączeń czarterowych, które w 2014 r. zaznaczyły się prawie 10% udziałem w ruchu pasażerskim. Loty czarterowe obejmują przede wszystkim loty o charakterze turystycznym organizowane przez biura podróży do destynacji turystycznych na południu Europy i północy Afryki, w tym do Antalya, Burgas, Chania, Enfidha, Hurghada, Kos, Monastyr, Rodos, Sharm El Sheikh, Zakynthos. Podejmowane są kolejne inwestycje infrastrukturalne mające na celu rozwój portu lotniczego, pozyskanie nowych przewoźników i zwiększenie przepustowości lotniska. Niewątpliwy wpływ na poziom dostępności lotniczej powiatu tomaszowskiego ma również bliskie położenie względem następujących portów lotniczych:

⁸⁵ Monachijski Port Lotniczy im. Fritza Josefa Strauße jest drugim pod względem wielkości portem lotniczym Niemiec i jednym z największych hubów na świecie, co oznacza liczne możliwości przesiadek na inne rejsy europejskie i transatlantyckie.

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

- Międzynarodowy Port Lotniczy Warszawa-Okęcie (ok. 100 km),
- Międzynarodowy Port Lotniczy Katowice-Pyrzowice (ok. 110 km),
- Międzynarodowy Port Lotniczy Kraków-Balice (ok. 160 km).

Wymienione porty lotnicze, największe w Polsce, posiadają regularne połączenia lotnicze z około 200 miastami położonymi zarówno w Europie, jak i w innych częściach świata. Dogodne połączenie drogowe i kolejowe powiatu tomaszowskiego względem tych lotnisk umożliwia dojazd do projektowanego Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy w ciągu 1,5 - 2,5 godzin.

4.1.2. Dostępność komunikacyjna wewnętrzna

Odrębnym zagadnieniem, o którym należy wspomnieć przy omawianiu bazy komunikacyjnej powiatu tomaszowskiego jest jego wewnętrzna dostępność komunikacyjna. Wewnętrzna dostępność komunikacyjna to system połączeń komunikacyjnych umożliwiających przemieszczenie się wewnątrz obszaru recepcji turystycznej. Składają się na nią m.in. środki komunikacji publicznej (miejskiej), szlaki turystyczne, ścieżki rowerowe, kolejki, lokalna sieć dróg samochodowych, parkingi czy miejsca postoju. Obszar Tomaszowa Mazowieckiego (gminy miejskiej i wiejskiej) oraz gmin Ujazd, Lubochnia, Wolbórz, Inowódz obsługiwany jest przez przewoźników transportu zbiorowego. Siatkę połączeń tworzą:

- linie komunikacji miejskiej i podmiejskiej obsługiwane przez Miejski Zakład Komunikacyjny w Tomaszowie Mazowieckim,
- linie komunikacji podmiejskiej obsługiwane przez 10 przewoźników prywatnych,
- linie regionalnej komunikacji autobusowej realizowanej przez Przedsiębiorstwo Komunikacji Samochodowej w Tomaszowie Mazowieckim i innych przewoźników prywatnych,
- linie kolejowej komunikacji regionalnej, obsługiwane przez PKP Przewozy Regionalne.

Dodatkowo, w ramach sieci połączeń tworzących dostępność komunikacyjną wewnętrzną powiatu znajdują się szlaki turystyczne: piesze, rowerowe, kajakowe, konne i tematyczne.

Transport miejski

W Tomaszowie Mazowieckim działa Miejski Zakład Komunikacyjny, który obsługuje 19 linii autobusowych, w tym 4 linie pozamiejskie. Siatka połączeń obejmuje trzy strefy:

- Strefa Miasto, obejmująca Miasto Tomaszów Mazowiecki i miejscowości położone w gminie wiejskiej Tomaszów Mazowiecki (linie autobusowe kursują do przystanków: Dąbrowa, Komorów, Zaborów),
- Strefa 1, w której znajdują się atrakcyjne turystycznie miejscowości powiatu tomaszowskiego, jak Spała, Borki i Smardzewice nad Zalewem Sulejowskim (linie autobusowe kursują do przystanków: Biała Góra, Borki, Cekanów, Cieślówice, Cieślówice Małe, Glinnik JW, Jeleń, Kolonia Zawada, Kwiatkówka, Luboszewy, Łągiwniki, Łazisko, Niebrów, Sługocice, Smardzewice, Spała, Swolszewice Małe, Tobiasze, Wąwał, Wiaderno, Zawada),
- Strefa 2, w której również znajdują się atrakcyjne turystycznie miejscowości z powiatu, położone w sąsiedztwie Zalewu Sulejowskiego, jak Swolszewice Duże, Tresta, Karolinów, Golesze oraz miejscowości, w których znajdują się cenne walory turystyczne powiatu:

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

Ujazd i Inowłódz (linie autobusowe kursują do przystanków: Brzustów, Chorzęcín, Dębsko, Glínnik, Godaszewice, Gólesze, Inowłódz, Jadwígów, Karolínów, Kol. Śwíńsko, Kol. Żywocín, Komorniki, Leonów, Marianka, Młószów, Niewiadów, Ojrzanów, Przesiadłów, Sangrodz, Skrzynki, Studzianki, Swólszewice Duże, Śwíńsko, Tresta, Trzcíniec, Twarda, Ujazd, Wólka Krzykowska).

Przy tym warto wspomnieć, że autobusy MKZ docierają także do atrakcyjnych turystycznie miejscowości położonych w gminach strefy podmiejskiej, co dodatkowo przyczynia się zwiększeniu spójności komunikacyjnej w obrębie całej „aglomeracji tomaszowskiej”. Korzystanie z usług transportu zbiorowego może stanowić potencjalnie dominującą formę przejazdów turystycznych w projektowanym Obszarze Funkcjonalnym Dolina rzeki Pilicy. Może tak się stać po odpowiednim dofinansowaniu rozwoju infrastruktury technicznej i taboru, budowy autobusowych terminali przesiadkowych, wprowadzania atrakcyjnej oferty i taryfy przewozowej, a także oddzielnych pasów ruchu w miejscach newralgicznych, co znacząco wpłynęłoby na poprawę czasu, kosztów i wygody jazdy dla turystów.

Taksówki i wypożyczalnie samochodów

W 2014 r. na terenie miasta Tomaszowa Mazowieckiego działało 8 firm taksówkarskich. Pozytywnym aspektem jest rozmieszczenie dwóch postojów taksówek w centralnej części miasta (pl. Główackiego, pl. Kóściuszki), w pobliżu atrakcji turystycznych i okolicy dworca kolejowego. Niestety na terenie powiatu tomaszowskiego nie funkcjonowało żadne przedsiębiorstwo oferujące usługi „rent a car” tj. polegającej na wypożyczaniu samochodów osobowych. Tego typu usługi dostępne były najbliżej w Piotrkowie Trybunalskim.

Środki transportu turystycznego

Powiat tomaszowski cechuje się stosunkowo dobrze rozwiniętym segmentem form transportu działającego wyłącznie na potrzeby turystów. Wiele z nich stanowi swoistą atrakcję będącą celem samym w sobie. Są to przede wszystkim rejsy jachtami i łódkami po Zalewie Sulejowskim. W okolicy można wypożyczać sprzęt wodny, w tym kajaki i rowerki wodne w celach wypoczynkowych i poznawczych. W zakres żeglugi wycieczkowej nie wchodzi jednak rejsy obsługiwane statkami pasażerskimi z uwagi na ograniczenia w korzystaniu ze zbiornika wodnego dla łodzi motorowych. Popularną formą transportu lądowego wykorzystywaną w obsłudze turystów są dorożki konne (w sezonie letnim) i kuligi (w sezonie zimowym), które przewożą turystów po wyznaczonej trasie w obrębie poszczególnych gmin i miejscowości. Interesującym sposobem na zwiedzanie Spały i okolic jest również tzw. Kolej Carska. Kolejka ta kursuje regularnie w sezonie turystycznym do miejscowości Konewka, gdzie znajdują się schrony kolejowe z okresu II wojny światowej. Po przyjeździe na miejsce pasażerowie mają czas na zwiedzanie, a następnie cała grupa wraca do Spały. Dla grup zorganizowanych istnieje również możliwość zamówienia kursów w dowolne miejsce w okolicy. Ponadto na terenie powiatu tomaszowskiego dostępna jest oferta wynajem rowerów, skuterów, meksów i quadów.

Szlaki i trasy turystyczne

Szczególną rolę w turystycznej bazie komunikacyjnej odgrywają szlaki i trasy turystyczne. Ich głównym zadaniem jest harmonizacja i właściwe zorganizowanie ruchu turystycznego tak, aby umożliwiała turystom optymalne poznanie odwiedzanego obszaru. Różnorodne formy turystyki

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

uprawiane na obszarze powiatu tomaszowskiego, sprzyjają powstawaniu wielu typów szlaków turystycznych. Szczególnym ich rodzajem są tematyczne trasy turystyczne.

W tej części opracowania scharakteryzowano znakowane szlaki piesze, rowerowe, tematyczne i konne znajdujące się na terenie powiatu tomaszowskiego oraz szlaki nieoznakowane, wyznaczone w terenie umownie, przebiegające drogami leśnymi i polnymi, ale wzmiankowane w informatorach turystycznych powiatu tomaszowskiego. Szlaki zostały wytyczone w ten sposób, aby łączyły najważniejsze walory turystyczne powiatu tomaszowskiego i umożliwiały ich bezpieczne zwiedzanie. Powiat tomaszowski jest obszarem, w którym rozmieszczenie atrakcji turystycznych charakteryzuje się znaczną koncentracją w przestrzeni. Z tego powodu najdogodniejszą formą eksploracji wydaje się podróżowanie pieszo lub na rowerze. Niektóre szlaki i trasy turystyczne, pokrywają się z przebiegiem głównych ciągów drogowych. Intensywny ruch drogowy oraz znaczne przeciążenie części ulic powoduje, że turyści zwiedzający poszczególne miejscowości muszą zmagać się z hałasem, spalinami oraz parkującymi na chodnikach pojazdami. Najtrudniejsza sytuacja ma miejsce w przypadku miejscowości gminnych i Spały, gdzie zwiedzenie może być bardzo uciążliwe i niebezpieczne. Dodatkowym utrudnieniem jest niezadowalający stan oznakowania ścieżek rowerowych. Brak informacji o przebiegu tras oraz słaba promocja tego ekologicznego środka lokomocji, niekorzystnie wpływa na wizerunek powiatu tomaszowskiego i rozwój turystyki rowerowej na tym obszarze.

Znakowane szlaki piesze (8 szlaków pieszych)

Szlak zielony (57 km) z Tomaszowa Mazowieckiego (dworzec PKS) do Lubocza przez Spalski Park Krajobrazowy. Walory i atrakcje turystyczne szlaku:

- Tomaszów Mazowiecki – Rezerwat przyrody nieożywionej „Niebieskie Źródła” ze zjawiskami krasowymi (utworzony w 1961 r.) nad rzeką Pilicą w Tomaszowie Mazowieckim, Skansen Rzeki Pilicy w Tomaszowie Mazowieckim – pierwszy w Polsce skansen poświęcony rzece – osadnictwo, zagospodarowanie, kultura, krajobraz
- Wieś Wąwał – ponor krasowy rzeki Ginącej we wsi Wąwał połączony z Rezerwatem Niebieskie Źródła, zabytkowa kapliczka
- Smardzewice – Ośrodek Hodowli Żubrów w Smardzewicach, ścieżka edukacyjno-turystyczna
- Jeleń – kompleks poniemieckich schronów (w tym schron kolejowy) z czasów II wojny światowej z zespołem obiektów naziemnych
- Ciebłowice Duże – Krzyż i Kopiec Wolności im. Tadeusza Kościuszki, pomnik i krzyż ku pamięci bohaterów Armii Krajowej poległych w kraju i za granicą
- Królowa Wola – według legendy osada założona przez żonę Władysława Hermana, która zachwyła się pięknem okolicy, we wsi kultywowany jest folklor opoczyński i rawski
- Liciężna – lasy, malownicze doliny i wąwozy, tereny rekreacyjne i wędkarskie nad Pilicą; rezerwat leśny Żądłowice, w lasach pozostałości okopów i transzeje z okresu I wojny światowej
- Grotowice – park krajobrazowy z przełomu XVIII i XIX w., figura pamiątkowa z 1607 r. ufundowana przez Władysława Grotowskiego na pamiątkę bitwy z rokoszanami zebrzydowskimi pod Guzowem, lipa drobnolistna – pomnik przyrody o obwodzie pnia przekraczającym 6 m

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

Szlak czerwony partyzancki (268 km) z Szydłowca do Radomska. W powiecie tomaszowskim przebiega ok. 33 km od wsi Iłki do Fryszerka. Szlak obejmuje miejsca bitew, w których brali udział partyzanci i żołnierze polscy. Walory i atrakcje turystyczne szlaku:

- Swolszewice Małe – ferma strusi afrykańskich
- Nagórzyce – Podziemna Trasa Turystyczna Groty Nagórzyckie
- Tomaszów Mazowiecki – rezerwat przyrody nieożywionej „Niebieskie Źródła”, Skansen Rzeki Pilicy, Pałacyk Jana Rodego (obecnie Urząd Stanu Cywilnego), ewangelicki kościół Zbawiciela, kościół pw. Św. Antoniego
- Spała
- Borki – leśniczówka otoczona jednymi z najstarszych fragmentów Lasów Spalskich
- Inowódz
- Fryszerka

Szlak niebieski im. Prezydenta Profesora Ignacego Mościckiego (ok. 21,5 km) ze Spały do Tomaszowa Mazowieckiego. Łączy walory przyrodnicze Puszczy Nadpilickiej:

- lasy i łąki Puszczy Spalskiej
- Cieślówice Duże
- Jeleń – kompleks bunkrów z czasów II wojny światowej
- Wąwał
- Smardzewice – rezerwat żubrów, ścieżka dydaktyczna oraz kościół i klasztor pw. Św. Anny, kopalnia piasków szklarskich „Biała Góra”
- Tomaszów Mazowiecki – Skansen Rzeki Pilicy oraz Rezerwat Niebieskie Źródła

Szlak niebieski – szlak rzeki Pilicy (122 km) z Piotrkowa Trybunalskiego do Krzętów. Na terenie powiatu tomaszowskiego ma długość 17 km i biegnie od Swolszewic Małych do Karolinowa.

Szlak żółty – szlak carskich łowów (30 km) ze Smardzewic do Rzeczyca. Łączy miejsca związane z pobytami i polowaniami cara Aleksandra III.

Szlak czarny – szlak cudownych obrazów (35,5 km). Trasa prowadzi dawnymi szlakami pielgrzymkowymi z sanktuarium w Studziennej-Poświętnej przez Inowódz do klasztoru franciszkanów w Smardzewicach.

Szlak zielony – zwany traktem przez Puszcę Pilicką (40 km) z Czerniewic do Poświętnego. Na trasie fragmenty dawnej Puszczy Pilickiej i stare leśniczówki.

Szlak czerwony – zwany drogą do żubrów (19,5 km) ze Smardzewic do Inowódza. Na trasie znajduje się Ośrodek Hodowli Żubrów w Smardzewicach i fragmenty starych borów sosnowych.

Znakowane ścieżki rowerowe (9 ścieżek rowerowych)

Trasy rowerowe w powiecie tomaszowskim łączą miejsca cenne przyrodniczo, zabytki architektury i budownictwa, jak również miejsca charakterystyczne w lokalnym krajobrazie kulturowym – kaplice przyroźne, stare domy, drogi polne. Poniżej zamieszczono charakterystyki tras dla rowerzystów: ścieżek rowerowych, szlaku rowerowego oraz tras, które nie zostały wytyczone jako oficjalne szlaki rowerowe, ale przebiegają lokalnymi, gminnymi drogami asfaltowymi, szutrowymi, leśnymi i polnymi umożliwiając zwiedzanie ciekawych miejsc w powiecie tomaszowskim. Tego rodzaju trasy omówione zostały szczegółowo w informatorze

turystycznym pt. „Trasy rowerowe Ziemi Tomaszowskiej... i nie tylko”⁸⁶. Jest to rozwiązanie sprzyjające zarówno turystyce rowerowej na dłuższych trasach, jak i jednodniowym, rekreacyjnym wycieczkom rowerowym mieszkańców czy odwiedzających jednodniowych. Łącznie dostępnych jest 20 tego rodzaju tras rowerowych.

Trasy przebiegają w taki sposób, że jazdę na rowerze można połączyć ze zwiedzaniem lub uprawianiem sportów wodnych – na trasie znajdują się przystanie wodne czy wypożyczalnie sprzętu – w większych miejscowościach, na terenach nad Zalewem Sulejowskim, przy obiektach bazy noclegowej. Nie jest to rozwiązanie unikatowe w skali Polski, jednak odpowiednie działania organizacyjne i promocyjne mogą przyczynić się do włączenia tego rodzaju tras rowerowych do sieci ścieżek i szlaków rowerowych powiatu tomaszowskiego.

Ścieżka rowerowa im. Zygmunta Goliata wokół Zbiornika Sulejowskiego. Trasa główna obejmuje 68,5 km, trasa wariantowa (trasa A) wydłużona jest o ścieżkę do rezerwatu Gaik – 71 km.

- Leonów „Kiełbikowa Strzecha”
- Zatoka „Borki”
- Skansen Rzeki Pilicy
- Zapora Zbiornika Sulejowskiego
- Zarzęcin
- Cypel na Piaskach
- Opactwo Cystersów w Podklasztorzu
- Uroczysko Lubiaszów

Ścieżka pieszo-rowerowa Tomaszów Mazowiecki – Spała (12,2 km).

- Tomaszów Mazowiecki
 - Rezerwat „Niebieskie Źródła”
 - Skansen Rzeki Pilicy
 - przystań OSiR z wypożyczalnią kajaków, sztucznie mrożony tor lodowy
 - Klub Sportowy Lechia z bazą sportową (hala sportowa, korty tenisowe, boisko piłkarskie), noclegową i gastronomiczną
- skrzyżowanie ulicy Spalskiej z drogą krajową nr 48, początek ścieżki w terenie pozamiejskim na terenie lasu
 - Spalski Park Krajobrazowy, Rezerwat Spała i Rezerwat Konewka
 - mikroklimat sprzyjający wypoczynkowi i rekonwalescencji
 - Konewka (poza ścieżką) – 380-metrowy bunkier z czasów II wojny światowej
 - Rezerwat Gać Spalska – śródleśna rzeka nizinna wraz ze stanowiskami chronionymi rzadkich roślin i zwierząt
 - Spała – dawna rezydencja myśliwska rosyjskich carów i prezydentów Rzeczypospolitej, kościół pw. Matki Bożej Królowej Korony Polskiej, posąg żubra, Dom Pamięci Walki i Męczeństwa Leśników i Drzewiarzy Polskich, Ośrodek Przygotowań Olimpijskich, „jarmarki spalskie” w każdą drugą niedzielę miesiąca od kwietnia do października

⁸⁶ Kucharczyk A., *Trasy Rowerowe Ziemi Tomaszowskiej... i nie tylko*, Wyd. Agencja Wydawnicza PAJ-Press, s. 8-26.

Ścieżka rowerowa na ul. św. Antoniego i ul. Oskara Langego (2 km) w Tomaszowie Mazowieckim. Ścieżka kończy się przy rondzie „Zesłańców Sybiru” i pomnika zbudowanym ku ich pamięci. W tym miejscu łączy się ze sobą ścieżka wykonana na ul. Jana Pawła II biegnąca w kierunku Zalewu Sulejowskiego.

Ścieżka rowerowa w ciągu ulic: Jana Pawła II, Pod Grotami, Nagórzycka (5,1 km). Przebiega przez tereny leśne i prowadzi do Grot Nagórzyckich. Łączy się z trasą rowerową do rzeki Pilicy i do Zbiornika Sulejowskiego.

Ścieżka rowerowa w prawym pasie drogowym ul. Św. Antoniego (1 km). Łączy się ze ścieżką pieszo-rowerową Tomaszów Mazowiecki – Spała.

Ścieżka rowerowa na ul. Marszałka J. Piłsudskiego (0,5 km).

Ścieżka rowerowa na ul. Milenijnej (1,3 km).

Ścieżka rowerowa w ciągu ulic: PCK. i Nowy Port (1 km). Przebiega obok przystani OSiR, gdzie znajduje się wypożyczalnia kajaków oraz organizowane są spływy kajakowe.

Ścieżka rowerowa na ul. Wierzbowej i Batalionów Chłopskich (0,8 km). Łączy się ze ścieżką na ulicy Jana Pawła II (biegnącą w kierunku Grot Nagórzyckich i Zalewu Sulejowskiego) i ciągiem pieszo-rowerowym Tomaszów – Spała (początkowa jego część na ul. św. Antoniego).

Znakowane szlaki rowerowe (1 szlak)

Szlak rowerowy niebieski im. Juliana Tuwima (22 km) z Tomaszowa Mazowieckiego do Zakościela.

- Glinnik – lotnisko wojskowe
- Droga prezydencka (kostka bazaltowa), aleja lipowo-jaworowa
- Spalski Park Krajobrazowy
- Spała-Konewka (poza szlakiem)
 - polskie schrony z II wojny światowej - bunkry w Konewce
- Punkt dydaktyczny Leśnego Kompleksu Promocyjnego „Lasy Spalsko- Rogowskie”
- Teofilów
 - jedyna w Polsce czynna kopalnia eksploatująca halcedonit ze złoża „Teofilów”
- Inowłódz
 - Cmentarz wojenny z 1914 r.
 - Punkt Informacji Turystycznej
- Zakościele
 - Kościół św. Idziego, taras widokowy, panorama na Wzgórza Opoczyńskie, Równinę Piotrkowską i Dolinę Pilicy

Pozostałe trasy rowerowe nieoznaczone w terenie

Od Pilicy do Rawki (100 km)

- Etap 1 Tomaszów Mazowiecki – Spała 8 km (ścieżka leśna)
- Etap 2 Spała – Inowłódz 6,5 km (droga asfaltowa)
- Etap 3 Inowłódz – Zakościele – Łęg 10,5 km (droga asfaltowa, domy, domki letniskowe, las sosnowy, droga szutrowa, droga piaszczysta, droga przez pola), na trasie kościół Św. Idziego, rezerwat Żądłowice, polana nad Pilicą – miejsce na kąpiel i odpoczynek, dolina Pilicy

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

- Etap 4 Łęg – Grotowice – Lubocz 5,2 km (droga polna, droga szutrowa), na trasie dolina rzeki Pilicy, stary ceglany most na rzece Luboczance w Luboczu
- Etap 5 Lubocz – Rzeczyca 5,2 km (droga asfaltowa), na trasie ciekawy krajobraz
- Etap 6 Rzeczyca – Krzemienica 18,1 km (droga asfaltowa, droga leśna, miejscami droga podmokła), na trasie bagniste, leśne oczka wodne, lasy, ciekawe krajobrazy
- Etap 7 Krzemienica – Stanisławów Lipski – Żelechlinek 14 km (droga szutrowa, droga piaszczysta, droga polna, droga asfaltowa, część trasy łączy się z czerwonym szlakiem rowerowym), na trasie łagodne wzniesienia, ciekawe krajobrazy, lasy, w dolinach jeziora i stawy
- Etap 8 Żelechlinek – Tarnowska Wola – Lubochnia 20 km (droga asfaltowa, droga szutrowa, droga leśna, droga gruntowa), na trasie pozostałości bruku na drodze – „traktu królewskiego”
- Etap 9 Lubochnia – Małecz – Tomaszów Mazowiecki 14,6 km (droga asfaltowa, droga leśna), na trasie stacja harcerska w starym dworku, rezerwat Małecz – wiosną kwitnące azalie, rezerwaty Kruszwice i Starodrzewu Lubocheńskiego, las, ścieżka rowerowa Tomaszów – Spała.

Wokół Zalewu (51 km)

- Tama w Smardzewicach, plaża, moło (droga asfaltowa)
- Tresta, lasy nad Zalewem Sulejowskim, stacja terenowa Uniwersytetu Łódzkiego
- Wioska żeglarska w Zarzęcie, kapliczka poświęcona mieszkańcom Zarzęcina zamordowanym w czasie II wojny światowej
- Sulejowski Park Krajobrazowy
- Szlak romański w Sulejowie – zespół klasztorny opactwa cystersów w Podklasztorzu (dzielnica Sulejowa), późnoromański kościół św. Tomasza, XIII-wieczny kapitułarz
- Sulejów – dolina Pilicy, ścieżka rowerowa na wale Pilicy, panorama Sulejowa, kościół św. Floriana
- Krajobraz leśny, krajobraz wodny, Zalew Sulejowski, wysokie trawy, szerokie rozlewiska rzeczne, siedliska ptaków, kładka na rzece Luciąża, kładki prowadzące przez dawne koryta Luciąży, zasypane przy budowie zalewu
- Barkowice – łąka i taras widokowy, krajobraz wysp zalewu, Barkowice Mokre – kapliczka poświęcona pamięci żołnierzy Armii Krajowej, którzy brali udział w walkach zbrojnych w tym regionie
- Rezerwat Lubiaszów – jodły, dęby i modrzewie
- Przystań żeglarska i wypożyczalnia sprzętu wodnego w Bronisławowie
- Ośrodki wypoczynkowe Iłki i Borki.

Trasa pełna atrakcji (24 km) Tomaszów Mazowiecki – Smardzewice – Jeleń – Tomaszów

- Groty Nagórzyckie
- Tama na Zalewie Sulejowskim
- Klasztor w Smardzewicach
- Ośrodek Hodowli Żubrów
- Bukry w Jeleniu
- Rezerwat Niebieski Źródła

- Skansen Rzeki Pilicy

Nad Zalew inaczej (13,2 km) Tomaszów Mazowiecki – Dąbrowa – Wiaderna – Swolszewice Małe – Borki – Tama na Zalewie Sulejowskim (droga asfaltowa, polna, leśna)

- Tomaszów Mazowiecki
- Leśna ścieżka edukacyjna w okolicach Wiaderna
- Tor gokartowy
- Zalew Sulejowski, port „U Marusia”, wypożyczalnia żaglówek, tawerna, kemping w Borkach

Do Wielkich Drzew (28 km) Tama w Smardzewicach – Bukowiec – Małe Końskie – Góry Trzebiatowskie – Karolinów – Smardzewice

- Zalew Sulejowski
- Rezerwat Twarda – 23,48 ha powierzchni, wielogatunkowe lasy grądowe i bory mieszane dębowo-jodłowe, gatunki roślin z siedlisk ciepłolubnych: miodownik melisowaty, dąbrówka kosmata, lilia złotogłów; widłaki: jałowcowaty i goździsty, bluszcz, pszeniec gajowy
- Rezerwat Błogie – 69,48 ha powierzchni, naturalne drzewostany jodłowe, drzewostany mieszane z udziałem jodły na północnej granicy jej zasięgu, grądy, bory mieszane, łęgi, grądy jodłowe, paproć nasięźdrzał pospolity, widłaki – jałowcowaty, goździsty, wroniec, bluszcz pospolity, wawrzynek wilczełyko, starodrzew dębowo-sosnowy
- Rezerwat Gaik – 32,86 ha powierzchni, grąd kontynentalny, grąd typowy, drzewostany dębowe; widłak jałowcowaty i goździsty, pierwiosnek lekarski, podkolan biały, pięciornik biały, turzycza pagórkowata, ptaki: dzięcioły, wilga, grzywacz, dudek

Do Tamy ekstremalnie (10 km) Tomaszów Mazowiecki – Biała Góra – Smardzewice

- Rezerwat Niebieskie Źródła
- Brzeg Pilicy, starorzecza, oczka wodne
- Skansen Rzeki Pilicy
- Małe groty

Wokół Piasecznicy i Bieliny (25 km) Tomaszów Mazowiecki – Zaborów II – Sangrodz – Ujazd – Wygoda – Dębniak – Tomaszów Mazowiecki

- Młyn w Zaborowie II
- Zabytki Ujazdu – Pałac Ostrowickich, kościół św. Wojciecha, stara plebania

Nietypowo do Inowłodza (17 km) Tomaszów Mazowiecki – Brzustów – Inowłódz

- Kościół modrzewiowy pw. Św. Marcina biskupa

Do Bajkowej chatki (12 km) Tomaszów Mazowiecki – Luboszewy – Marianka – Dąbrowa – Glinnik – Spała

- Dąbrowa 50 – chata z okrągłych bali o konstrukcji zrębowej, bale uszczelnione mchem i malowaną gliną, zdobiona ciesielskimi i snycerskimi detalami, wewnątrz sieć, dwie izby i strych. Jest to tzw. dróżniczówka – dom dróżnika wybudowany za czasów carskich. Budowa datowana jest na początek XX w. Własność prywatna, możliwe zwiedzanie.

Od Gaci do Strugi (28 km) Spała – Głina – Liciężna – Żądłowice – Inowłódz – Spała

- Rezerwat Konewka
- Kapliczki w Glinie
- Zespół dworski z II poł. XIX w. w Glinie
- Rozlewiska na rzece Strudze
- Rezerwat Żądłowice
- Zabytki Inowłodzia

Śladami Edwarda Gierka (19 km) Spała – Konewka – Jezioro Jasień – Spała

- Rezerwat Gać Spalska
- Stawy na rzecz Gać
- Bunkry w Konewce
- Rezydencja Edwarda Gierka

Ze Spały do Bancfoły (31 km) Spała – Lechów – Czerniewice – Wielka Wola – Spała:

- Rezerwat Gać Spalska
- Drewniany kościół i dzwonnica w Czerniewcach
- Dworski park w Czerniewicach
- Rezerwat Konewka

Do szanca i cudownego obrazu (14 km) Inowłódz – Fryszarka – Anielin – Studzianna-Poświętne**Droga do stawów (20,5 km) Czerniewce – Krzemienica – Chociw – Chociwek – Strzemeszna – Czerniewce**

- Kościół gotycko-renesansowy w XVI w. we wsi Krzemienica
- Kapliczka przydrożna z XVII w. w Krzemienicy
- Park i klasycystyczny dwór drewniany z XVIII/XIX w. we wsi Chociw
- Kapliczka przydrożna z XVII w. przy drodze z Lipia do Krzemienicy

Wśród kapliczek (12 km) Czerniewce – Studzianki – Annopol Duży – Teodozjów – Paulinów – Czerniewce

- Zespół późnoklasycystycznych murowanych budynków dworskich z XIX w.
- Przydrożne kapliczki w Studziankach, Annopolu Dużym, Teodozjowie, Paulinowie

Przez laski do Rawki (19,7 km) Żelechlinek – Karolinów – Dzielnica – Gutkowice – Władysławów – Naropna – Żelechlinek

- Kościół w Żelechlinku
- Młyn wodny w Gutkowicach
- Rezerwat Rawki
- Przydrożne kapliczki

Do małego pojezierza (25 km) Żelechlinek – Łochów – Nowe Byliny – Wolica – Stare Byliny – Radwanka – Żelechlinek

1. Stawy w Starych Bylinach
2. Dwór w Starych Bylinach

3. Kapliczki przydrożne

Przez trawki do Rękawki (19 km) Żelechlinek – Bukowiec – Chociszew – Lesisko – Stanisławów – Żelechlin – Żelechlinek

Urok polnych dróg (14,5 km) Czerniewce – Paulinów – Radwanka – Feliksów – Naropna – Żelechlinek

Jedziemy do Spały (12 km) Tomaszów Mazowiecki – Luboszewy – Nowy Glinnik – Glinnik – Spała

Po górską premię (19 km) Smardzewice – Twarda – Unewel – Wyganów – Sławno

Szlaki tematyczne kulturowe

Szlak Romański

Szlak turystyczny o zasięgu europejskim. W Polsce łączy zabytki romańskie z Gniezna, Krakowa, Siewierza, Sulejowa, Tumu. Na szlaku znajduje się romański kościół św. Idziego w Inowłodzu. Oprócz tego kościoła w powiecie tomaszowskim znajduje się jeszcze 6 kościołów romańskich. Kościół św. Idziego w Inowłodzu zbudowano na przełomie XI/XII wieku na wzgórzu. Był to obiekt o przeznaczeniu nie tylko sakralnym, ale też obronnym dający schronienie miejscowej ludności w niespokojnych czasach. W latach 30 XX w. prowadzone były prace pod kierunkiem Wilhelma Henneberga mające na celu zabezpieczenie zabytkowej materii.

Szlak Grunwaldzki

Szlak znajduje się na terenie województwa łódzkiego i przebiega o odcinku o długości ok. 160 km. Powstał w 2010 r., w 600-tą rocznicę bitwy pod Grunwaldem. Łączy miejsca znajdujące się na terenie dzisiejszego województwa łódzkiego, z których w 1410 r. wyruszały wojska pod Grunwald. Na terenie powiatu tomaszowskiego szlak obejmuje kościół św. Wojciecha z XVII w. z rokokowymi ołtarzami oraz kaplicą Ostrowskich oraz Pałac Ostrowskich z 1812 r. z parkiem, w którym rośnie starodrzew (gmina Ujazd) oraz kościołem pw. Wniebowzięcia NMP z XIX/XX w. (gmina Lubochnia). Szlak Grunwaldzki łączy Europejski Szlak Cysterski z Europejskim Szlakiem Bursztynowym poprzez Szlak Kultury Janisławickiej, Szlak Kolei Warszawsko - Wiedeńskiej, Szlak Radziwiłłowski oraz Szlak Meandrami Rawki.

Łódzki Szlak Konny

Łódzki Szlak Konny jest najdłuższą w Europie trasą tego rodzaju. Długość szlaku to 1817 km; obejmuje dwie pętle: zewnętrzną (49 odcinków, 1461 km) oraz wewnętrzną (12 odcinków, 356 km). Szlak łączy różnorodne walory turystyczne z terenu województwa łódzkiego, do których możliwy jest dojazd konny, a na trasie znajduje się niezbędna do uprawiania tej formy turystyki infrastruktura. Na trasie znajduje się również ponad 200 ośrodków jeździeckich.

Walory turystyczne powiatu tomaszowskiego, które znajdują się na trasie Łódzkiego Szlaku Konnego to: kościół św. Idziego w Inowłodzu, Ośrodek Hodowli Żubrów w Smardzewicach, bunkry w Konewce i Zalew Sulejowski. Podróżując szlakiem konnym w określonych dniach, można wziąć udział w historycznych rekonstrukcjach w Skansenie Rzeki Pilicy w Tomaszowie Mazowieckim oraz w spalskich dożynki, ponieważ te wydarzenia kulturalne również zostały zaliczone do atrakcji znajdujących się na szlaku. Ponadto, na szlaku znajduje się 5 ośrodków jazdy konnej: w Zakościelu i Królowej Woli (gmina Inowłódz), Swolszewice Małe

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

(gmina wiejska Tomaszów Mazowiecki), Mikołajów i Michałów (gmina Rokiciny). Szlak jest oznaczony tablicami informacyjnymi z mapą, plakatami, drogowskazami i innymi tablicami kierunkowymi w terenie. Tablice informacyjne znajdują się w centrum Spały i w Tomaszowie Mazowieckim przy skansenie.

Odcinki Łódzkiego Szlaku Konnego na terenie powiatu tomaszowskiego:

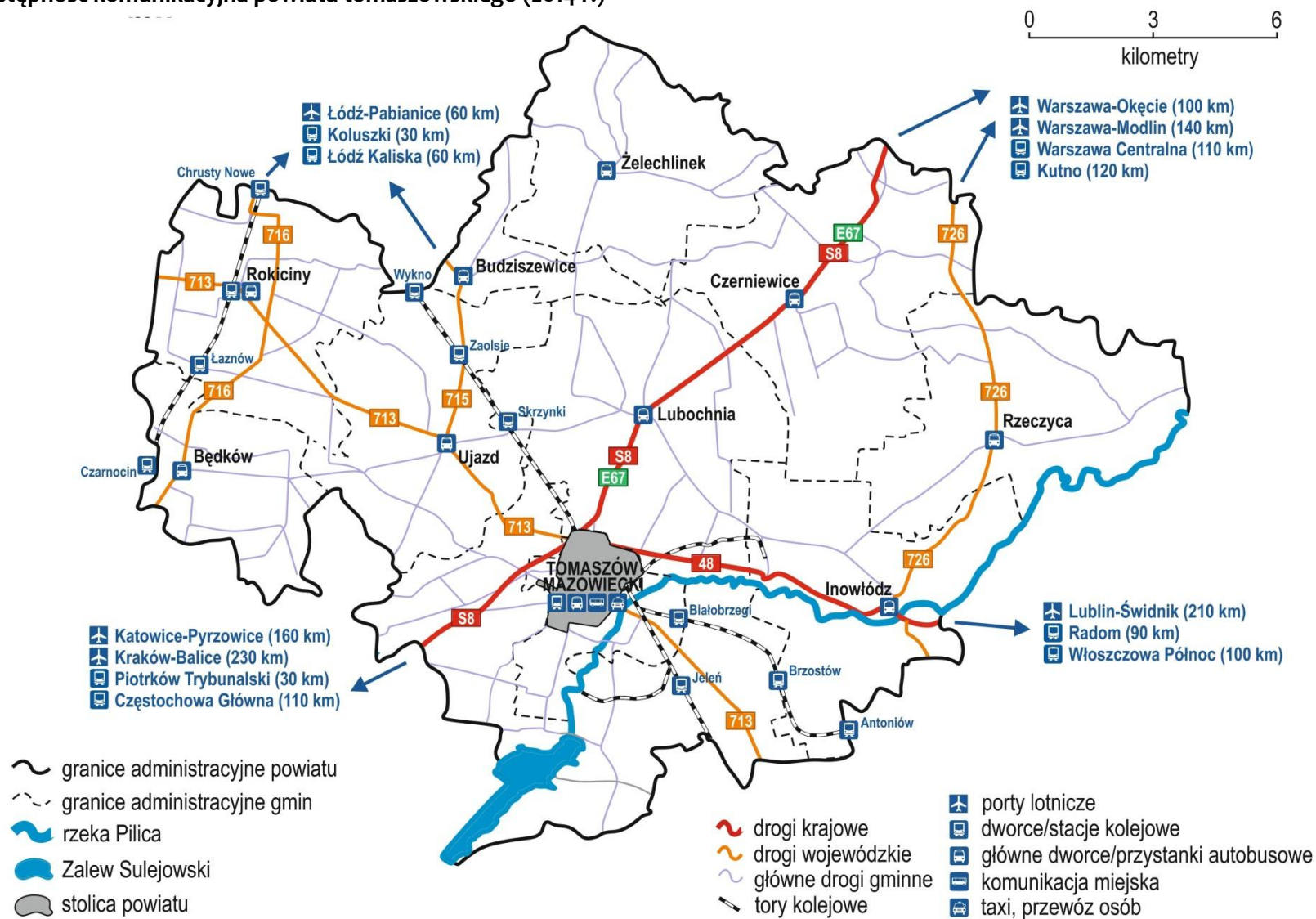
- pętla zewnętrzna odcinek 12; Doleck – Zakościele, na trasie: Spalski Park Krajobrazowy, dolina Pilicy
- pętla zewnętrzna odcinek 13; Zakościele - Swolszewice Małe, na trasie: Spalski Park Krajobrazowy, Kopalnia „Biała Góra” w Smardzewicach, Spała – wieża ciśnień, most żelbetowy na rzece Pilicy, dawne założenie parkowo-pałacowe w Spale, Dom Ludowy w Królowej Woli, dawny piec hutniczy w Zakościelu, rezerwaty Spała i Jeleń
- pętla zewnętrzna odcinek 14; Między Mrogą a Pilicą, na trasie: Spała i Inowłódz
- pętla zewnętrzna odcinek 15; Bogusławice – Swolszewice Małe, na trasie: Sulejowski Park Krajobrazowy, Zalew Sulejowski, Groty Nagórzyckie
- pętla zewnętrzna odcinek 16; Swolszewice Małe – Józefów Stary, na trasie: Zalew Sulejowski, Sulejowski Park Krajobrazowy

Szlaki kajakowe na rzece Pilicy

Łącznie szlak kajakowy na rzece Pilicy w województwie łódzkim liczy 150 km. Cały szlak składa się z krótszych tras kajakowych. Na szlaku znajdują się ośrodki rekreacyjno-wypoczynkowe, gospodarstwa agroturystyczne, wypożyczalnie sprzętu kajakowego, organizatorzy spływów kajakowych. Szlak kajakowy Pilicy w powiecie tomaszowskim obejmuje trzy odcinki na trasach: Sulejów – Smardzewice (20,7 km), Smardzewice – Spała (18,7 km), Spała – Wólka Kuligowska (20,9 km). Oprócz tego dostępnych jest 5 szlaków kajakowych, które mają swój początek w Tomaszowskim Mazowieckim:

- Tomaszów Mazowiecki – Spała – Inowłódz: 19 km, czas spływu 4 godziny
- Tomaszów Mazowiecki – Fryszerka: 21 km, czas spływu 4,5 godziny
- Tomaszów Mazowiecki – Mysiakowiec: 29 km, czas spływu 6 godzin
- Tomaszów Mazowiecki – Gapinin: 35 km, czas spływu 7 godzin
- Tomaszów Mazowiecki – Nowe Miasto n. Pilicą, 51 km, czas spływu 2 dni

Rycina 15. Dostępność komunikacyjna powiatu tomaszowskiego (2014 r.)

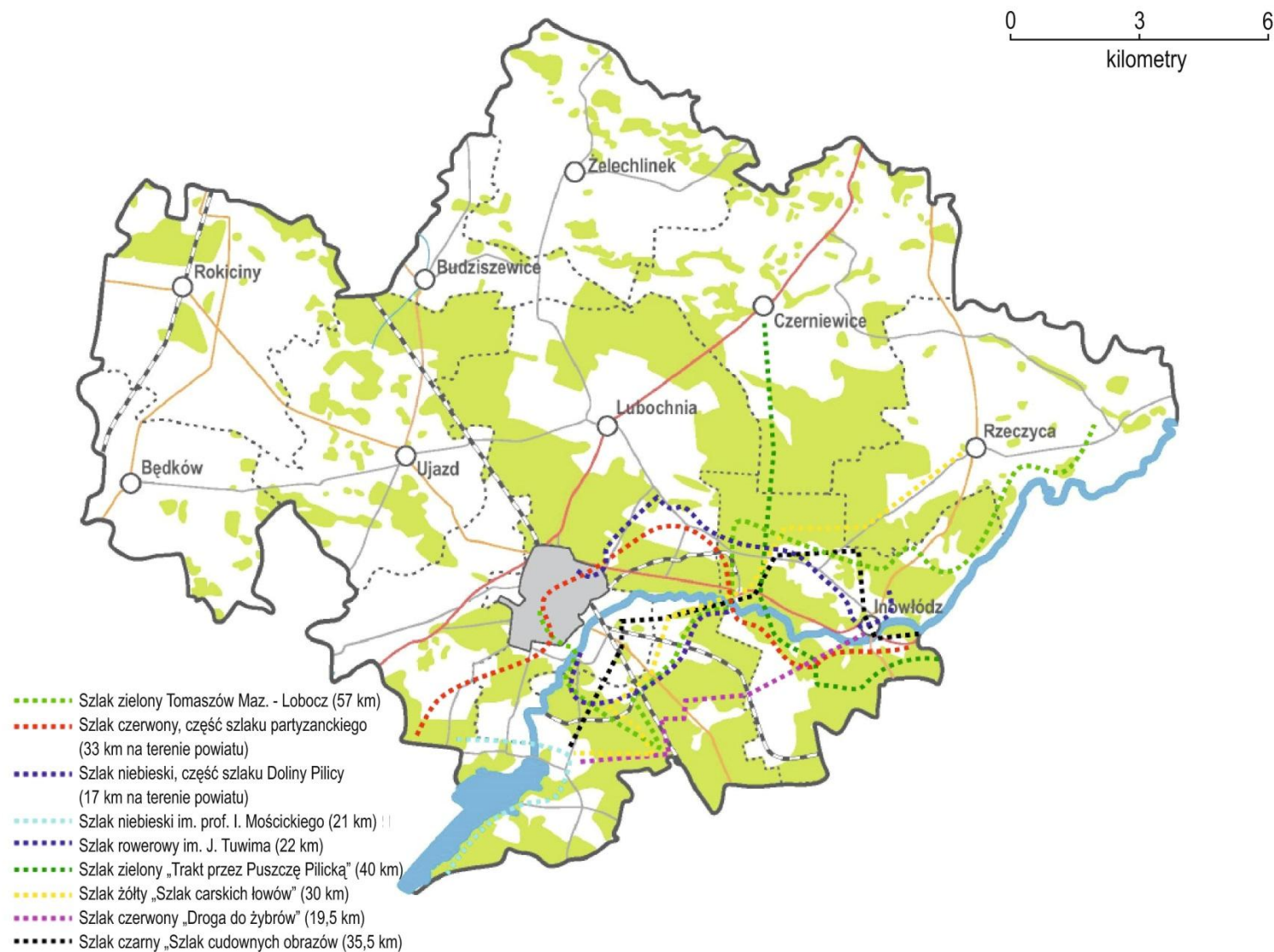
Opracowanie:

Centrum Doradztwa Strategicznego, 30 – 103 Kraków ul. Włóczków 22/3,
Tel. (12) 623 77 40, Fax (12) 623 77 85, www.cds.krakow.pl e-mail: cds@cds.krakow.pl

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

Rycina 16. Wybrane szlaki turystyczne na terenie powiatu tomaszowskiego (2014 r.)

Opracowanie:

Centrum Doradztwa Strategicznego, 30 – 103 Kraków ul. Włóczków 22/3,
Tel. (12) 623 77 40, Fax (12) 623 77 85, www.cds.krakow.pl e-mail: cds@cds.krakow.pl

4.2. Baza noclegowa

Jednym z podstawowych elementów zagospodarowania turystycznego jest baza noclegowa, w skład której wchodzi wszelkie obiekty i urządzenia umożliwiające osobom przyjezdnym nocleg poza miejscem stałego zamieszkania. Świadczenia noclegowe są jednym z trzech zasadniczych usług turystycznych (obok usług transportowych i gastronomicznych), bez których rozwój turystyki jest znacznie ograniczony. Istnieją różne kryteria podziału infrastruktury noclegowej, w tym kryterium dostępności (obiekty ogólnodostępne – otwarte i środowiskowe – zamknięte), czasu ich wykorzystania (sezonowe i całoroczne) czy standardu i zakresu usług (m.in. obiekty hotelarskie, kempingi i obozowiska turystyczne, gospodarstwa agroturystyczne, kwatery i inne obiekty prywatne świadczące usługi noclegowe). Bazę noclegową w powiecie tomaszowskim scharakteryzowano w tabeli poniżej (tab. 16) na podstawie informacji udostępnionych na stronie internetowej powiatu tomaszowskiego w podziale na dwie grupy, tj.: hotele, zespoły domków turystycznych i inne obiekty zakwaterowania zbiorowego oraz gospodarstwa agroturystyczne.

Hotele, zespoły domków turystycznych i inne obiekty zakwaterowania zbiorowego

Według danych Banku Danych Lokalnych Głównego Urzędu Statystycznego (BDL GUS), w 2014 r. w powiecie tomaszowskim baza noclegowa składała się przede wszystkim z obiektów klasyfikowanych jako hotele, zespoły domków turystycznych i inne noclegowe, np. schroniska turystyczne czy apartamenty. Zestawienie to uzupełniają gospodarstwa agroturystyczne, pozostające jednak poza statystykami BDL GUS na poziomie gmin. Hotele w powiecie tomaszowskim skategoryzowane zostały jako cztero- i trzygwiazdkowe. Obiekty hotelowe znajdują przede wszystkim w mieście Tomaszów Mazowiecki oraz na terenie gmin wiejskich: Tomaszów Mazowiecki i Inowódz. Łącznie jest to 8 obiektów hotelowych. Rejestrowaną przez BDL GUS bazę noclegową uzupełniają inne obiekty noclegowe, tj. pensjonaty i motele, których jest zdecydowanie najwięcej, bo 16 obiektów na terenie powiatu. Zespoły domków turystycznych znajdują się w mieście Tomaszów Mazowiecki i gminie wiejskiej Inowódz.

Specyfiką bazy noclegowej powiatu tomaszowskiego jest jej nierównomierne rozmieszczenie w przestrzeni. Obiekty noclegowe znajdują się w gminach atrakcyjnych pod względem wypoczynkowym, krajobrazowym i przyrodniczym, w których koncentruje się ruch turystyczny. W gminie wiejskiej Tomaszów Mazowiecki znajdują się znane łódzkie miejscowości wypoczynkowe, jak Smardzewice i Swolszewice Małe, Tresta, Karolinów, Zaborów. Częściowo w tej gminie wiejskiej znajduje się Zalew Sulejowski oraz Sulejowski Park Krajobrazowy. Poza tym, miasto Tomaszów Mazowiecki stanowi ważny ośrodek administracyjny, tj. siedzibę powiatu tomaszowskiego. Oprócz tego hotele z zapleczem konferencyjnym znajdują się w atrakcyjnej turystycznie gminie Inowódz, przede wszystkim w miejscowości Spała.

Duże zróżnicowanie obiektów noclegowych w powiecie tomaszowskim ma swoje odzwierciedlenie w zróżnicowanej jakości, zakresie i cenie świadczonych usług; dając turystom możliwość wyboru dogodnej dla siebie oferty. W powiecie tomaszowskim funkcjonują hotele, ośrodki wypoczynkowe o dodatkowych funkcjach konferencyjnych i szkoleniowych dla turystyki biznesowej czy motywacyjnej, pensjonaty oraz 2 ośrodki sportowo-rekreacyjne z zapleczem noclegowym i gastronomicznym. W ostatniej grupie na szczególną uwagę zasługuje Ośrodek

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

Przygotowań Olimpijskich Centralnego Ośrodka Sportu (COS) w Spale. Kompleks ośrodka obejmuje 3 obiekty hotelowe z profesjonalnym zapleczem sportowym, w skład którego wchodzi stadion lekkoatletyczny, pływalnia kryta czy zespół hal sportowych oraz gabinety zabiegowe. Hotele są nowoczesnymi obiektami noclegowymi z rozbudowanym zapleczem konferencyjnym i bankietowym. Bazę noclegową w tej grupie uzupełniają pensjonaty, podmioty świadczące usługi noclegowe w formie udostępniania kwater prywatnych oraz miejsca noclegowe w obiektach gastronomicznych.

Tabela 16. Baza noclegowa w powiecie tomaszowskim

NAZWA JEDNOSTKI	OBIEKTY HOTELOWE	INNE OBIEKTY NOCLEGOWE – RAZEM	
		ZESPOŁY DOMKÓW TURYSTYCZNYCH	INNE NOCLEGOWE
Tomaszów Mazowiecki (gmina miejska)	3	1	2
Inowódz	4	1	7
Rokiciny	0	0	2
Tomaszów Mazowiecki (gmina wiejska)	5	0	4
Ujazd	0	0	1
Powiat tomaszowski – ogółem	12	2	16

Źródło: Bank Danych Lokalnych Głównego Urzędu Statystycznego (data dostępu: 31.07.2014).

Tabela 17. Kategoryzacja bazy noclegowej w powiecie tomaszowskim

NAZWA JEDNOSTKI	HOTELE		PENSJONATY
	KATEGORIA ****	KATEGORIA ***	W TRAKCIE KATEGORYZACJI
Tomaszów Mazowiecki (gmina miejska)	0	1	0
Inowódz	1	1	1
Tomaszów Mazowiecki (gmina wiejska)	0	1	1

Źródło: Bank Danych Lokalnych Głównego Urzędu Statystycznego (data dostępu: 31.07.2014).

Bardzo ważna dla rozwoju turystyki jest obecność niekategoryzowanych obiektów taniej bazy noclegowej. W tej grupie zasadnicze znaczenie mają kwatery prywatne i gospodarstwa agroturystyczne. Obiekty tego typu odznaczają się dużym zróżnicowaniem w zakresie pojemności oraz jakości i standardu usług świadczonych w cenie noclegu. Ich cechą charakterystyczną jest brak jednolitego nazewnictwa, co w konsekwencji wprowadza duże zamieszanie w ofercie noclegowej. Często bowiem, pod tą samą nazwą i ceną, funkcjonują obiekty znacząco różniące się standardem i jakością usług. Istotną niedogodnością jest także brak oznakowania w terenie, oraz sprzedaż rzadko odbywająca się jedynie za pośrednictwem Internetu. Skutkiem tego są trudności w precyzyjnym określeniu wielkości podaży i popytu oferowanych w nich miejsc noclegowych.

Tabela 18. Struktura bazy noclegowej w gminach powiatu tomaszowskiego w 2013 r.

RODZAJ OBIEKTU NOCLEGOWEGO (O – liczba obiektów, M – liczba miejsc noclegowych)		POWIAT TOMASZOWSKI	TOMASZÓW MAZOWIECKI (GM. MIEJSKA)	INOWŁÓDZ	ROKICINY	TOMASZÓW MAZOWIECKI (GM. WIEJSKA)	UJAZD
Ogółem	O	30	6	12	2	9	1
	M	1980	299	1105	33	509	34
Hotele	O	4	1	2	0	1	0
	M	297	58	174	0	65	0
Pensjonaty	O	2	0	1	0	1	0
	M	38	0	20	0	18	0
Inne obiekty hotelowe	O	6	2	1	0	3	0
	M	247	102	58	0	87	0
Domy wycieczkowe	O	1	0	0	0	0	1
	M	34	0	0	0	0	34
Schroniska młodzieżowe	O	1	0	1	0	0	0
	M	56	0	56	0	0	0
Szkolne schroniska młodzieżowe	O	1	1	0	0	0	0
	M	41	41	0	0	0	0
Ośrodki wczasowe	O	2	0	1	0	1	0
	M	253	0	215	0	38	0
Ośrodki szkoleniowo- wypoczynkowe	O	3	0	1	0	2	0
	M	456	0	171	0	285	0
Hostele	O	1	1	0	0	0	0
	M	18	18	0	0	0	0
Zespoły domków turystycznych	O	2	1	1	0	0	0
	M	104	80	24	0	0	0
Pozostałe obiekty niesklasyfikowane	O	3	0	3	0	0	0
	M	367	0	367	0	0	0

Źródło: Bank Danych Lokalnych Głównego Urzędu Statystycznego (data dostępu: 31.07.2014).

Gospodarstwa agroturystyczne i kwatery prywatne

Poza rejestrowanymi przez BDL GUS obiektami noclegowymi, bazę noclegową w powiecie tomaszowskim tworzą przede wszystkim liczne gospodarstwa agroturystyczne i kwatery prywatne (tab.19). Na terenie powiatu tomaszowskiego utworzono Stowarzyszenie Wsi Agroturystycznych Regionu Doliny Pilicy i Zalewu Sulejowskiego. Do Stowarzyszenia należy 12 gospodarstw agroturystycznych, w tym 11 z terenu powiatu tomaszowskiego i 1 z powiatu piotrkowskiego. W zdecydowanej większości gospodarstwa te znajdują się w gminach wiejskich: Tomaszów Mazowiecki i Inowłódz. Gospodarstwa agroturystyczne położone są na terenach leśnych, nad Zalewem Sulejowskim i w sąsiedztwie Sulejowskiego Parku Krajobrazowego. Położenie geograficzne i odpowiednie zagospodarowanie turystyczne samych gospodarstw, jak i ich sąsiedztwa stwarza możliwości nie tylko odpoczynku w miejscach czystych ekologicznie, ale

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

również korzystanie z różnego rodzaju aktywnych form turystyki i rekreacji, jak żeglarstwo, kajakarstwo, jazda konna i rowerowa, sporty wodne. Oferta pobytowa w gospodarstwach agroturystycznych położonych nad Zalewem Sulejowskim może być rozszerzana o możliwości aktywnego wypoczynku, rekreacji i sportów wodnych. Możliwe jest korzystanie z zewnętrznej bazy turystycznej, jak wypożyczalnie sprzętu wodnego, uczestniczenie w spływach kajakowych, żeglowanie, pływanie rowerem wodnym.

Zdecydowana większość gospodarstw agroturystycznych mieści się w budynkach mieszkalnych, całorocznych lub sezonowych, poza tym infrastruktura turystyczna obejmuje domki letniskowe (tab. 19). Gospodarstwa wyposażone są w aneksy kuchenne (w zdecydowanej większości), w niewielu z nich dostępna jest usługa wyżywienia. Dla gości udostępniane są również place zabaw, miejsca na ognisko/grill, jadalnie czy tereny rekreacyjne należące bezpośrednio do właścicieli gospodarstwa, jak ogrody czy sady.

Należy w tym miejscu zauważyć, że informacja turystyczna dotycząca gospodarstw agroturystycznych dostępna w sieci internetowej wymaga ujednolicenia. Baza informacji o gospodarstwach agroturystycznych w powiecie tomaszowskim dostępna jest na stronie internetowej powiatu tomaszowskiego oraz na stronie internetowej Łódzkiego Centrum Doradztwa Rolniczego w Bratoszewicach. Zawarte tam informacje różnią się od siebie, m.in. w punktach dotyczących sezonowej dostępności obiektów noclegowych, liczby dostępnych pokoi i miejsc noclegowych, możliwości wyżywienia na miejscu w gospodarstwie agroturystycznym. W poniżej tabeli uwzględniono te informacje, które podane zostały na stronie internetowej powiatu tomaszowskiego lub bezpośrednio na stronach internetowych gospodarstw agroturystycznych.

Tabela 19. Gospodarstwa agroturystyczne należące do Stowarzyszenia Wsi Agroturystycznych Regionu Doliny Pilicy i Zalewu Sulejowskiego i inne

NAZWA	POŁOŻENIE	RODZAJE NOCLEGÓW	LICZBA POKOI /MIEJSC NOCLEGO-WYCH	INFRASTRU-KTURA	WYŻYWIENIE	OTOCZENIE	MOŻLIWOŚCI REKREACJI I WYPOCZYNKU W GOSPODARSTWIE I JEGO SĄSIEDZTWIE	STRONA WWW	NIEPEŁNO-SPRAWNI
Boniecki Przemysław	Tomaszów Mazowiecki	budynek mieszkalny	-	-	samodzielne	ogród	-	nie	-
Burchart Wiesława	Królowa Wola	budynek mieszkalny	4/8	aneks kuchenny, jadalnia, miejsce na ognisko/grill	samodzielne	las, Spalski Park Krajobrazowy	Centralny Ośrodek Sportu w Spale z ofertą zabiegową i rekreacyjną	nie	-
Chatka pod Brzozą	Smardzewice	budynek mieszkalny, apartamenty z łazienkami	16	miejsce na ognisko/grill, plac zabaw	samodzielne	ogród, las	port jachtowy, wypożyczalnia kajaków, quadów i jazda bryczką	tak	-
Dąbrowska Barbara	Tresta	budynek mieszkalny w miesiącach I-XII	5	aneks kuchenny, miejsce na ognisko/grill, plac zabaw, tenis stołowy	samodzielne	las, Zalew Sulejowski	sporty wodne, warsztaty rękodzielnictwa i kompozycji kwiatowych z bibuły	nie	-
Dętkiewicz Alina	Karolinów	budynek mieszkalny w miesiącach VI-IX	5/12	aneks kuchenny, miejsce na ognisko/grill, teren do gry w piłkę nożną	samodzielne	Zalew Sulejowski	jazda bryczką	nie	-

Opracowanie:

Centrum Doradztwa Strategicznego, 30 – 103 Kraków ul. Włóczków 22/3,
Tel. (12) 623 77 40, Fax (12) 623 77 85, www.cds.krakow.pl e-mail: cds@cds.krakow.pl

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

Gaj Maria	Inowódz	-	4/13	-	samodzielne	-	-	nie	-
Głowa Dominika	Tresta	budynek mieszkalny w miesiącu I-XII	5/15	aneks kuchenny, miejsce na ognisko/grill, wypożyczalnia sprzętu rekreacyjnego	samodzielne	las, kąpielisko, Zalew Sulejowski	łowiectwo, wędkarstwo, jazda konna, żeglarstwo, sporty wodne, wypożyczalnia rowerów wodnych, kajaków, żaglówek	nie	tak
Głowa Grażyna	Tresta	budynek mieszkalny w miesiącu I-XII	5/15	aneks kuchenny, miejsce na ognisko/grill, plac zabaw, wypoż. sprzętu rekreacyjnego	samodzielne	las, kąpielisko, Zalew Sulejowski	łowiectwo, jazda konna, sporty wodne, wypożyczalnia sprzętu wodnego, grzybobrania	nie	tak
Głowa Wiesław	Tresta	domki letniskowe w miesiącu VII – VIII, pole namiotowe	10/40	aneks kuchenny	samodzielne	las, kąpielisko, Zalew Sulejowski	łowiectwo, wędkarstwo, jazda konna, żeglarstwo, sporty wodne, wypożyczalnia kajaków, rowerów wodnych	nie	-

Opracowanie:

Centrum Doradztwa Strategicznego, 30 – 103 Kraków ul. Włóczków 22/3,
Tel. (12) 623 77 40, Fax (12) 623 77 85, www.cds.krakow.pl e-mail: cds@cds.krakow.pl

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKCJONALNEGO DOLINA RZECI PILICY

Gospodarstwo Stoczek	Smardzewice	budynek mieszkalny	5/12	aneks kuchenny, jadalnia, miejsce na ognisko/grill, miejsce na namiot i przyczepy kempingowe	samodzielne	las, Zalew Sulejowski	ogród, przyjęcia okolicznościowe	tak	-
Iwanicki Cyryl	Tresta	domki letniskowe	-	aneks kuchenny, miejsce na ognisko/grill	samodzielne	Zalew Sulejowski, Sulejowski Park Krajobrazowy	sporty wodne, spływy kajakowe, rowery wodne, przejażdżki bryczką, jazda na rowerze	nie	-
Kaczmarek Małgorzata	Dąbrówka	budynek mieszkalny w miesiącach I-XII	2/9	aneks kuchenny, miejsce na ognisko/grill, możliwość zakupu produktów pochodzących z gospodarstwa	samodzielne	ogród, lasy	wypożyczalnia rowerów, zwiedzanie Spały	nie	-
Kiełczewska Danuta Pokoje Gościnne	Inowódz	budynek mieszkalny	2/6	aneks kuchenny	samodzielne	las, kąpielisko	wędkarstwo	nie	-
Końska Zagroda	Królowa Wola	budynek mieszkalny	4/12	aneks kuchenny, miejsce na ognisko/grill,	samodzielne	las	nauka jazdy konnej, obozy jeździeckie, wczasy w siodle, spływy kajakowe	tak	-

Opracowanie:

Centrum Doradztwa Strategicznego, 30 – 103 Kraków ul. Włóczków 22/3,
Tel. (12) 623 77 40, Fax (12) 623 77 85, www.cds.krakow.pl e-mail: cds@cds.krakow.pl

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

				ośrodek jazdy konnej					
Król Józef i Teresa	Smardzewice	-	-	-	samodzielne	-	-	nie	-
Ksył Elżbieta	Swolszewice Małe	budynek mieszkalny w miesiącu I-IX	5/20	aneks kuchenny, miejsce na ognisko/grill, plac zabaw, wypożyczalnia sprzętu rekreacyjnego	samodzielne	las, łąki, kąpielisko, Zalew Sulejowski	łowiectwo, wędkarstwo, jazda konna, wypożyczalnia kajaków i żaglówek w pobliskim ośrodku wypoczynkowym, jazda wozem drabiniastym	nie	tak
Monik Bogusław	Zakościele	budynek mieszkalny w miesiącu I-XII	3/9	aneks kuchenny	samodzielne	las, kąpielisko, Zalew Sulejowski	łowiectwo, wędkarstwo, jazda konna	nie	-
Nowak Danuta	Smardzewice	budynek mieszkalny w miesiącach V-IX	5/13	aneks kuchenny, miejsce na ognisko/grill, plac zabaw	jeden posiłek dziennie na życzenie	ogród kwiatowy	spływy kajakowe, wynajem rowerów wodnych, jazda konna	tak	-
Pensjonat Leśny Zakątek	Smardzewice	budynek mieszkalny, domki letniskowe	6/12	aneks kuchenny, miejsce na ognisko/grill, sauna, bilard, sala bankietowa i taneczna, plac zabaw dla dzieci, boisko do piłki	śniadania w ofercie noclegowej	las, Zalew Sulejowski	wypożyczalnia kajaków i rowerów wodnych, zwiedzanie	tak	-

Opracowanie:

Centrum Doradztwa Strategicznego, 30 – 103 Kraków ul. Włóczków 22/3,
Tel. (12) 623 77 40, Fax (12) 623 77 85, www.cds.krakow.pl e-mail: cds@cds.krakow.pl

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

				siatkowej					
Piekut Justyna	Stanisławów Lipski	budynek mieszkalny w miesiącach I-XII	3/12	aneks kuchenny, ośrodek jazdy konnej	samodzielne	las	nauka jazdy konnej, jazda bryczką, saniami	nie	-
Plucińska Alicja	Smardzewice	budynek mieszkalny w miesiącu VI-IX	5/20	aneks kuchenny, miejsce na ognisko/grill	samodzielne	ogród, las, kąpielisko, Zalew Sulejowski	łowiectwo, wędkarstwo, żeglarsstwo	nie	-
Płoszyńska Alicja „Nowy Dwór”	Zakościele	budynek mieszkalny w bazie Willi Stacji Klimatyczno-Leśnej	5/20	ścieżki spacerowe, miejsce na ognisko/grill, plac zabaw	całodzienne	las, kąpielisko	plażowanie, wędkarstwo, spływy kajakowe, jazda na rowerze, źródło wody żelazistej, Centralny Ośrodek Sportu w Spale z ofertą zabiegową i rekreacyjną	tak	-
Robak Mariola	Smardzewice	budynek mieszkalny w miesiącach I-XII	4/10	aneks kuchenny, plac zabaw	samodzielne	las, Zalew Sulejowski	spacery po terenach leśnych, sporty wodne, wypożyczalnie sprzętu wodnego	nie	-
Sobolewscy Marian i Zofia	Rzeczycza	budynek mieszkalny	10	aneks kuchenny, miejsce na ognisko/grill	samodzielne	las, Spalski Park Krajobrazowy	przejażdżki bryczką, saniami, jazda na rowerze	nie	-
Sokoli Dwór	Smardzewice	budynek mieszkalny	10	aneks kuchenny,	samodzielne	las, kąpielisko, Zalew	plażowanie, wędkarstwo,	tak	-

Opracowanie:

Centrum Doradztwa Strategicznego, 30 – 103 Kraków ul. Włóczków 22/3,
Tel. (12) 623 77 40, Fax (12) 623 77 85, www.cds.krakow.pl e-mail: cds@cds.krakow.pl

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

				miejsce na ognisko/grill		Sulejowski	łowiectwo, żeglarstwo, przyjęcia okolicznościowe		
Stachecka Urszula	Fryszerka	budynek mieszkalny	2/5	miejsce na ognisko/grill	samodzielne	Spalski Park Krajobrazowy	spacery po terenach leśnych, zwiedzanie	nie	
Stańczyk Wiesław	Tresta	budynek mieszkalny w miesiącu VI-X	5/20	aneks kuchenny, miejsce na ognisko/grill, plac zabaw, basen dla dzieci	jeden posiłek na życzenie	las, kąpielisko, Zalew Sulejowski	żeglarstwo, wędkarstwo, jazda konna, plażowanie, grzybobranie, sporty wodne	tak	tak
Świstak Wiesława i Henryk	Łaznowska Wola	budynek mieszkalny w miesiącu I-XII	5/12	aneks kuchenny, miejsce na ognisko/grill, plac zabaw	całodzienne	staw rybny, sad	jazda konna, bryczkami, quadami, wędkowanie	tak	tak
Wojtaszek Danuta	Karolinów	budynek mieszkalny w miesiącu I-XII	3/15	aneks kuchenny, miejsce na ognisko/grill	obiady na życzenie	las, kąpielisko, Zalew Sulejowski	żeglarstwo, wędkarstwo, jazda konna	nie	-
Wojtaszek Jolanta i Witold	Karolinów	budynek mieszkalny w miesiącu I-XII	5/20	aneks kuchenny, jadalnia, miejsce na ognisko/grill, plac zabaw dla dzieci, ogród	całodzienne na życzenie na bazie ekologicznych produktów z gospodarstwa	las, kąpielisko, Zalew Sulejowski	łowiectwo, wędkarstwo, jazda konna, organizacja kuligów, żeglarstwo, grzybobranie	tak	-
Wójcicy Irena i Jerzy	Tresta	budynek mieszkalny	5/12	aneks kuchenny, plac	obiady lub obiadokolacje	las, kąpielisko,	stawy rybne, wędkarstwo, jazda	nie	-

Opracowanie:

Centrum Doradztwa Strategicznego, 30 – 103 Kraków ul. Włóczków 22/3,
Tel. (12) 623 77 40, Fax (12) 623 77 85, www.cds.krakow.pl e-mail: cds@cds.krakow.pl

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

		w miesiącu I – XII, domek letniskowy		zabaw, boisko do piłki siatkowej	na życzenie	Zalew Sulejowski	konna		
--	--	--	--	--	-------------	---------------------	-------	--	--

Pogrubiono gospodarstwa agroturystyczne należące do Stowarzyszenia Wsi Agroturystycznych Regionu Doliny Pilicy i Zalewu Sulejowskiego.

Źródło: opracowanie własne na podstawie informacji ze strony internetowej powiatu tomaszowskiego

Tabela 20. Baza noclegowa w powiecie tomaszowskim w 2014 r.

NAZWA	LOKALIZACJA	LICZBA MIEJSC NOCLEGOwych /LICZBA POKOI	WYPOSAŻENIE	INFRASTRUKTURA REKREACYJNO- WYPOCZYNKOWA	UDOGODNIENIA DLA NIEPEŁNOSPRAWNYCH
Hotel Mazowiecki***	Tomaszów Mazowiecki	72/47 pokoi	sala konferencyjna (30, 50, 80 osób), restauracja, klub hotelowy, restauracja, parking, sejf depozytowy, przechowalnia bagażu	wypożyczalnia jachtu, busa, bryczki; sauna, siłownia, solarium, gabinet kosmetyczny i masażu	tak
Hotel Prezydent***	Spała	89/pokoje 1-2-osobowe, LUX i apartamenty	restauracja (200 osób), sala VIP (14 osób), sala barowa z salą disco (65 osób), 8 nowoczesnych sal konferencyjnych (322 osoby) wyposażone w nowoczesny sprzęt multimedialny, parking	park 2,5 ze stawem, miejsce na ognisko, plac zabaw dla dzieci z piaskownicą i huśtawkami, sauna sucha, sala fitness, sala do masażu, tenis stołowy, bilard, fotele relaksująco-masujące, wypożyczalnia rowerów	tak

Opracowanie:

Centrum Doradztwa Strategicznego, 30 – 103 Kraków ul. Włóczków 22/3,
Tel. (12) 623 77 40, Fax (12) 623 77 85, www.cds.krakow.pl e-mail: cds@cds.krakow.pl

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

Hotel Mościcki**** Resort & Conference	Spała	99/56 pokoi	restauracja (90 osób), 6 klimatyzowanych sal konferencyjnych (sala Prezydent - 60 osób, sala Mościcki - 40 osób, sala Prezydent Mościcki - 120 osób), 3 sale biznesowe (20 osób każda), parking	centrum odnowy biologicznej i rehabilitacji (jaccuzi, sauna fińska i parowa, gabinet masażu, sala fitness, salon fryzjerski, gabinet kosmetyczny) zabiegi z zakresu: hydroterapii, światłolecznictwa, kinezyterapii, termoterapii, elektroterapii, fizykoterapii, krioterapii miejscowej, laseroterapii i masaże organizacja pobytów wypoczynkowo-leczniczych, weekendowych, wczasów rodzinnych wesela, imprez okolicznościowych, spotkań integracyjnych	tak
---	-------	-------------	---	--	-----

Opracowanie:

Centrum Doradztwa Strategicznego, 30 – 103 Kraków ul. Włóczków 22/3,
Tel. (12) 623 77 40, Fax (12) 623 77 85, www.cds.krakow.pl e-mail: cds@cds.krakow.pl

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

Hotel i Restauracja Kruk**	Swolszewice Małe – Borki	70/pokoje 1-3-osobowe oraz studio	restauracja (80-120 osób), drink bar, sala bankietowo- weselna (250 osób), sala konferencyjna (120 osób), 3 sale szkoleniowe (20, 25, 130 osób), sala kominkowa (18 osób), sala bankietowa (200 osób), parking	sauna, siłownia, jacuzzi, paintball, quady, rejsy, pikniki i imprezy plenerowe	-
Hotel Restauracja Alabastro	Tomaszów Mazowiecki	35/pokoje 1-3-osobowe	sala konferencyjna (40 osób), 4 sale bankietowe, restauracja, parking		-
Ośrodek Wypoczynkowy Przysań	Tomaszów Mazowiecki	120/pokoje 2,3,4-osobowe + domki 4-10-osobowe, pole biwakowe	sala konferencyjna (50 osób), sala bankietowa	wypożyczalnia rowerów górskich i kajaków, kąpielisko strzeżone, miejsce na ognisko i grill, plac zabaw, organizacja spływów kajakowych, gry w paintball, technik alpinistycznych	-

Opracowanie:

Centrum Doradztwa Strategicznego, 30 – 103 Kraków ul. Włóczków 22/3,
Tel. (12) 623 77 40, Fax (12) 623 77 85, www.cds.krakow.pl e-mail: cds@cds.krakow.pl

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

Ośrodek Szkoleniowo-Integracyjny Kolporter Holding	Smardzewice	100/pokoje 1-3-osobowe	6 klimatyzowanych sal szkoleniowych (15, 25, 40, 80 osób), jadalnia, parking	bilard, dart, piłkarzyki, miejsce na ognisko, przejazdy bryczką po okolicy, wycieczki rowerowe, kuligi, sauna, boisko do siatkówki plażowej, boisko do piłki ręcznej i nożnej, szachy ogrodowe, rowery wodne, stoły do tenisa, sprzęt pływający	-
Leśny Ośrodek Szkoleniowo-Wypoczynkowy Nagórzyce	Smardzewice	38/17 pokoi 2-osobowych, 2 apartamenty 2-osobowe	2 sale konferencyjne (40 i 15 osób), restauracja, drink bar, bar letni, parking	przejażdżki po terenie, miejsce na ognisko, plac zabaw dla dzieci, boisko do gry w piłkę siatkową	-
Centrum Konferencyjno-Rekreacyjne Molo	Smardzewice	183/pokoje 1-3-osobowe, apartament	restauracja (120 osób), drink bar, 5 sal konferencyjnych (30, 40, 190 osób), 2 parkingi	bilard, rzutki, stół do ping-ponga, gry planszowe, quady i paintball, wypożyczalnia rowerów, leżaków plażowych i sprzętu wodnego, karaoke, przejażdżki konne, kursy tańca, wycieczki po terenie, plac zabaw dla dzieci, miejsce na ognisko, grill, 300-metrowe molo	-

Opracowanie:

Centrum Doradztwa Strategicznego, 30 – 103 Kraków ul. Włóczków 22/3,
 Tel. (12) 623 77 40, Fax (12) 623 77 85, www.cds.krakow.pl e-mail: cds@cds.krakow.pl

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

Ośrodek Wczasowy Iłki	Smardzewice	50/ 6 pokoi, 8 domków 4-osobowych; czynny w sezonie letnim od V-X	bar, świetlica, parking	boiska do piłki siatkowej, koszykowej, nożnej, stoły do tenisa i bilarda, plac zabaw	-
Dom wycieczkowy przy klubie sportowym Lechia	Tomaszów Mazowiecki	60/pokoje 1-4-osobowe	restauracja, parking	korty tenisowe, hala sportowa, 3 boiska piłkarskie	-
Pensjonat Libra	Karolinów	40/ pokoje 2-3-osobowe typu studio	sala konferencyjna wyposażona w rzutnik pisma, flipchart, TV, video, sala restauracyjna, sala telewizyjna TV SAT, jadalnia, bar, parking	sauna, jacuzzi, ognisko, kulig	-
Pensjonat Leśny Zakątek	Smardzewice	16/ 6 pokoi , w tym 4 pokoje 2-osobowe, 2 pokoje 4-osobowe	sala konferencyjna (50 osób), flipchart, TV, sala restauracyjna	plac zabaw dla dzieci, miejsce na ognisko, grill	-
Pensjonat Borkavita	Borki	14/6 pokoi 2-osobowych, apartament	-	imprezy okolicznościowe i plenerowe	-
Dworek Biały Domek	Smardzewice	26/12 pokoi 2-3-osobowych	sala bankietowa (60 osób), parking	plac zabaw	-
Usługi noclegowe Ogmet	Tomaszów Mazowiecki	10/pokoje 1-4-osobowe	-	-	-
Usługi Noclegowe Grażyna Wella	Tomaszów Mazowiecki	22/pokoje 1-5-osobowe	sala konferencyjna (30 osób), parking	-	-
Zajazd – Bar Janosik	Tomaszów Mazowiecki	34/pokoje	restauracja	-	-

Opracowanie:

Centrum Doradztwa Strategicznego, 30 – 103 Kraków ul. Włóczków 22/3,
Tel. (12) 623 77 40, Fax (12) 623 77 85, www.cds.krakow.pl e-mail: cds@cds.krakow.pl

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

Szkolne Schronisko Młodzieżowe (kat. II)	Tomaszów Mazowiecki	44/pokoje 2,3,5-osobowe; pole namiotowe	kuchnia samoobsługowa, stołówka	miejsce na ognisko, grill, wypożyczalnia kajaków; w pobliżu: kąpielisko, plaża, kompleks sportowy, kręgielnia, tor łyżwiarski, jazda konna	-
Ośrodek Sportu i Rekreacji (OSiR)	Tomaszów Mazowiecki	27/pokoje 1-2-osobowe	kawiarnia, bar, parking	boisko do siatkówki i koszykówki, piłki plażowej, korty ziemne, sztuczny tor lodowy i kręgielnia	-
Ośrodek Przygotowań Olimpijskich Spała	Spała	Hotel Olimpijczyk 100/12 apartamentów, 6 pokoi 2-osobowych, studio (z aneksem do pracy), 2 pokoje 4 - osobowe studio, 31 pokoi 2-osobowych, 10 pokoi 1-osobowych, 3 pokoje 1-osobowe	restauracja, kawiarnia (40 osób) z parkietem do tańca	gabinety do badań psychomotorycznych	3 pokoje 1-osobowe
		Hotel Junior 134/ aneksy 1+2-osobowe i 2+3-osobowe	stołówka, kawiarnia ze stołem bilardowym i ogródkiem na zewnątrz, stołówka (240 osób)	stadion lekkoatletyczny i żużlowy, pływalnia kryta, hala lekkoatletyczna, zespół hal sportowych, kanał badawczo-treningowy, kort tenisowy, zabiegi leczniczo-rehabilitacyjne,	I piętro hotelu

Opracowanie:

Centrum Doradztwa Strategicznego, 30 – 103 Kraków ul. Włóczków 22/3,
Tel. (12) 623 77 40, Fax (12) 623 77 85, www.cds.krakow.pl e-mail: cds@cds.krakow.pl

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

				kriokomora	
		Hotel Champion 200 miejsc noclegowych/ pokoje 1- 2-osobowe, 8 apartamentów	sale konferencyjne (550 osób), 2 kawiarnie, stołówka (380 osób)		-
Fundusz Wczasów Pracowniczych	Spała	200	7 sal konferencyjnych (300, 80, 2 x 50 i 3 x 30 osób), parking		-
Rezydencja Spalska	Spała	55/pokoje 1- 3 osobowe, apartamenty 4- osobowe	restauracja, drink bar, 3 sale konferencyjne (na 30, 50 oraz 90 osób), parking	organizacja konferencji i szkoleń	-
Spalskie Pokoje Gościnne	Spała	70/pokoje 2-3 osobowe, apartamenty	sala konferencyjna (35 osób), parking	kosmetyczka , zabiegi rehabilitacyjne i wyszczuplające, bar tlenowy, sauna, masaże lecnicze, imprezy okolicznościowe miejsce na ognisko, grill wypożyczalnia rowerów i sprzętu wodnego, teren do paintball, kort do tenisa ziemnego	-

Źródło: opracowanie własne na podstawie informacji ze strony internetowej powiatu tomaszowskiego.

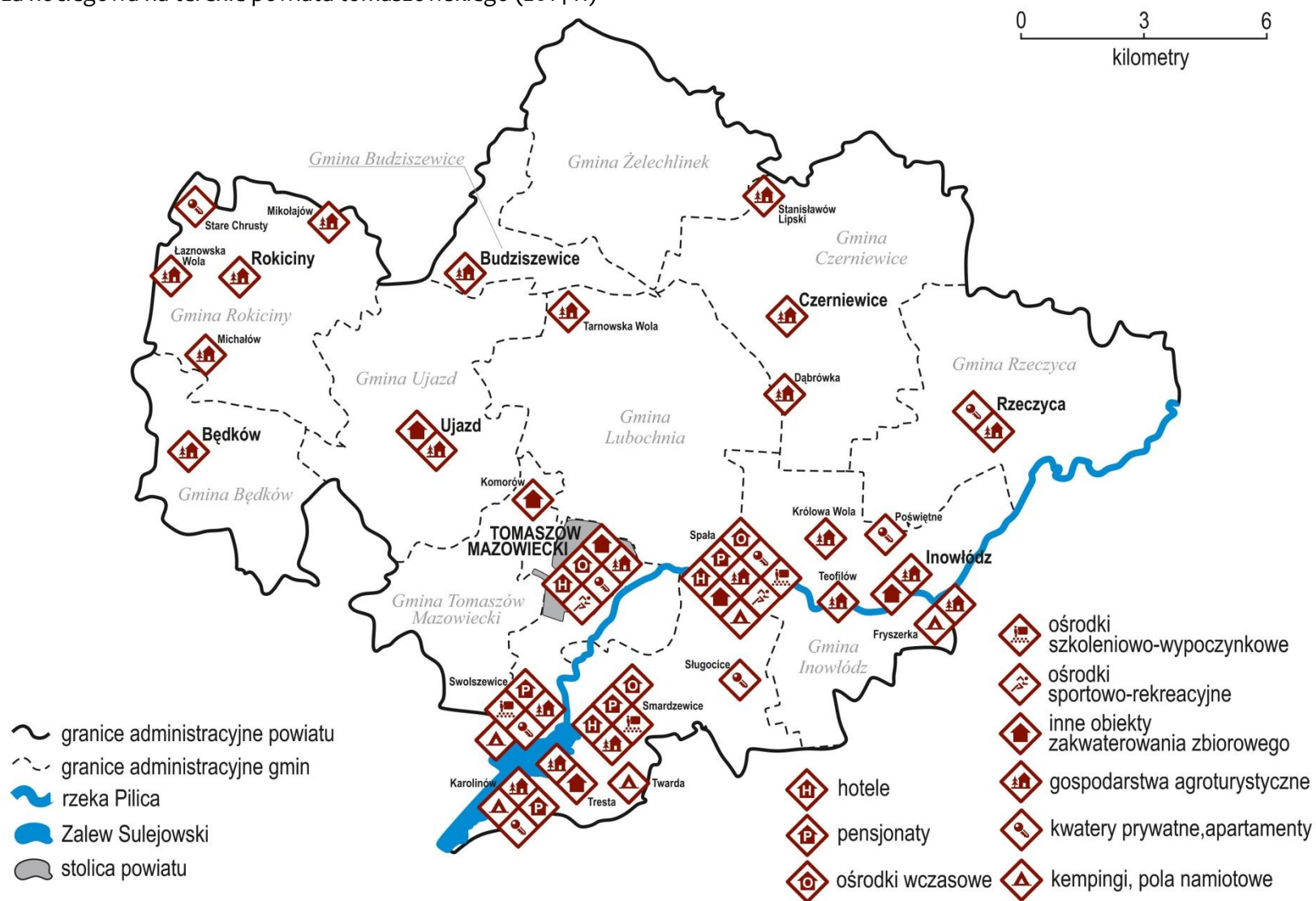
Opracowanie:

Centrum Doradztwa Strategicznego, 30 – 103 Kraków ul. Włóczków 22/3,
Tel. (12) 623 77 40, Fax (12) 623 77 85, www.cds.krakow.pl e-mail: cds@cds.krakow.pl

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

Rycina 17. Baza noclegowa na terenie powiatu tomaszowskiego (2014 r.)

Opracowanie:

Centrum Doradztwa Strategicznego, 30 – 103 Kraków ul. Włóczków 22/3,
Tel. (12) 623 77 40, Fax (12) 623 77 85, www.cds.krakow.pl e-mail: cds@cds.krakow.pl

4.3. Baza gastronomiczna

Kolejną grupę usług turystycznych stanowią usługi gastronomiczne, których dostępność i zakres usług można uznać za jeden z czynników kształtujących możliwości rozwoju turystyki na danym obszarze. Wyniki przeprowadzonych badań inwentaryzacyjnych wskazują, że powiat tomaszowski posiada zróżnicowaną infrastrukturę gastronomiczną oferującą szeroki wachlarz usług. Można ją podzielić na dwie podstawowe grupy: obiekty gastronomiczne znajdujące się w obiektach noclegowych, przede wszystkim w hotelach oraz pozostałe, oraz znajdujące się na terenie gmin, poza obiektami noclegowymi (tab. 21). Najwięcej obiektów gastronomicznych znajduje się w gminach miejskiej i wiejskiej: Tomaszów Mazowiecki oraz w gminie wiejskiej Inowódz. Widoczna jest tu podobna zależność jak w przypadku bazy noclegowej – baza gastronomiczna koncentruje się w gminach najatrakcyjniejszych pod względem turystycznym. Przeważają restauracje oraz bary, z których część jest sezonowa. Poza tymi gminami, obiekty gastronomiczne występują pojedynczo w gminie Lubochnia, Rokiciny i Ujazd. Łącznie w powiecie tomaszowskim działa 27 obiektów gastronomicznych klasyfikowanych jako restauracje. Ciepłe posiłki serwowane są również w pizzeriach i obiektach gastronomicznych z kuchnią orientálną. Drugą liczną grupą obiektów gastronomicznych są puby i bary (21 obiektów).

Tabela 21. Baza gastronomiczna w powiecie tomaszowskim według kategorii obiektów

MIEJSCE	RODZAJ LOKALU	LICZBA LOKALI	NAZWA
Tomaszów Mazowiecki (gmina miejska)	restauracja	10	Restauracja Alchemik
			Restauracja Alabastro (w Hotelu Alabastro)
			Faktoria Restauracja&Club
			Restauracja Wodnik
			Restauracja McDonald's
			Restauracja Mazowiecka (w Hotelu Mazowieckim)
			Domowe Zacisze
			Jadłodajnia Kwadrans
			Restauracja Salsa Mexicana
			Restauracja Vilanów (w Hotelu Vilanów)
	pizzeria	5	Capone
			Party Pizza
			Fiero
			Telepizza
			Trufla
	kuchnia orientálna	5	Kebab Ankara
			Żółty Lotos (2 lokale)
			Chillout Lounge
			Hasan Kebab
	kawiarnie	8	6nag Tea&Coffee Club
			Euforia Cafe
			Birski Corner
			Kawiarnia Bilard Bar Nastroje
			Galeria Arkady
			Plan Caffè
			I Cafe
			Venezia Caffè

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

	puby i bary	12	Alibi Lounge Bar
			Piwiarnia Warka
			Stara Kotłownia
			Pub Wulkan
			Bar Artek
			Bar Feniks
			Bar Kuźnia
			Bar Lechia
			Bar Staropolski
			Bar Tyski
			Bar letni Wodnik
			Bar Express Chicken
Tomaszów Mazowiecki (gmina wiejska)	restauracja	5	Restauracja Molo (Smardzewice)
			Restauracja Kruk (Swolszewice Małe)
			Restauracja Omega (Smardzewice)
			Tawerna Maruś (Swolszewice Małe)
			Zajazd Okowita (Zaborów)
	bar	4	Smażalnia ryb Biały Bar (Smardzewice)
			Bar naleśniowy Creps (Swolszewice Małe)
			Bar Kubuś (Smardzewice)
Inowłódz	restauracja	8	Green Bar (Smardzewice)
			Restauracja Hotel Prezydent (Spała)
			Restauracja Hotel Mościcki (Spała)
			Karczma Spalska (Spała)
			Restauracja Pod Żubrem (Spała)
			Restauracja Spalska (Spała)
			Zajazd Spalski (Spała)
			Carska Wieża (Spała)
			Restauracja Olimpijska (Spała)
	kawiarnia	1	Restauracja Gospoda (Inowłódz)
			Kawiarnia Maraton (Inowłódz)
	bar	5	Bar letni Turbina (Inowłódz)
			Bar Sandacz (Inowłódz)
			sezonowy Grill Bar (Teofilów)
			Bar Janosik (Kolonja Zawada)
			Bar Nowa Egipcjanka (Wiaderno)
Lubochnia	restauracja	2	Zajazd przy Kominku (Nowy Olszowiec)
			Restauracja Bocianie Gniazdo (Olszowiec)
Rokiciny	restauracja	1	Stary Zajazd (Rokiciny-Kolonja)
	pizzeria	1	Pizzeria Rokiciello (Rokiciny-Kolonja)
Ujazd	restauracja	1	Zajazd Piwowar-Ski (Bronisławów)

Źródło: opracowanie własne na podstawie „Tomaszów Mazowiecki i okolice. Informator turystyczny powiatu tomaszowskiego”, s. 46-49.

Wśród zakładów gastronomicznych wymienionych najliczniejszą grupę stanowią restauracje (ponad 25 obiektów), które często traktuje się jako pewnego rodzaju wizytówkę kulinarną obszaru z uwagi na obsługę kelnerską oraz szeroką ofertę potraw i napojów

nawiązującą do dziedzictwa kulinarnego danego regionu. Dysponują one największą liczbą miejsc konsumpcyjnych, z których ok. 25% funkcjonuje w ramach obiektów noclegowych, zwłaszcza hoteli. Drugą pod względem liczebności grupą obiektów gastronomicznych są bary, które w 2014 r. w powiecie tomaszowskim liczyły ponad 20 obiektów. Jest to prężnie rozwijająca się forma działalności gospodarczej oferująca zróżnicowany asortyment serwowanych potraw, napojów i usług rozrywkowych. Skutkiem tego jest postępująca specjalizacja, w wyniku której wyodrębniło się kilka podtypów, w tym m.in. puby, drink-bary, cafe-bary, piwiarnie i bary ogólnogastronomiczne. Wszystkie wymienione obiekty należą do grupy tzw. tanich lokali gastronomicznych, które mają podstawowe znaczenie w zaspokajaniu potrzeb mniej zamożnych turystów. Pod względem rozmieszczenia, bary zlokalizowane są przy najruchliwszych węzłach komunikacyjnych, dworcach i turystycznych obiektach zbiorowego zakwaterowania. Kawiarnie i cukiernie to trzecia pod względem liczby obiektów grupa lokali gastronomicznych w powiecie tomaszowskim. Są one miejscami popołudniowych spotkań towarzyskich, a także organizują wydarzenia kulturalno-rozrywkowe (jak np. wystawy fotografii, spotkania ze znanymi ludźmi), które skutecznie przyciągają uwagę turystów. W okresie letnim niektóre z nich uruchamiają ogródki sezonowe. Pozostałe zakłady żywieniowe stanowią pizzerie oraz samodzielne punkty i ogródki gastronomiczne.

4.4. Baza towarzysząca

Turystyka jako szeroki dział gospodarki wymaga obecności usług ściśle, jak i pośrednio związanych z zaspokajaniem potrzeb turystycznych. Świadczenia realizowane w ramach bazy towarzyszącej nie mają typowo turystycznego charakteru. Ich istnienie skierowane jest zwykle do lokalnej społeczności, ale korzystać z nich mogą także przyjezdni. Baza towarzysząca to m.in. placówki handlowo-rozrywkowe (np. sklepy z pamiątkami, centra handlowo-usługowe), oraz obiekty sportowo-rekreacyjne (np. baseny, korty tenisowe, hale i stadiony sportowe), które umożliwiają rozwój różnych form rekreacji i wypoczynku. Zestawienie dotyczące bazy towarzyszącej w powiecie tomaszowskim zostało opracowane na podstawie publikacji o charakterze informacyjno-promocyjnym „Tomaszów Mazowiecki i okolice. Informator turystyczny powiatu tomaszowskiego”.

4.4.1. Sport i rekreacja

W przestrzeni powiatu tomaszowskiego funkcjonuje kilkanaście placówek aktywnego wypoczynku i rekreacji, które zwykle znajdują się w bezpośrednim sąsiedztwie istniejących obiektów sportowych. Oferują one różnorodne usługi, w tym m.in. rekreację wodną, zajęcia fitness, jogę, siłownię, gry zespołowe, squash, painball, sztuki walki, wspinaczkę na sztucznych ściankach wspinaczkowych i parkach linowych oraz taniec.

Ośrodki sportu i rekreacji

- Ośrodek Sportu i Rekreacji w Tomaszowie Mazowieckim
- Ul. PCK – kort tenisowy, ośrodek jazdy konnej, boiska do koszykówki, siatkówki i piłki plażowej, kąpielisko nad Pilicą, plac zabaw
- Ul. Strzelecka – kręgielnia sześciotorowa, skate park, ślizgawka, tor łyżwiarski
- Ul. Nowowiejska – stadion, korty tenisowe, hala sportowa
- Centralny Ośrodek Sportu (COS), Ośrodek Przygotowań Olimpijskich w Spale – pływalnia kryta, stadion lekkoatletyczny z bieżnią tartanową 400 m, hala lekkoatletyczna z bieżnią

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

ogólną 200 m, zespół hal sportowych, korty tenisowe, boiska do siatkówki plażowej, zabiegi leczniczo – rehabilitacyjne, grota solna

- Ul. Mościckiego – kryta pływalnia, grota solna, stadion lekkoatletyczny z bieżnią tartanową 400 m, hala lekkoatletyczna z bieżnią ogólną 200 m, zespół hal sportowych, korty tenisowe, boiska siatkówki plażowej, zabiegi leczniczo-rehabilitacyjne

Hale sportowe

- Zespół Szkół Ponadgimnazjalnych nr 2 w Tomaszowie Mazowieckim – piłka nożna, ręczna, siatkówka, koszykówka, tenis ziemny, tenis stołowy
- Zespół Szkół Ponadgimnazjalnych nr 3 w Tomaszowie Mazowieckim – piłka halowa, ręczna, nożna, siatkówka, koszykówka, siłownia
- Gimnazjum nr 7 w Tomaszowie Mazowieckim – piłka nożna, siatkówka, koszykówka, tenis ziemny, siłownia
- Publiczne Gimnazjum w Lubochni – siatkówka, koszykówka, piłka ręczna, tenis ziemny, sala ćwiczeń korekcyjnych
- Publiczne Gimnazjum w Popielawach – piłka halowa i ręczna, siatkówka, koszykówka, tenis ziemny
- Gimnazjum w Rzeczy – piłka halowa i ręczna, siatkówka, koszykówka, tenis ziemny i stołowy, siłownia, aerobik, karate
- Centrum rekreacyjno-sportowe w Kanicach – piłka nożna, siatkówka plażowa, tenis stołowy, bilard
- Gminna Hala Sportowa w Ujeździe – koszykówka, siatkówka, tenis, siłownia, aerobik
- Zespół Szkół w Żelechlinku – piłka nożna, siatkówka, koszykówka, siłownia

Ścianka wspinaczki halowej

- Specjalny Ośrodek Szkolno-Wychowawczy w Tomaszowie Mazowieckim

Strzelnica

- Jednostka Strzelecka 1002 w Tomaszowie Mazowieckim

Parki linowe

- Rodzinny Park Linowy nad Pilicą w Tomaszowie Mazowieckim
- Park Linowy Adrenalina w Spale

Paintball

- PaintballhuntersTM Łukasz Rak w Tomaszowie Mazowieckim

Kryte i odkryte pływanie

- Szkoła Podstawowa nr 12 im. Jana Pawła II w Tomaszowie Mazowieckim
- Zespół Szkół nr 4 w Tomaszowie Mazowieckim
- Basen w Niewiadowie (Gmina Ujazd) – odkryty, czynny w sezonie letnim

Boiska typu „Orlik”

- II Liceum Ogólnokształcące w Tomaszowie Mazowieckim
- III Liceum Ogólnokształcące w Tomaszowie Mazowieckim
- Zespół Szkół Ponadgimnazjalnych nr 3 w Tomaszowie Mazowieckim
- Specjalny Ośrodek Szkolno-Wychowawczy w Tomaszowie Mazowieckim
- Gimnazjum nr 3 w Tomaszowie Mazowieckim
- Szkoła Podstawowa nr 12 w Tomaszowie Mazowieckim

- Boiska orlik w innych miejscowościach: Będków, Czerniewice, Lubochnia, Łaznów, Rokiciny-Kolonia, Ujazd, Żelechlinek

4.4.2. Turystyka i rekreacja wodna

Wypożyczalnia sprzętu wodnego, organizacja spływów kajakowych, uprawianie sportów wodnych

- Ośrodek Sportu i Rekreacji w Tomaszowie Mazowieckim – wypożyczalnia kajaków
- Ośrodek Wypoczynkowy Przystań w Tomaszowie Mazowieckim – organizacja spływów kajakowych, wypożyczalnia kajaków i rowerów
- Młodzieżowy Dom Kultury w Tomaszowie Mazowieckim – organizacja spływów kajakowych
- Szkolne Schronisko Młodzieżowe w Tomaszowie Mazowieckim – wypożyczalnia kajaków
- Firma Spanie w Tomaszowie Mazowieckim – organizacja spływów kajakowych, wypożyczalnia kajaków
- Firma „pAGAj” w Tomaszowie Mazowieckim – organizacja spływów kajakowych, wypożyczalnia kajaków
- Tomaszowskie Centrum Nurkowe Posejdon s.c. w Tomaszowie Mazowieckim – turystyka nurkowa, szkolenia, sklep ze sprzętem nurkowym, prace podwodne
- Stefan Borkowski – plaża nad Zalewem Sulejowskim, wypożyczalnia kajaków, rowerów wodnych i żaglówek
- Zbigniew Kowalski, Inowłódz – wypożyczalnia kajaków
- Port jachtowy Maruś, Swolszewice Małe – wypożyczalnia kajaków i żaglówek
- Grill Bar, Teofilów – wypożyczalnia kajaków
- Wiesław Głowa, Port u Sołtysa, Tresta – wypożyczalnia kajaków, rowerów wodnych i żaglówek
- Gospodarstwo Agroturystyczne Nowy Dwór, Zakościele – wypożyczalnia kajaków
- Chrześcijańskie Centrum Młodzieżowe – wypożyczalnia kajaków, rowerów wodnych
- Firma Wierchy – wypożyczalnia kajaków, czarter jachtów nad Zalewem Sulejowskim

Porty nad Zalewem Sulejowskim – w powiecie tomaszowskim znajdują się 3 tego rodzaju kompleksy rekreacyjno-sportowe:

- Port śródlądowy „U Sołtysa”, Tresta, rodzaje usług i infrastruktura:
 - szkolenia żeglarskie, czartery jachtów, rejsy ze sternikiem, wypożyczalnia kajaków oraz rowerów wodnych, naprawy skutnicze, slipowanie traktorem, transport jachtów do 1200 kg
 - baza noclegowa: pole namiotowe, domki
 - baza gastronomiczna: pizzeria i bar ok. 200 - 300 m od portu
 - parking
- Port śródlądowy, przystań „Borki”, Swolszewice Małe, rodzaje usług i infrastruktura:
 - przystań żeglarska z dwoma kejami, wypożyczalnia sprzętu wodnego w postaci wiosłówek, kajaków, rowerków wodnych oraz jachtów, w przystani wodnej pomost na 30 miejsc postojowych
 - baza gastronomiczna: smażalnia ryb i parking
 - plaża ze strzeżonym kąpieliskiem, główna siedziba WOPR Tomaszów Mazowiecki

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

- Port jachtowy „Maruś”, Swolszewice Małe, rodzaje usług i infrastruktura:
 - pomosty na ok. 100 miejsc postojowych, slip, dźwig – jedyny nad Zalewem Sulejowskim, możliwość zimowania jachtów i łodzi, wypożyczalnia sprzętu wodnego: kajaki, doraźne naprawy skutnicze i żaglomistrzowskie czarter: Omegi, Sportiny 595, szkuner gaflowy, „Queen Mira”, jacht wycieczkowy o długości 16 m (największy jacht na akwenie)
 - baza noclegowa: Hotel Port
 - baza gastronomiczna: tawerna, miejsce na ognisko, grill

4.4.3. Kultura i sztuka

Zestawienie dotyczące bazy towarzyszącej w powiecie tomaszowskim zostało opracowane na podstawie publikacji o charakterze informacyjno-promocyjnym „Tomaszów Mazowiecki i okolice. Informator turystyczny powiatu tomaszowskiego”. Ważniejszymi placówkami kulturalnymi w Tomaszowie Mazowieckim i gminach wiejskich powiatu tomaszowskiego są:

- Młodzieżowy Dom Kultury w Tomaszowie Mazowieckim
- Miejski Ośrodek Kultury w Tomaszowie Mazowieckim
- Ośrodek Kultury Tkacz w Tomaszowie Mazowieckim
- Dzielnicowy Ośrodek Kultury w Tomaszowie Mazowieckim
- Gminne Ośrodki Kultury: Czerniewce, Rokiciny, Rzeczyca, Ujazd, Ciosny, Lubochnia
- Gminne Centrum Kultury w Inowłodzu
- Gminny Dom Kultury w Żelechlinku
- Kino Włóknarz w Tomaszowie Mazowieckim
- Galeria Arkady w Tomaszowie Mazowieckim

4.4.4. Pozostałe elementy infrastruktury paraturystycznej

W tabeli poniżej (tab. 22) przedstawiono zestawienie obejmujące infrastrukturę usługową w powiecie tomaszowskim, taką jak punkty apteczne, apteki i przychodnie, targowiska stałe i sezonowe, kluby sportowe, domy kultury, z których turyści mogą korzystać w czasie swojego pobytu w miejscowościach wypoczynkowych powiatu tomaszowskiego. W zestawieniu uwzględniono też muzea. Należy jednak pamiętać, że w ramach bazy towarzyszącej zalicza się także przedsiębiorstwa świadczące usługi paraturystyczne, m.in.: fryzjerskie, kosmetyczne, krawieckie, pralnicze, bankowe, ubezpieczeniowe, pocztowe, telekomunikacyjne oraz usługi dotyczące naprawy i konserwacji sprzętu turystycznego, jak też stacje benzynowe, toalety publiczne i wiele innych. Tomaszów Mazowiecki będąc stolicą powiatu posiada wszystkie z wymienionych elementów.

Tabela 22. Baza paraturystyczna w powiecie tomaszowskim

NAZWA GMINY	HANDEL		SPORT	KULTURA			OCHRONA ZDROWIA		
	TARGOWISKA SEZONOWE	TARGOWISKA STAŁE	KLUBY SPORTOWE	MUZEA	DOMY KULTURY	LICZBA IMPREZ	APTEKI	PUNKTY APTECZNE	PRZYCHODNIE
Tomaszów Mazowiecki (gmina miejska)	0	3	26	2	3	227	27	0	39
Będków	0	0	2	0	0	0	2	0	2
Budziszewice	0	0	1	0	0	0	1	0	2
Czerniewice	0	0	2	0	1	4	0	1	2
Inowódz	1	1	1	0	1	168	2	0	4
Lubochnia	1	0	1	0	1	7	1	0	1
Rokiciny	0	1	4	0	1	25	2	0	0
Rzeczyca	6	0	2	0	1	105	0	1	0
Tomaszów Mazowiecki (gmina wiejska)	0	0	0	0	0	0	1	0	0
Ujazd	0	1	2	0	1	18	3	1	0
Żelechlinek	0	1	1	0	1	23	1	0	0

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Banku Danych Lokalnych GUS.

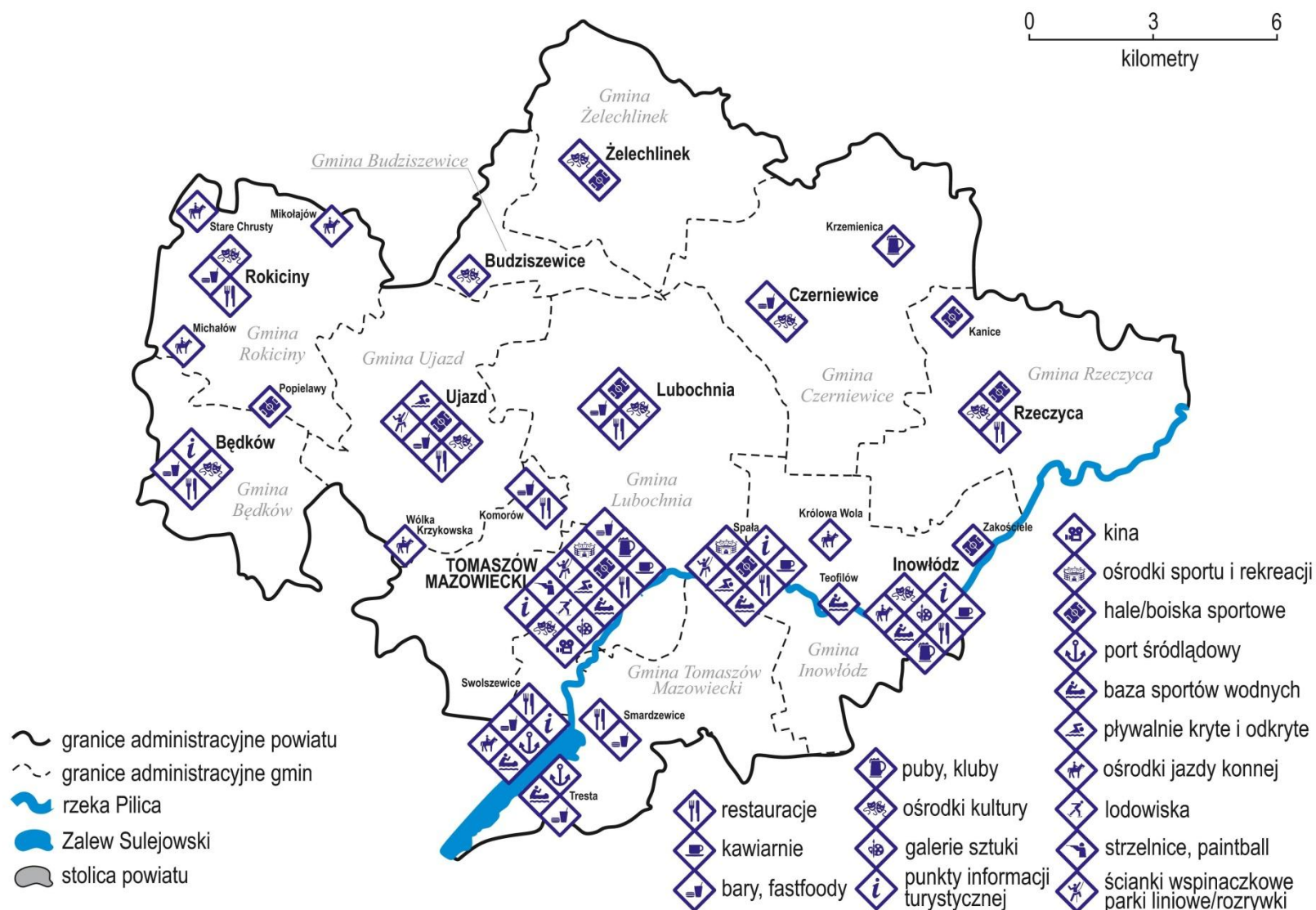
Opracowanie:

Centrum Doradztwa Strategicznego, 30 – 103 Kraków ul. Włóczków 22/3,
Tel. (12) 623 77 40, Fax (12) 623 77 85, www.cds.krakow.pl e-mail: cds@cds.krakow.pl

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKCJONALNEGO DOLINA RZEKI PILICY

Rycina 18. Baza gastronomiczna i towarzysząca na terenie powiatu tomaszowskiego (2014 r.)

Opracowanie:

Centrum Doradztwa Strategicznego, 30 – 103 Kraków ul. Włóczków 22/3,
Tel. (12) 623 77 40, Fax (12) 623 77 85, www.cds.krakow.pl e-mail: cds@cds.krakow.pl

4.5. Lokalny system informacji turystycznej

Ważnym elementem świadczenia usług turystycznych w obszarze recepcji turystycznej jest udzielanie turystom szerokiej informacji na temat możliwości zwiedzania atrakcji turystycznych, uczestniczenia w wydarzeniach kulturalnych i sportowo-rekreacyjnych, czy też pomoc w wyborze i rezerwacji miejsca noclegowego. Służy temu lokalny system informacji turystycznej.

4.5.1. Stacjonarne punkty informacji turystycznej w powiecie tomaszowskim

Na terenie powiatu tomaszowskiego znajdują się 4 terenowe punkty informacji turystycznej. Obiekty te zostały oznakowane w przestrzeni odpowiednimi tablicami, oraz wyposażone w różnego rodzaju foldery, prasę i mapy turystyczne udostępniane turystom bezpłatnie. Punkty informacji miejskiej zlokalizowane są przede wszystkim w strefie największego natężenia ruchu turystycznego (tab. 23). Trzy z nich są certyfikowanymi przez Polską Organizację Turystyczną punktami informacji turystycznej. Kryteria certyfikacyjne dostępne są na stronie internetowej Regionalnej Organizacji Turystycznej Województwa Łódzkiego.

Tabela 23. Punkty informacji turystycznej na terenie powiatu tomaszowskiego w 2014 r.

NAZWA PUNKTU IT	DANE TELEADRESOWE	GODZINY OTWARCIA	CERTYFIKAT POT	UWAGI
Punkt Informacji Turystycznej w Spale, Net Travel PL	ul. Piłsudskiego 2 97-215 Spała tel. 514 206 859 galera@spala.info.pl http://www.galeria.spala.info.pl	poniedziałek: 9.00 - 17.30 wtorek: 9.00 - 17.30 środa: 9.00 - 17.30 czwartek: 9.00 - 17.30 piątek: 9.00 - 17.30 sobota: 9.00 - 17.30 niedziela: 9.00 - 17.30	**	punkt sezonowy IV - XI (poza sezonem punkt czynny 10.00 - 15.00 (sb. zależnie od ruchu turystycznego) nieczynne: 1.11 / 24.12 i 1. dnia Świąt Wielkanocnych
Powiatowe Centrum Inf. Turystycznej w Tomaszowie Mazowieckim, Wydział Inf. Turystycznej i Promocji w Starostwie Powiatowym w Tomaszowie Mazowieckim	ul. św. Antoniego 41, pok. 18 97-200 Tomaszów Mazowiecki tel. (44) 724 21 27 fax. (44) 724 21 27 promocja@powiat-tomaszowski.pl	poniedziałek: 7.30 - 17.00 wtorek: 7.30 - 17.00 środa: 7.30 - 17.00 czwartek: 7.30 - 17.00 piątek: 7.30 - 17.00 sobota i niedziela: nieczynne	*	

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

Punkt Informacji Turystycznej w Inowłodzu, Zamek w Inowłodzu	ul. Zamkowa 7 97-215 Inowódz tel. 44 726 01 34 zamek.pit@interia.pl	poniedziałek: nieczynny wtorek: 9.00 - 17.00 środa: 9.00 - 17.00 czwartek: 9.00 - 17.00 piątek: 9.00 - 17.00 sobota: 10.00 - 18.00 niedziela: 11.00-19.00	*	od 01.05 - 30.09.2014 r. otwarty w co drugą niedzielę; piątek wymienne z niedzielą co drugi tydzień; piątek 9.00- 17.00, niedziela 11.00-19.00
Punkt Informacji Turystycznej w Będkowie, Gminna Biblioteka Publiczna w Będkowie	ul. Reymonta 7 97-319 Będków tel. 447 257 023 biblioteka.bedkow@vp.pl	poniedziałek: 12:00 - 20:00 wtorek: 8:00 - 16:00 środa: 8:00 - 16:00 czwartek: 8:00 - 16:00 piątek: 12:00 - 20:00 sobota i niedziela: nieczynne	-	

Źródło: opracowanie własne na podstawie informacji ze strony internetowej Łódzkiej Regionalnej Organizacji Turystycznej.

4.5.2. Zawartość informacji turystycznej na stronach internetowych gmin powiatu tomaszowskiego

Zawartość stron internetowych gmin z powiatu tomaszowskiego można ocenić jako dostateczną (tab. 24). Na większości z nich zamieszczono informacje o historii gminy, co pośrednio przekłada się na informację o walorach turystycznych, głównie zabytkach. Tylko na dwóch stronach znajduje się opis walorów turystycznych jako osobny dział (Inowódz, Ujazd).

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

Większość stron internetowych zawiera również informację o działalności instytucji kultury gminnych (ośrodki kultury, biblioteki, towarzystwa i koła regionalne) lub odnośniki do ich stron internetowych. Jest to o tyle ważne w dostępie do informacji turystycznej, że są to podmioty organizujące wydarzenia kulturalne w gminach, głównie o zasięgu lokalnym, które przy odpowiednich działaniach promocyjnych mogą stać się przedmiotem zainteresowania turystów. Tylko na trzech stronach internetowych dostępne są materiały do pobrania – foldery informacyjne o atrakcjach turystycznych w gminie (Czerniewice, Inowłódz, Rzeszyca). Strony internetowe mają wewnętrzne wyszukiwarki, co ułatwia odnalezienie danej kategorii informacji, np. turystycznej. Jednak z drugiej strony – większość stron internetowych i tak nie jest w te informacje wyposażona. Galerie zdjęć i mapy pojawiają się na połowie stron internetowych gmin z powiatu tomaszowskiego.

Tabela 24. Informacja turystyczna na stronach internetowych gmin powiatu tomaszowskiego

NAZWA JST	GZ	M	N	W	TURYSTYKA			WJ	MS	IK	PO	RAZEM
					WALORY	BAZA N.	HISTORIA					
gminy												
Będków	+		+	+				+				4
Budziszewice	+			+			+			+		4
Czerniewice			+	+							+	3
Inowłódz	+	+			+	+	+			+	+	7
Lubochnia	+						+	+		+		4
Rokiciny			+	+			+		+	+		5
Rzeczyca		+		+		+	+			+	+	6
Tomaszów Mazowiecki		+		+			+	+		+		5
Ujazd	+	+	+	+	+		+	+	+	+		9
Żelechlinek	+						+		+	+		4
Tomaszów Mazowiecki (m)	+	+		+			+		+	+		6
powiat												
powiat tomaszowski	+	+		+	+	+		+	+	+		8

GZ – galeria zdjęć, M – mapa, N – newsletter, W – wyszukiwarka, WJ – wersje językowe, MS – media społecznościowe, IK – link do instytucji kultury, PO – materiały do pobrania

Źródło: opracowanie własne.

Media społecznościowe są w gminach powiatu tomaszowskiego stosunkowo mało wykorzystywanym kanałem dystrybucji informacji, korzystają z nich 4 gminy i powiat tomaszowski. Są to przede wszystkim serwisy społecznościowe Facebook i You Tube. Warto zwrócić w przyszłości większą uwagę na ten środek komunikacji z potencjalnymi turystami. Zamieszczane tam treści informacyjne, np. o bieżących wydarzeniach kulturalnych, miejscach wartych zwiedzania czy też udział gmin w wydarzeniach promocyjnych, jak targi turystyczne i promowanych produktach turystycznych. Serwis You Tube jest platformą internetową, gdzie

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

mogą być zamieszczane różnego rodzaju filmy promocyjne lub nagrania z wydarzeń kulturalnych w gminach, co też przyczynia się do ich promocji. Z drugiej jednak strony, nie tyle same urzędy gmin mogą tego rodzaju działalności prowadzić, co punkty informacji turystycznej lub stowarzyszenia działające na rzecz rozwoju turystyki, dla których udzielanie szeroko rozumianej informacji turystycznej i projekty w zakresie aktywizacji turystycznej obszarów są działalnością statutową.

Bardzo dobrym źródłem informacji turystycznej jest natomiast strona powiatu tomaszowskiego. Znajduje się tam rozbudowana informacja turystyczna w wyodrębnionej zakładce, w której znaleźć można informacje o bazie noclegowej, walorach turystycznych, możliwościach uprawiania sportów wodnych i aktywnej rekreacji – jazdy na rowerze, jazdy konnej na terenie powiatu, produktach turystycznych. Informacje o obiektach bazy noclegowej na stronie internetowej powiatu tomaszowskiego przedstawione są w sposób przejrzysty i przyjazny dla użytkownika, uzupełniony o dane teleadresowe i strony internetowej wymienionych obiektów, gdzie można znaleźć bardziej szczegółowe informacje i galerie zdjęć.

5. Inwentaryzacja lokalnych i regionalnych produktów turystycznych

5.1. Markowe produkty turystyczne

Certyfikaty Polskiej Organizacji Turystycznej przyznawane są za stworzenie produktu, który w istotny sposób przyczynił się (w danym roku) do zwiększenia przyjazdów turystycznych do Polski lub do zwiększenia uczestnictwa w turystyce krajowej. Certyfikaty te według zamysłu organizatorów powinny stać się paszportem otwierającym dostęp nagrodzonym produktom do wielokierunkowych działań promocyjnych i marketingowych prowadzonych w kraju i za granicą. Produkty turystyczne mają duże znaczenie dla rozwoju turystyki weekendowej, rodzinnej czy w szerszej perspektywie wypoczynkowej połączonej ze zwiedzaniem. Są to atrakcje turystyczne o znaczeniu istotnym w skali lokalnej i ponadlokalnej.

Markowe produkty turystyczne, certyfikowane przez Polską Organizację Turystyczną, utworzone w powiecie tomaszowskim są następujące:

Spalski Jarmark Antyków i Rękodzieła Ludowego (2007)

- cykliczna impreza plenerowa organizowana w sezonie letnim (od maja do września w każdą drugą niedzielę miesiąca) nad stawem w Spale kierowana do kolekcjonerów i zbieraczy przedmiotów zabytkowych oraz staroci;
- w Jarmarku biorą udział osoby sprzedające różnego rodzaju antyki i starocie, producenci zdrowej żywności z regionu, twórcy ludowi, rękodzielnicy;
- oprócz Jarmarku odbywają się degustacje produktów regionalnych, koncerty plenerowe, warsztaty rękodzieła, np. garncarstwa, gry i zabawy dla dzieci, zwiedzanie Spały, przejażdżki carską koleją;
- dodatkowo promowane są walory turystyczne powiatu tomaszowskiego, miasta i gminy miejskiej Tomaszów Mazowiecki i gminy wiejskiej Inowódz.

Trasa Turystyczna Bunkier w Konewce (2006)

- trasa turystyczna wyznaczona na terenie byłej niemieckiej kwatery dowodzenia Anlage Mitte obejmuje położony na 2,7 ha kompleks żelbetonowych schronów (bunkrów), z których najdłuższy ma 380 m, a wewnątrz znajdują się tory kolejowe przeznaczone na przejazdy pociągu sztabowego, mniejsze schrony połączone zostały z bunkrem korytarzem podziemnym;
- w bunkrze znajduje się także wystawa stała o tematyce historycznej, wystawa z militariami oraz wystawy czasowe;
- wokół bunkra wytyczono szlak spacerowy, na szlaku znajdują się miejsca do odpoczynku, miejsca na ognisko i parking.

Skansen Rzeki Pilicy (2005)

- skansen, dla którego motywem przewodnim jest rzeka, w skansenie prezentowana jest tematyka związana z nadrzecznym osadnictwem, kulturą mieszkających tam ludzi i historią ich dziejów;
- skansen utworzony został w 2000 r., i podlega ciągłej rozbudowie, we współpracy samorządu terytorialnego miasta Tomaszowa Mazowieckiego i Stowarzyszenia Przyjaciół Pilicy i Nadpilicza;
- na terenie skansenu znajduje się młyn wodny przeniesiony z rzeki Luciąży, gdzie zorganizowano wystawy stałe; w skansenie znajdują się zabytkowa poczekalnia z przystanku kolejowego Czarnocin, dom ze Spały – leśna toaleta cara Mikołaja II i jego dworzan, kolekcja kamieni młyńskich (30 sztuk) z młynów wodnych znajdujących się w przeszłości w dolinie Pilicy, zabytki militarne: pojazdy pancerne (niemiecki ciągnik artyleryjski), eksponaty związane z lokalnymi tradycjami rzemieślniczymi i gospodarczymi: szkutnictwo, rybołówstwo, spławianie drewna, a także ze sportami wioślarskimi z kolekcją łodzi i kajaków;
- w skansenie organizowane są wydarzenia kulturalne, wystawy stałe i czasowe prezentujące walory przyrodnicze, historyczne i kulturowe, szczególnie elementy tzw. przestrzeni kulturowej rzeki Pilicy i jej dopływów.

5.2. Produkty turystyczne – największe walory i atrakcje turystyczne

Jako produkty turystyczne powiatu tomaszowskiego można zaklasyfikować również jego największe atrakcje turystyczne, odpowiednio zagospodarowane turystycznie i udostępnione do zwiedzania. Ponadto, tego rodzaju miejsca i obiekty najczęściej uwzględniane są w działaniach promocyjnych jako miejsca i obiekty unikatowe w danym regionie, posiadające ciekawą historię, unikatowe zbiory, nietypowe cechy: funkcje – dawne i współczesne – czy kształty też lub wpisujące się w krajobraz kulturowy regionu. W powiecie tomaszowskim jako produkty turystyczne można zaklasyfikować zatem również:

Tomaszowska Okrąglica

- produkt turystyczny zrealizowany w ramach projektu „Tomaszowska Okrąglica” – wsparcie promocji i działań marketingowych tomaszowskiego produktu turystycznego”;
- marka regionalna Tomaszowska Okrąglica kształtowana i rozwijana jest w oparciu o zasoby turystyczne oraz lokalizacyjne i organizację imprez o zasięgu ponadregionalnym;
- Tomaszowską Okrąglicę tworzą trzy walory turystyczne Tomaszowa Mazowieckiego: Rezerwat Niebieskie Źródła, Skansen Rzeki Pilicy i Groty Nagórzyckie razem tworzące jeden zintegrowany produkt turystyczny Miasta Tomaszów Mazowiecki nawiązujący do przyrody, tradycji i kultury regionu.

Rezerwat Niebieskie Źródła

- rezerwat krajobrazowy o położony w dolinie Pilicy, na prawym brzegu rzeki, w granicach miasta Tomaszowa Mazowieckiego (pd.-wsch.);
- powierzchnia rezerwatu wynosi 29 ha;

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

- chronione w nim są głównie wywierzyska wodne (dwa oddzielone wyspą) – minigiejzery – w skałach utworzonych w wapieniach jurajskich (kolor wody w basenach źródłiskowych jest efektem działań rozproszonego światła słonecznego);
- oprócz wywierzysk w rezerwacie ochronie podlega jest ptactwo (ok. 75 gatunków) oraz flora tego obszaru, głównie rośliny naczyniowe.

Groty Nagórzyckie

- sztuczne wyrobiska pozostałe po podziemnej kopalni piasku szklarskiego (działającej od XVIII do XIX w.) na terenie byłej wsi Nagórzyce, obecnie w granicach Tomaszowa Mazowieckiego;
- w dawnych wyrobiskach powstała trasa turystyczna obejmująca dwa oświetlone chodniki z ekspozycjami historycznymi i związanymi z dawną funkcją kopalnianą;
- zwiedzanie z przewodnikiem trwa ok. 160 minut.

Ośrodek Hodowli Żubrów w Smardzewicach

- Ośrodek Hodowli Żubrów utworzony został w latach 1934-1936 przez polskie środowiska naukowe, znajduje się tam obecnie 16 żubrów i ma swój początek ścieżka edukacyjna oraz informacje turystyczne na tablicach;
- bizony sprowadzone zostały z Kanady jako dar od Polonii dla Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej Ignacego Mościckiego;
- Ośrodek Hodowli Żubrów udostępniony jest do zwiedzania;
- ścieżka edukacyjna obejmuje wiaty turystyczne, tablice informacyjne o treści przyrodniczej, izbę edukacji ekologicznej w siedzibie nadleśnictwa z wystawami zbiorów przyrodniczych i narzędzi używanych w przeszłości do prac w leśnictwie.

Spała – miejscowość wypoczynkowa z tradycjami łowieckimi

- miejscowość wypoczynkowa w gminie Inowłódz z tradycjami łowieckimi od czasów króla Władysława Hermana oraz króla Władysława Jagiełły;
- Spała w latach 1880-1939 była rezydencją łowiecką carów Rosji, następnie prezydentów Polski, toteż okoliczne lasy zostały oszczędzone przed wyrębem;
- w latach 20. XX w. Spała była miejscem rezydowania prezydentów Ignacego Mościckiego i Stanisława Wojciechowskiego oraz organizacji dożynek prezydenckich;
- w przeszłości istniał drewniany pałacyk myśliwski z zapleczem rezydencjonalnym zbudowany w XIX w., spalony w 1945 r.;
- charakterystyczny posąg żubra sprowadzono do Spały ok. 1929 r.,
- modrzewiowy kościół pw. Matki Boskiej Królowej Korony Polskiej zbudowano w stylu podhalańskim z 1923 r.;
- w leśniczówce funkcjonuje muzeum – Dom Pamięci Walki i Męczeństwa Leśników i Drzewiarzy Polskich im. Adama Loreta poświęcony leśnikom i drzewiarzom oraz członkom ich rodzin poległym w czasie II wojny światowej;
- przyrodniczą ścieżkę edukacyjno-dydaktyczną wytyczono od leśniczówki do rezerwatu Spała,
- Spała jest miejscem organizacji Spalskiego Jarmarku Antyków i Rękodziela Ludowego;
- w miejscowości znajduje się Park Adrenalina z parkiem linowym, żyroskopem i polem paintballowym.

Hubertus Spalski – Spalskie Święta Hubertowskie

Spalskie Święta Hubertowskie zainicjował w 1927 r. Ignacy Mościcki, prezydent II Rzeczypospolitej. W obchodach brali udział przedstawiciele elit politycznych i arystokracji II Rzeczypospolitej. Od 2003 r. wznowiono organizację Hubertusa Spalskiego, w których uczestniczą myśliwi, jeźdźcy i turyści. Charakterystyka Hubertusa Spalskiego:

- dwudniowa impreza plenerowa,
- wydarzenia tematycznie związane z tradycjami łowieckimi i jeździeckimi, polowanie hubertowskie, tradycyjna gonitwa „za lisem”, pokazy i gonitwy konne,
- kuchnia myśliwska, ubiór, sprzętem myśliwski, kultura łowiecka,
- Jarmark Hubertowski: wystawy, koncerty muzyki myśliwskiej, imprezy towarzyszące: pokaz jeźdźców, sokolników i psów myśliwskich, występy zespołów muzyki myśliwskiej, konkursy kulinarne, stoiska z akcesoriami myśliwskimi i jeździeckimi, wina z kolekcji Myśliwskiej Łowiec Polski i nalewki.

Czasy carów⁸⁷

Na łowy do lasów nad Pilicą przyjeżdżali królowie Polski – Władysław Herman, Kazimierz Wielki, Władysław Jagiełło, Kazimierz Jagiellończyk. Po 1815 r. w lasach na Pilicą (Puszczy Nadpilickiej) urządzano polowania dla carów rosyjskich. Na życzenie cara Aleksandra III zbudowano pałacyk myśliwski na łące jednego z mieszkańców ówczesnej osady – Kacpra Spały. Z czasem zespół rezydencjalny podlegał rozbudowie – powstały kolejne pałacyki - dla dworu cara i jego gości, zabudowania gospodarcze, elektrownię, wieżę wodociągową, pompownię, sieć wodociągowo-kanalizacyjną, park angielski. Pałacyk myśliwski został spalony w 1945 r.

Czasy prezydentów

Za czasów II Spała stała się rezydencją prezydencką. Pałacyk prezydencki wyremontowano na potrzeby nowej funkcji – pałacu prezydenckiego. Polowania odbywały się rzadziej niż za czasów cara, ale podtrzymywano tę tradycję w spalskich lasach. Rezydencja w Spale stała się miejscem wypoczynku prezydenta II Rzeczypospolitej i jego gości, w tym wysokich rangą polityków – premiera i ministrów, organizowano liczne uroczystości lokalne i ogólnopolskie. Warto tu wymienić dożynki prezydenckie. Podejmowano działania na rzecz uzupełnienia zwierzostanu w lasach spalskich, głównie zwierzyny grubej: jeleni, danieli, dzików. Wtedy też zainicjowana została działalność rezerwatu żubrów „Książ” w Smardzewicach. Z inicjatywy prezydenta Ignacego Mościckiego zaczęto organizować obchody patrona myśliwych św. Huberta na początku listopada każdego roku. W czasie obchodów organizowane były polowania i liczne spotkania miłośników łowów, delegatów służby leśnej i miejscowych leśników. Za czasów Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej rezydencja prezydencka w Spale została przekazana Funduszowi Wczasów Pracowniczych.

Czasy współczesne

⁸⁷ Opracowanie historii tradycji łowieckiej i myśliwskiej w Spale na podstawie informacji zawartych na stronie internetowej Hubertusa Spalskiego <http://www.hubertusspalski.pl/>

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

W ostatnich latach w Spale realizowane są liczne przedsięwzięcia inwestycyjne i organizacyjne, które przyczyniają się do aktywizacji turystycznej, budowy nowych willi, wznowienia tradycji organizacji dożynek prezydenckich oraz Hubertusa Spalskiego – ogólnopolskiego tradycyjnego święta myśliwych i jeźdźców w formie imprezy plenerowej. Współorganizatorami wydarzenia jest Lokalna Organizacja Turystyczna w Spale, władze Gminy Inowłódz i Regionalna Dyrekcja Lasów Państwowych.

Inowłódz

- jedno z najstarszych miast Polski wzmiankowane w źródłach historycznych w 1145 r.;
- znajdują się tu ruiny zamku i murów obronnych z czasów Kazimierza Wielkiego w dolinie Pilicy;
- po częściowej rekonstrukcji wybranych odcinków muru, adaptacji i konserwacji ruiny zamku udostępniono turystycznie w 2013 r.;
- pozostałe zabytki: romański kościół obronny pw. Św. Idziego z końca XI w. fundacji Władysława Hermana, neogotycki kościół parafialny pw. Św. Michała z 1520 r. przebudowany w XIX w., synagoga z XIX w..

Zakościele

- Zakościele – wieś letniskowa sąsiadująca z Inowłodzem, w której kultywowane są tradycje wytwórstwa ludowego, hafciarstwa, tkactwa, rękodzieła ze słomy i wycinanek;
- XIX-wieczne wille w Zakościelu: willa Nowy Dwór w stacji klimatyczno-leśnej, gdzie znajduje się gospodarstwo agroturystyczne, willa Urbanówka – obecnie Ośrodek Młodzieżowy Fundacji PROEM oraz willa Stefanówka.

Bunkry w Konewce

- kompleks militarny w Konewce obejmujący żelbetowy bunkier o funkcjach schronu (380 m długości), betonowe perony, tor kolejowy, zespół schronów technicznych z kotłownią, urządzeniami wentylacyjnymi i siłownią elektryczną;
- udostępniona trasa turystyczna możliwa jest do zwiedzania z przewodnikiem, zwiedzanie trwa ok. 1 godziny.

Zalew Sulejowski

- sztuczne jezioro utworzone w 1973 r. poprzez budowę zapory w Smardzewicach i spiętrzenie wody rzeki Pilicy (powierzchnia 19,8 km² i długość 17 km);
- zalew otoczony jest borami sosnowymi;
- atrakcyjne miejsce wypoczynku i rekreacji – kąpiele, plażowania, wędkowania, biwakowania, jak również uprawiania sportów wodnych – żeglarstwa, kajakarstwa;
- przez zalew przebiega szlak wodny kajakowy wytyczony na rzece Pilicy;
- wokół zalewu powstały pola biwakowe, ośrodki wczasowe i gospodarstwa agroturystyczne.

Rzeka Pilica

- rzeka o wartkim nurcie i meandrującym korycie, przez co powstały liczne wyspy, rozlewiska i zakola rozlewisk i zakoli;
- budowa koryta rzecznej sprzyjała wyznaczeniu tras dla spływów kajakowych;
- na rzece wytyczone zostały szlaki kajakowe scharakteryzowane w poprzednim rozdziale.

Sulejowski Park Krajobrazowy

- park krajobrazowy utworzony został w 1994 r. (powierzchnia ponad 17 ha, otulina – prawie 39 ha);
- obejmuje dolinę rzeki Pilicy w jej środkowym biegu z cennymi przyrodniczo terenami przyległymi, które chronione są w 9 rezerwach przyrodniczych;
- Spalski Park Krajobrazowy łącznie z Przedborskim i Spalskim Parkiem Krajobrazowym tworzy rozległy kompleks leśny, jak i miejsce wypoczynku i rekreacji.

Spalski Park Krajobrazowy

- park krajobrazowy utworzony w 1995 r. (powierzchnia 12 875 ha, otulina parku 23 192 ha);
- park znajduje się na terenie gmin: Inowódz, Lubochnia, Poświętne, Rzeczyca i Tomaszów Mazowiecki;
- dominują lasy sosnowe, występują także lasy liściaste i mieszane;
- rozległy kompleks leśny kształtuje mikroklimat: zmniejsza amplitudę dobowych i rocznych temperatur powietrza, zwiększa i wyrównuje wilgotność powietrza, osłabia prędkość wiatru i promieniowanie słoneczne; drzewa iglaste nasycają powietrze substancjami aromatycznymi, wykazującymi działanie bakteriobójcze i stymulujące prace układu oddechowego;
- w parku wytyczono ścieżki spacerowe;
- na obszarze parku i jego otuliny istnieją 5 rezerwatów: Konewka, Żądłowice, Spała (las mieszany, z dębami, sosnami, klonami zwyczajnymi, świerkami i jodłami), Jeleń (las mieszany, z sosnami, świerkami, jodłami, olsami i grądami), Sługocice.

Park Edukacyjno-Rozrywkowy MIKROKOSMOS w Ujeździe

- powierzchnia 10 000 m²;
- realistyczne rzeźby owadów wykonane w powiększeniu, tablice informacyjne;
- w parku wytyczono ścieżki dydaktyczne;
- Zimowa Kraina 2 BIEGUNY z replikami zwierząt występujących w Arktyce i na Antarktydzie.

Rodzinny Park Linowy nad Pilicą w Tomaszowie Mazowieckim

- Rodzinny Park Linowy nad Pilicą o łącznej długości ponad 500 m z trzema trasami;
- pozostałe atrakcje: Buty Kongoo Jumps, trójkątowe gokarty, strzelnica paintballowa, strzelnica ASG, łuk, kula wodna, trampolina, gry intencyjne i imprezy dla dzieci, młodzieży i grup zorganizowanych, miejsce na wypoczynek.

Szlaki turystyczne

Omówione wcześniej szlaki turystyczne: Łódzki Szlak Konny, szlaki piesze, szlaki piesze tematyczne, szlaki kajakowe czy sieć ścieżek i tras rowerowych, łącznie z tymi, które nie są oficjalnie wytyczone i przebiegają drogami polnymi i leśnymi również stanowią produkty turystyczne. Łączą określone walory turystyczne, umożliwiają aktywne spędzanie wolnego czasu i poznanie krajobrazu kulturowego. Dodatkowych inwestycji wymaga jednak wciąż infrastruktura towarzysząca szlakom – miejsca odpoczynku (wiaty, zadaszenia, miejsca na biwaki i spożywanie

posiłków), jak i sama informacja turystyczna – tablice informacyjne, drogowskazy, materiały drukowane czy coraz popularniejsze – aplikacje mobilne.

Produktem turystycznym powiatu tomaszowskiego mogą być również gospodarstwa agroturystyczne. Na rzecz ich promocji, poprawy jakości świadczonych usług czy rozwoju infrastruktury usługowej w tej branży działa Stowarzyszenie Wsi Agroturystycznych Regionu Doliny Pilicy i Zalewu Sulejowskiego.

5.3. Produkty regionalne i tradycyjne

Według listy produktów regionalnych i tradycyjnych Ministerstwa Rolnictwa i Rozwoju Wsi jako produkty regionalne i tradycyjne powiatu tomaszowskiego klasyfikowane są następujące produkty.

Obwarzanki tomaszowskie

Przygotowywane są według receptury stosowanej w latach międzywojennych w jednej z piekarni w Tomaszowie Mazowieckim. Obwarzanki wypiekane są głównie z mąki i wody, bez innych dodatków, formowane na kształt pierścienia z cienkich pasków ciasta, a następnie obgotowywane i wypiekane.

Miody z gminy Żelechlinek :

- **rzepakowy** – smak łagodny, nieco mdły i lekko gorzkawy, zapach słaby, zbliżony do zapachu kwiatów rzepaku.
- **akacjowy** – smak słodki, delikatny lekko kwaskowaty, delikatny, subtelny lekko mdły aromat, podobny do z kwiatów akacji.
- **lipowy** – smak dość ostry, słodki lekko gorzkawy, charakterystyczny aromat, jak woń kwiatów lipy.
- **gryczany** – smak ostry, słodki lekko piekący, bardzo intensywny i przyjemny zapach kwiatów gryki.
- **wielokwiatowy** – smak bardzo zróżnicowany zależnie od składu nektaru mniej lub bardziej łagodny, słodki, przyjemny delikatny zapach kwiatów.

Szynka cygańska zwana niedźwiedzią z Zaborowa

Pochodzi z Zaborowa i Ujazdu. Wytwarzanie tego produktu ma swoje korzenie w tradycji kulinarnej przebywających sezonowo na terenie tych miejscowości Romów do lat 60-tych XX w. (za zgodą ówczesnych właścicieli tych ziem hr. Ostrowskich). Szynkę cygańską wytwarzano w karczmach w miejscowościach Tobiasze i Sangroź, na wsiach oraz na dworach hr. Ostrowskich w Ujeździe i Tomaszowie Mazowieckim. Jest to szynka wędzona w zimnym dymie o mięsie soczystym i kruchym.

Tradycyjne produkty lokalne wymienione w folderze informacyjno-promocyjnym „Szlaki kulinarne regionu łódzkiego”:

- Sernik wielki, Wielka Wola (gm. Czerniewice),
- Babka znad Stawu, Podkonice Duże (gm. Czerniewice),
- Lebioda rodem z Czerniewic (gm. Czerniewice),
- Kluski gospodarskie, Chociw (gm. Czerniewice),

- Kluski kudłate, Brzustów (gm. Inowłódz),
- Ser żółty z Teodozjowa (gm. Czerniewice),
- Śliwowica Jagiellońska, Wólka Jagielczyńska (gm. Czerniewice),
- Nalewka malinowa z miętą, Wólka Jagielczyńska (gm. Czerniewice).

Wydarzenia kulturalne związane z kulinariami wymienione w folderze informacyjno-promocyjnym „Szlaki kulinarne regionu łódzkiego”:

- Będków (gm. Będków), Konkurs Pisanek i Palm (marzec),
- Brzustów (gm. Inowłódz), Święto Ziemniaka,
- Budziszewice (gm. Budziszewice), Święto Kiszenia Kapusty (listopad),
- Czerniewice (gm. Czerniewice), Konkurs Potraw Regionalnych (maj),
- Lubochnia (gm. Lubochnia), Ubijanie masła (sierpień),
- Rokiciny (gm. Rokiciny) Święto Miodu, Ubijanie masła,
- Ujazd (gm. Ujazd), Święto Chleba (wrzesień),
- Spała (gm. Inowłódz), Oswajamy dziczyznę (październik).

5.4. Promocja produktów turystycznych

Kwerenda elektronicznych materiałów prasowanych (prasa lokalna, strona internetowa powiatu tomaszowskiego) pozwoliła na wskazanie tych produktów turystycznych powiatu tomaszowskiego, które najczęściej są przedmiotem promocji w czasie targów turystycznych, w których biorą udział przedstawiciele samorządu terytorialnego, lokalnych organizacji turystycznych oraz prywatni przedsiębiorcy z sektora turystyki. Poniżej zamieszczono krótką charakterystykę:

Międzynarodowe Targi Regionów i Produktów Turystycznych TOUR SALON 2010, 2014 w Poznaniu

- reprezentant: Wydział Informacji Turystycznej i Promocji Starostwa Powiatowego w Tomaszowie Mazowieckim;
- rodzaje udostępnianych materiałów promocyjnych: informatory turystyczne, przewodniki rowerowe, mapy turystyczne, ulotki z atrakcjami powiatu, ze szczególnym uwzględnieniem Miasta Tomaszów Mazowiecki i Gminy Inowłódz;
- promowane produkty turystyczne: spływy kajakowe, parki rozrywkowo-przygodowe (Park Edukacyjno-Rozrywkowy Mikrokosmos), ośrodki szkoleniowo-wypoczynkowe w powiecie tomaszowskim, Łódzki Szlak Konny;
- wykorzystane multimedia: film pt. „Odgłosy natury ziem nadpiliczych”;
- dodatkowe działania promocyjne: Park Edukacyjno-Rozrywkowy Mikrokosmos w Ujeździe, gdzie znajdują się realistyczne rzeźby owadów wykonane w powiększeniu promowany był przez przebranych za owady przedstawicieli Parku, spacerujących po przestrzeni targowej i zachęcających do pamiątkowego zdjęcia;
- źródło: http://www.powiat-tomaszowski.pl/content.php?cms_id=1808&lang=pl.

Międzynarodowe Targi Turystyki, Sprzętu Turystycznego, Żeglarskiego i Sportowego GLOB 2013 w Katowicach

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

- udostępniane materiały promocyjne oraz foldery przekazane przez Urząd Miasta w Tomaszowie Mazowieckim, Urząd Gminy w Inowłodzu, lokalne hotele i obiekty turystyczne;
- promowane produkty turystyczne: spływy kajakowe Pilicą, ścieżki rowerowe, Spała, Bunkier w Konewce, Tomaszowska Okrąglica – Groty Nagórzyckie, Skansen Rzeki Pilicy i Niebieskie Źródła;
- promocja w kontekście turystyki weekendowej, pobytów w trakcie długich weekendów;
- źródło: <http://tomaszowmazowiecki.naszemiasto.pl/artukul/pomysl-na-majowke-czyli-powiat-tomaszowski-na-targach-glob,1791338,t,id.html>.

Międzynarodowe Targi Turystyki, Spa, Sprzętu Turystycznego i Żeglarskiego „GLOBalnie 2014” w Chorzowie

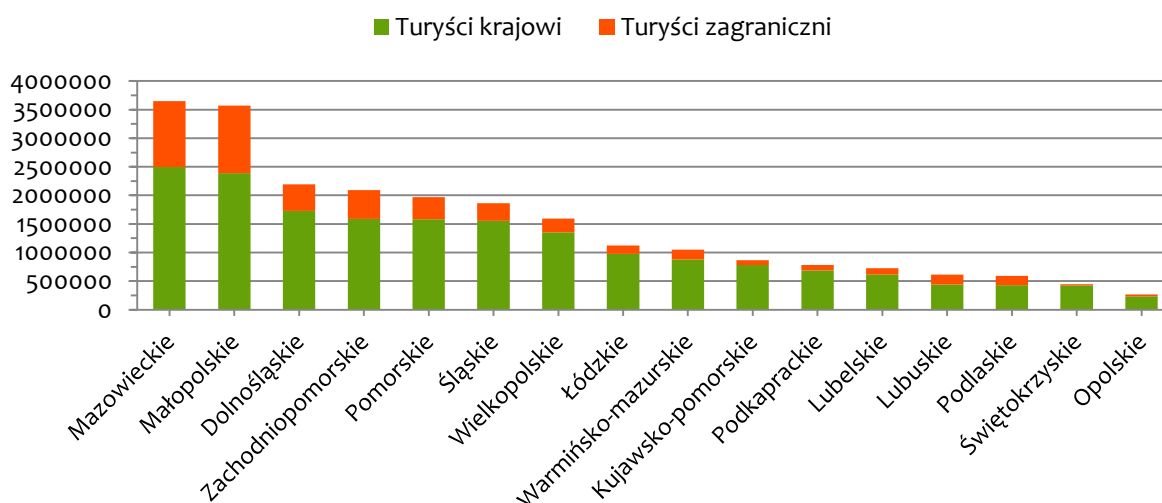
- promocja walorów turystycznych i bazy noclegowo-rekreacyjnej Powiatu Tomaszowskiego;
- udostępniane materiały promocyjne: mapy, przewodniki, foldery i gadżety promocyjne;
- dodatkowe działania promocyjne: konkursy wiedzy m.in. o Ziemi Tomaszowskiej;
- źródło: <http://tomaszowmazowiecki.naszemiasto.pl/artukul/galeria/powiat-tomaszowski-promuje-sie-na-targach-turystycznych-w,2222076,t,id.html>.

6. Analiza ruchu turystycznego na podstawie zastanych danych statystycznych

6.1. Wielkość, struktura i rozmieszczenie ruchu turystycznego

Według materiałów GUS, liczba osób biorących udział w ruchu turystycznym w Polsce w 2013 r. wynosiła ok. 23,4 mln osób, z czego 78% (18,2 mln) stanowili turyści krajowi, a 22% (5,2 mln) – turyści zagraniczni. W ogólnej liczbie osób korzystających z noclegów największy udział miał wypoczynek krótkookresowy – weekendowy i świąteczny. Na Rycinie 19 zilustrowano strukturę ruchu turystycznego według województw. Można zauważyć wyraźnie zróżnicowanie przestrzenne w liczbach osób korzystających z obiektów noclegowych w różnych regionach kraju. Na pierwszym miejscu znajduje się województwo mazowieckie z liczbą 3,65 mln osób w 2013 r. Nieco mniejszą liczbę turystów zarejestrowano w Małopolsce – 3,57 mln osób. W grupie województw o największym ruchu znalazły się również województwa: dolnośląskie (2,19 mln), zachodniopomorskie (2,09 mln), pomorskie (1,97 mln) i śląskie (1,86 mln). Województwo łódzkie uplasowało się na miejscu ósmym z liczbą 1,13 mln osób podróżujących w celach turystycznych, co stanowiło 4,8% ogółu turystów w Polsce. W ramach tej liczby 977,6 tys. stanowili obywatele Polski (5,4% ogółu turystów krajowych w Polsce), a kolejne 148,5 tys. – obcokrajowcy (2,8% ogółu turystów zagranicznych w Polsce). Publikowane corocznie przez GUS informacje dotyczące liczby osób nocujących i liczby noclegów udzielonych w obiektach zakwaterowania zbiorowego pozwalają stwierdzić, że w ostatniej dekadzie w całym województwie nastąpił stały, dość dynamiczny wzrost obu wartości. Przyrost ten związany jest przede wszystkim ze wzrostem ruchu wewnątrz krajowego i wewnątrzregionalnego.

Rycina 19. Liczba turystów krajowych i zagranicznych korzystających z noclegów w poszczególnych województwach Polski w 2013 r.

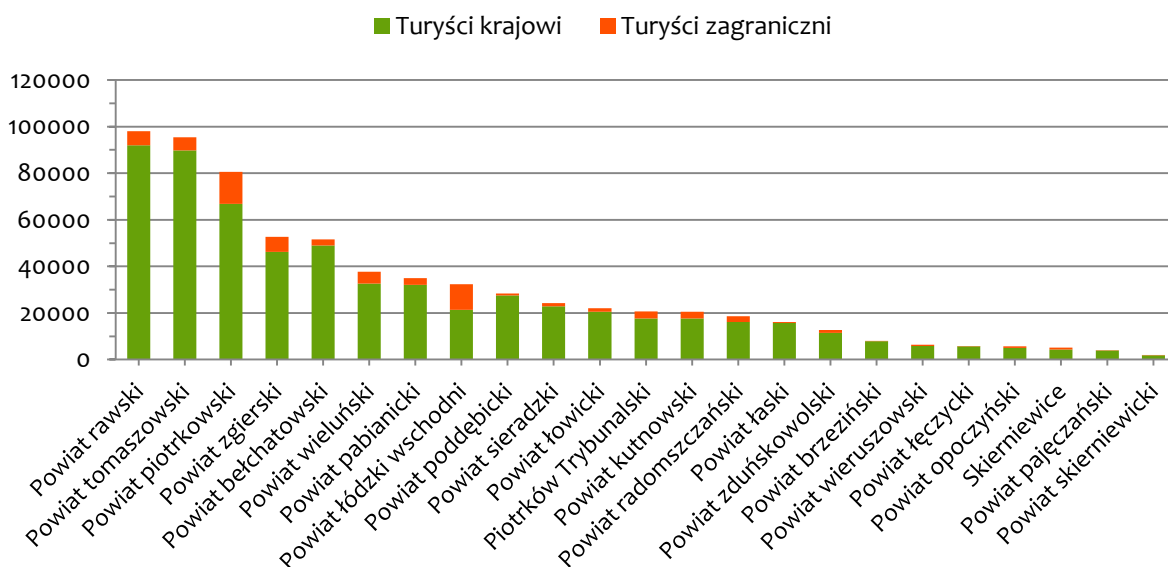
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Banku Danych Lokalnych GUS.

Analizując rozkład ruchu turystycznego w 2013 r. w województwie łódzkim w układzie powiatowym (ryc. 20) należy stwierdzić, że poza Łodzią i jej okolicami, powiaty o największej liczbie osób korzystających z noclegów koncentrują się wzdłuż dwóch największych rzek Polski

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

Środkowej – Pilicy (powiaty: piotrkowski, tomaszowski) i Warty (powiaty: poddębicki, sieradzki, wieluński), przy czym zdecydowanie większe znaczenie mają powiaty nadpiliczne. Jaka zauważa Regionalna Organizacja Turystyczna Województwa Łódzkiego „sytuacja taka utrzymuje się już od wielu lat i związana jest głównie z ponadprzeciętnymi walorami przyrodniczymi tych terenów [...] (m.in. największe zbiorniki wodne, lasy) oraz bardziej intensywnym, w porównaniu z pozostałymi rejonami województwa, zagospodarowaniem turystycznym”⁸⁸.

Rycina 20. Liczba turystów krajowych i zagranicznych korzystających z noclegów w poszczególnych powiatach województwa łódzkiego (bez Łodzi) w 2013 r.

Dla lepszego ukazania danych na rycinie pominięto miasto Łódź (w 2013 r.: ok. 442,9 tys. turystów korzystających z noclegów, w tym 364,4 tys. Polaków i 78,5 tys. cudzoziemców)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Banku Danych Lokalnych GUS.

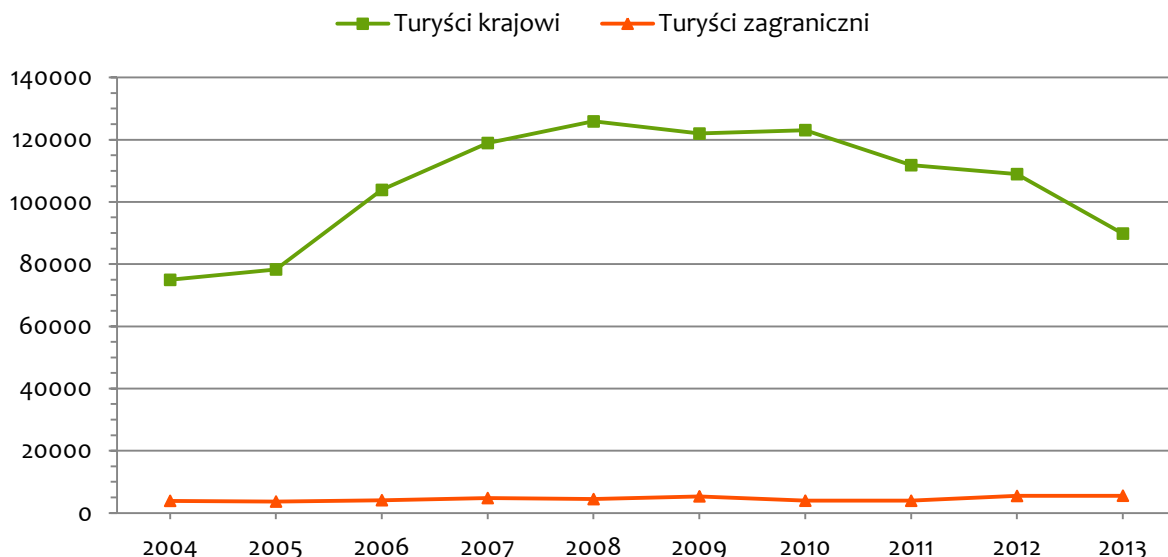
W 2013 r. z noclegów w obiektach zbiorowego zakwaterowania, zlokalizowanych w powiecie tomaszowskim skorzystało w sumie 95,4 tys. turystów, którzy stanowili 8,5% ogółu osób korzystających z noclegów na terenie województwa łódzkiego. Niemniej jednak należy zwrócić uwagę, że począwszy od 2008 r. na terenie powiatu tomaszowskiego obserwowany jest systematyczny spadek liczby turystów, który przybrał na sile zwłaszcza po 2010 r. (ryc. 21). Na przestrzeni okresu obejmującego lata 2008-2013, liczba turystów korzystających oferty obiektów noclegowych funkcjonujących w granicach powiatu tomaszowskiego zmniejszyła się o ok. 35 tys., czyli o 26,8%. W tym samym czasie zarówno w Polsce, jak i w województwie łódzkim nastąpił widoczny wzrost liczby turystów – odpowiednio o 23,5% oraz 38,0%. Ponadto w badanym okresie wyraźnie zmniejszył się udział powiatu tomaszowskiego w strukturze ruchu turystycznego w regionie o 7,3%. Na podstawie przytoczonych danych trzeba uwypuklić, iż omawiany obszar odznacza się słabnącym zainteresowaniem ze strony turystów. Spośród gmin wchodzących w skład powiatu tomaszowskiego, największym spadkiem liczby turystów charakteryzuje się miasto Tomaszów Mazowiecki, które na przestrzeni analizowanego okresu, odnotowało spadek liczby

⁸⁸ Włodarczyk B. (red.), 2012, Ruch turystyczny w Łodzi w województwie łódzkim w 2011 roku, Regionalna Organizacja Turystyczna Województwa Łódzkiego, Instytut Geografii Miast i Turyzmu UŁ, s. 45.

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

osób korzystających z noclegów wynoszący 69,7% (z 33,1 do 10,0 tys. osób). Względnie stabilnym natężeniem ruchu turystycznego cechuje się jedynie gmina Inowódz, w przypadku której przez cały badany okres liczba turystów utrzymywała się na poziomie ok. 55 tys. osób (tab. 25).

Rycina 21. Liczba turystów krajowych i zagranicznych korzystających z noclegów w powiecie tomaszowskim w latach 2004-2013

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Banku Danych Lokalnych GUS.

Tabela 25. Liczba turystów korzystających z noclegów w poszczególnych gminach powiatu tomaszowskiego w latach 2004-2013

NAZWA JEDNOSTKI	LICZBA TURYSTÓW OGÓŁEM W POSZCZEGÓLNYCH LATACH (w nawiasie podano liczbę turystów zagranicznych)									
	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Tomaszów Mazowiecki (gmina miejska)	12168 (1291)	20071 (790)	28909 (1185)	30561 (1469)	33151 (1584)	35185 (1796)	30260 (893)	21442 (976)	17467 (1384)	10045 (1386)
Będków	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Budziszewice	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Czerniewice	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Inowódz	37125 (1145)	34621 (1198)	48636 (1437)	57634 (2098)	57209 (1485)	58587 (2347)	57050 (1638)	58801 (1741)	54589 (2264)	56624 (2880)
Lubochnia	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Rokiciny	0	0	0	0	0	0	0	0	553 (0)	336 (0)
Rzeczyca	0	0	0	0	0	0	0	0	98 (0)	40 (0)
Tomaszów Mazowiecki (gmina wiejska)	27572 (1474)	26143 (1671)	28655 (1477)	32842 (1229)	37062 (1368)	32258 (1169)	38201 (1410)	34340 (1220)	40092 (1832)	26873 (1287)
Ujazd	1991 (2)	1129 (17)	1769 (15)	2694 (0)	2919 (29)	1290 (42)	1511 (6)	1164 (0)	1615 (0)	1458 (0)
Żelechlinek	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Powiat tomaszowski - ogółem	78856 (3912)	81964 (3676)	107969 (4114)	123731 (4796)	130341 (4466)	127320 (5354)	127022 (3947)	115747 (3937)	114414 (5480)	95376 (5553)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Banku Danych Lokalnych GUS.

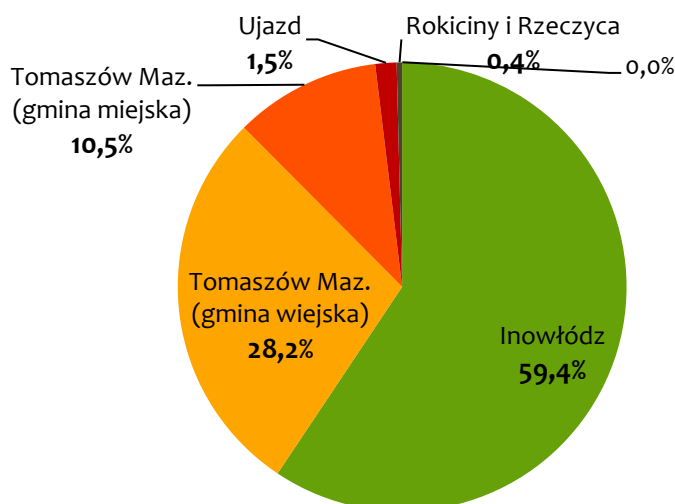
Tabela 26. Ruch turystyczny w gminach powiatu tomaszowskiego w 2013 r.

NAZWA JEDNOSTKI	KORZYSTAJĄCY Z NOCLEGÓW		UDZIELONE NOCLEGI		ŚREDNI CZAS POBYTU	
	KRAJOWI	ZAGRA-NICZNI	KRAJOWI	ZAGRA-NICZNI	KRAJOWI	ZAGRA-NICZNI
Tomaszów Mazowiecki (gmina miejska)	8 659	1 386	19 395	2 887	2,2	2,1
Będków	0	0	0	0	-	-
Budziszewice	0	0	0	0	-	-
Czerniewice	0	0	0	0	-	-
Inowódz	53 744	2 880	158 618	11 026	3,0	3,8
Lubochnia	0	0	0	0	-	-
Rokiciny	336	0	986	0	2,9	-
Rzeczyca	40	0	80	0	2,0	-
Tomaszów Mazowiecki (gmina wiejska)	25 586	1 287	37 877	1 940	1,5	1,5
Ujazd	1 458	0	11 349	0	7,8	-
Żelechlinek	0	0	0	0	-	-
Powiat tomaszowski - ogółem	89 823	5 553	228 305	15 853	2,5	2,9

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Banku Danych Lokalnych GUS.

Omawiając kwestię dotyczącą rozmieszczenia ruchu turystycznego na terenie powiatu tomaszowskiego warto zaznaczyć, że przeważająca część turystów korzystających z noclegów koncentruje się w gminie Inowódz (ryc. 22). Na każdych 1000 mieszkańców przypadało tam 14 519 turystów korzystających z noclegów w obiektach zbiorowego zakwaterowania. W dalszej kolejności turyści zatrzymywali się w gminie wiejskiej Tomaszów Mazowiecki. Według danych GUS, w 2013 r. turystów nie zarejestrowano w gminach: Będków, Budziszewice, Czerniewice, Lubochnia i Żelechlinek, pomimo dostępnej na ich terenie oferty usług noclegowych. Rozkład przestrzenny ruchu jest adekwatny do rozmieszczenia bazy noclegowej służącej urlopowej turystyce wypoczynkowej oraz różnym formom turystyki kwalifikowanej, sportu i rekreacji.

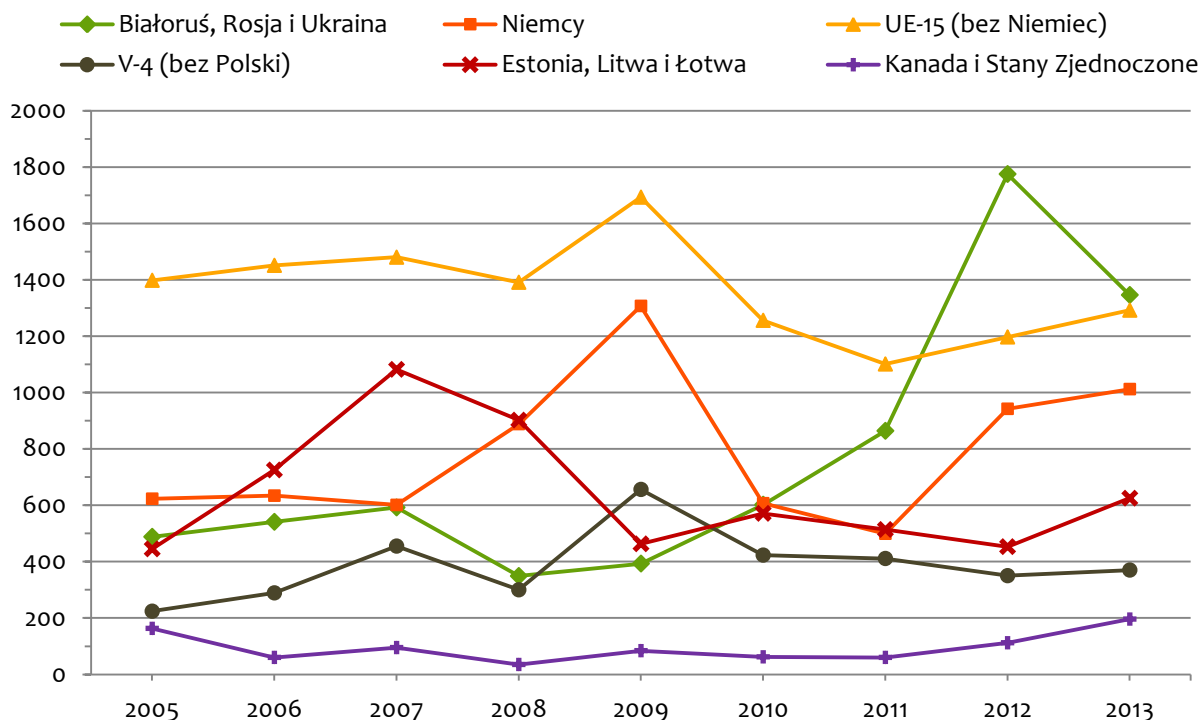
Rycina 22. Udział turystów korzystających z noclegów w poszczególnych gminach w ogólnej liczbie turystów odwiedzających powiat tomaszowski w 2013 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Banku Danych Lokalnych GUS.

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

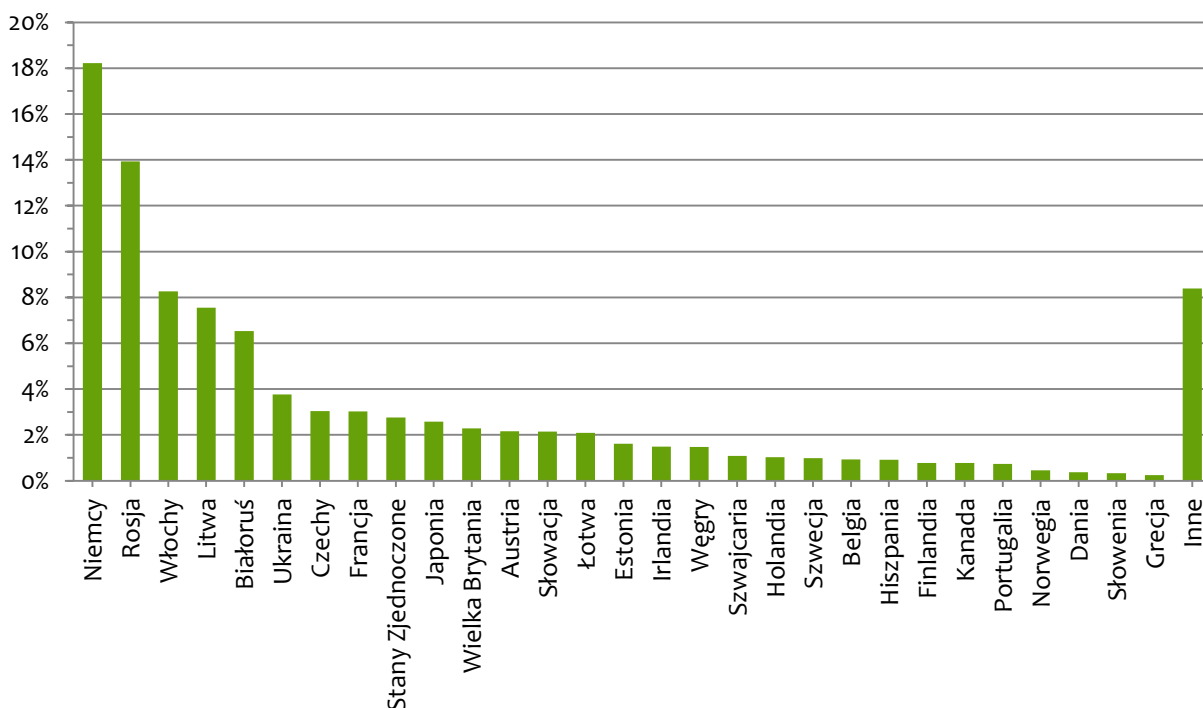
Rycina 23. Liczba turystów zagranicznych w powiecie tomaszowskim w latach 2005-2013 według grup krajów

V-4 – państwa Grupy Wyszehradzkiej, UE-15 - kraje tworzące Unię Europejską przed akcesją nowych członków w 2004r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Banku Danych Lokalnych GUS.

Rycina 24. Udział turystów poszczególnych narodowości w ogólnej liczbie turystów zagranicznych korzystających z noclegów w powiecie tomaszowskim w 2013 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Banku Danych Lokalnych GUS.

Opracowanie:

Centrum Doradztwa Strategicznego, 30 – 103 Kraków ul. Włóczków 22/3,
Tel. (12) 623 77 40, Fax (12) 623 77 85, www.cds.krakow.pl e-mail: cds@cds.krakow.pl

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY
Tabela 27. Liczba turystów korzystających z noclegów w powiecie tomaszowskim w 2013 r. według krajów pochodzenia

KRAJ POCHODZENIA TURYSTÓW	KORZYSTAJĄCY Z NOCLEGÓW W POSZCZEGÓLNYCH LATACH								
	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Turyści – ogółem	81964	107969	123731	130341	127320	127022	115747	114414	95376
Turyści krajowi (Polacy)	78288	103855	118935	125875	121966	123075	111810	108934	89823
Turyści zagraniczni	3676	4114	4796	4465	5354	3947	3937	5480	5553
Austria	90	63	127	252	87	125	85	53	120
Białoruś	177	196	163	54	109	143	223	190	363
Czechy	104	149	288	157	306	237	195	164	169
Francja	112	184	179	259	301	184	136	174	168
Litwa	203	235	292	362	326	358	255	293	419
Łotwa	233	332	742	515	88	112	189	107	116
Niemcy	623	634	601	888	1307	607	499	942	1012
Rosja	104	123	116	85	129	292	448	1399	774
Słowacja	70	80	115	102	241	67	147	155	119
Ukraina	207	222	313	210	155	167	193	186	209
Wielka Brytania	168	157	162	148	150	99	100	192	127
Włochy	506	382	319	308	415	367	348	409	459
Pozostałe kraje, w tym:	1062	1340	1369	1122	1702	1189	1117	1203	1497
Belgia	27	33	41	63	308	55	74	41	52
Dania	80	154	90	22	18	11	10	13	21
Estonia	9	158	48	25	49	101	70	53	90
Finlandia	92	93	128	80	89	133	82	55	43
Grecja	84	16	29	25	58	3	6	14	14
Hiszpania	88	107	66	46	62	91	19	24	51
Holandia	41	43	92	99	102	92	53	51	57
Irlandia	43	154	177	35	43	27	112	68	83
Japonia	49	22	18	5	2	9	19	42	143
Kanada	34	15	12	5	20	30	10	6	43
Norwegia	19	19	24	51	14	20	31	11	25
Portugalia	3	1	12	8	4	29	25	29	41
Słowenia	1	14	16	36	33	13	3	5	18
Stany Zjednoczone	129	45	83	30	64	32	50	106	153
Szwajcaria	15	8	12	41	43	15	21	101	60
Szwecja	64	63	56	46	54	40	51	74	55
Węgry	50	60	52	41	109	119	69	31	82
inne	234	335	413	464	630	369	412	479	466

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Banku Danych Lokalnych GUS.

W strukturze ruchu turystycznego koncentrującego się na terenie powiatu tomaszowskiego zdecydowanie dominują Polacy, którzy w 2013 r. stanowili ok. 94,2% ogółu turystów (tab. 27). W tym samym czasie badany obszar odwiedziło łącznie 5 553 turystów zagranicznych, którzy łącznie byli grupą stanowiącą 5,8% całkowitej liczby osób korzystających z noclegów. W związku z powyższym, na tle kraju i regionu, powiat tomaszowski cechuje się wyraźnie mniejszym udziałem cudzoziemców w strukturze odwiedzających. W 2013 r. goście z zagranicy stanowili odpowiednio 22,4% ogólnej liczby turystów w Polsce oraz 13,2% całkowitej liczby odwiedzających województwo łódzkie. Jednocześnie pod względem analizowanej cechy

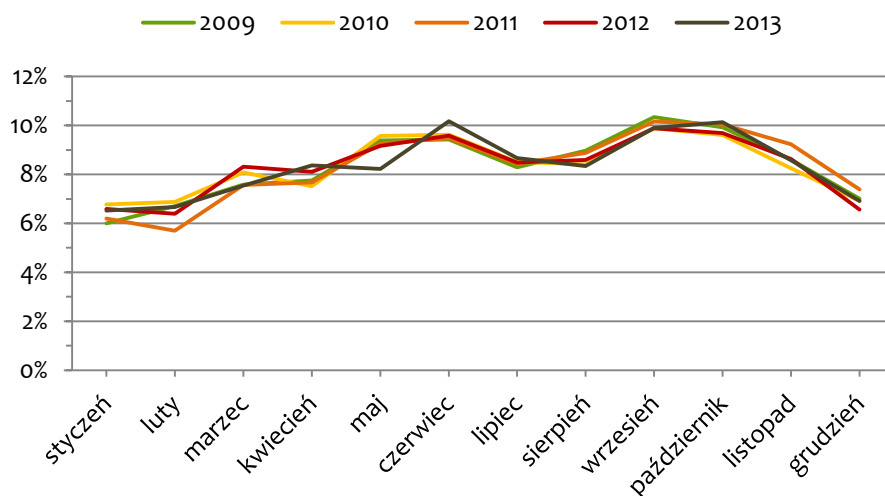
badany obszar wypada niekorzystnie także w porównaniu z bezpośrednio sąsiadującym powiatem piotrkowskim (10,4%). Spośród gmin powiatu tomaszowskiego najwyższym udziałem turystów zagranicznych charakteryzuje się miasto Tomaszów Mazowiecki, gdzie w 2013 r. stanowili oni 13,8% ogólnej liczby osób korzystających z noclegów. Pomimo, iż w skali całego powiatu najwięcej turystów zagranicznych skorzystało z noclegów w gminie Inowłódz (2880 osób), to ich udział w ogólnej strukturze odwiedzających kształtował się na dość niskim poziomie (5,1%). Warto również zwrócić uwagę, iż wśród turystów zagranicznych odwiedzających powiat tomaszowski najliczniejszymi grupami byli goście z Niemiec i Rosji, którzy w 2013 r. stanowili odpowiednio 18,2% i 13,9% ogółu turystów zagranicznych (ryc. 24). Na tle pozostałych państw zaobserwować można także relatywnie duży udział turystów z Włoch (8,3%), Litwy (7,5%) oraz Białorusi (6,5%). Wśród obcokrajowców przyjeżdżających do województwa dominowali więc przyjezdni z krajów europejskich. Rosnący jest udział turystów z krajów Europy Wschodniej.

W odniesieniu do rozkładu przestrzennego przyjazdów polskich turystów do powiatu tomaszowskiego, według województwa ich zamieszkania, brak jest kompleksowych danych statystycznych. Badania w tym zakresie prowadzone są jedynie przez Regionalną Organizację Turystyczną Województwa Łódzkiego na poziomie całego regionu. Według informacji z 2011 r., największy odsetek (69%) turystów krajowych korzystających z noclegów w województwie łódzkim stanowili sami mieszkańcy regionu łódzkiego. W dalszej kolejności region ten odwiedzali goście z województw: mazowieckiego (14%), śląskiego (4%), wielkopolskiego (3%), dolnośląskiego (2%), opolskiego (1,4%) i małopolskiego (1,1%). „Warto zaznaczyć, że w porównaniu z latami poprzednimi, grupa pierwszych pięciu województw nie zmieniła się, co świadczy o wadze tych rynków dla województwa łódzkiego, tj. trzech województw sąsiadujących z łódzkim (mazowieckie, śląskie i wielkopolskie) oraz województwa dolnośląskiego”⁸⁹. Najmniejsze znaczenie w krajowym ruchu turystycznym w regionie miały województwa znacznie oddalone. Zdecydowaną większość odwiedzających stanowili mieszkańcy miast (81%), zwłaszcza Łodzi, Warszawy, Wrocławia, Poznania i innych miast regionu łódzkiego. Przedstawione dane świadczą o bardzo silnej dominacji wewnętrznych migracji turystycznych, a zarazem małej atrakcyjności turystycznej województwa łódzkiego dla odwiedzających pochodzących z innych regionów Polski.

Strukturę ruchu turystycznego pod względem sezonowości prześledzić można na podstawie danych na Rycinie 25. Analizując liczbę turystów w poszczególnych miesiącach, należy stwierdzić najwięcej turystów odwiedza województwo łódzkie od kwietnia do czerwca oraz od września do listopada, co potwierdzają statystyki z 2013 r. i lat wcześniejszych. Sytuacja ta jest wynikiem m.in. faktu, że Łódź jako ważny główny ośrodek turystyczny w regionie stanowi miasto związane z turystyką biznesową (indywidualnymi podróżami służbowymi, turystyką kongresową, konferencyjną, targową, korporacyjną), a w zdecydowanie mniejszym stopniu przyjazdami wakacyjnymi. Mimo to „na ogólną sezonowość ruchu turystycznego w regionie zdecydowanie większy wpływ mają obszary poza stolicą województwa i to one decydują o jego charakterze”³⁵, bowiem osoby odwiedzające region i korzystające z noclegów w obiektach zbiorowego zakwaterowania poza Łodzią stanowiły większość tego typu turystów w województwie. W pozostałej części województwa zjawisko sezonowości ruchu turystycznego wygląda inaczej, bowiem sezon przypada na okres od maja do września.

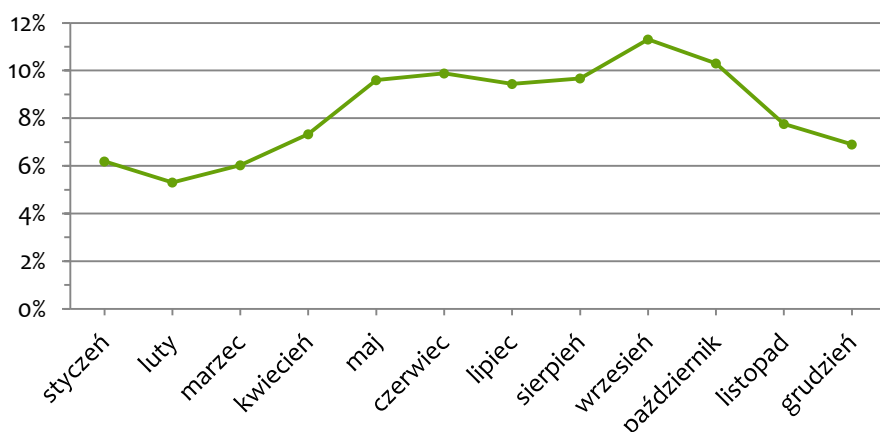
⁸⁹ Włodarczyk B. (red.), 2012, Ruch turystyczny w Łodzi w województwie łódzkim w 2011 roku, Regionalna Organizacja Turystyczna Województwa Łódzkiego, Instytut Geografii Miast i Turyzmu UŁ, s. 92.

Rycina 25. Sezonowość ruchu turystycznego w województwie łódzkim w latach 2009-2013

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Banku Danych Lokalnych GUS.

Rycina 26. Sezonowość ruchu turystycznego w powiecie tomaszowskim w 2011 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Urzędu Statystycznego w Łodzi.

Z danych statystycznych dostarczanych przez GUS i określających ruch turystyczny wyrażony liczbą korzystających z noclegów według miesięcy wynika, że szczytowymi miesiącami sezonu turystycznego w powiecie tomaszowskim jest wrzesień (ok. 11% ruchu całorocznego) oraz maj, czerwiec, sierpień i październik (po 10%) (ryc. 26). Minimalny ruch turystyczny odbywa się od stycznia do marca. Udział sezonu letniego – przy założeniu, że okres ten jest zawarty w przedziale sześciu miesięcy, od maja do października – w globalnym ruchu korzystających z bazy noclegowej wynosił 60% ruchu całorocznego na terenie powiatu tomaszowskiego. W poszczególnych gminach powiatu obserwuje się wyraźne zróżnicowanie sezonowości ruchu. Dotyczy ono w największym stopniu gmin położonych bezpośrednio nad Zalewem Sulejowskim oraz Doliną Pilicy: Inowłódz i gminy wiejskiej Tomaszów Mazowiecki, w których ok. 40% ruchu odbywa się w półroczu letnim. Wiąże się to z dominującymi walorami turystycznymi tego obszaru, przydatnego przede wszystkim do wypoczynku letniego. Najbardziej wyrównany w skali roku poziom ruchu osiąga miasto Tomaszów Mazowiecki, na co z kolei wpływ mają funkcje społeczne

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

i administracyjne tego miasta oraz występujące w nim walory turystyczne o charakterze krajoznawczym, dostępne w sezonie całorocznym.

Na ogólną liczbę korzystających z noclegów w 2013 r. w powiecie tomaszowskim składa się kilkanaście wartości określających liczby korzystających z poszczególnych rodzajów bazy noclegowej (tab. 28). Jak wynika z danych, najwięcej turystów obsługują hotele (24,1%); na drugim miejscu ośrodki szkoleniowo-wypoczynkowe (23,5%), a następnie ośrodki wczasowe (10,3%) i inne obiekty hotelowe (9,9%). Najmniej osób korzysta z hosteli (0,5%), a także schronisk młodzieżowych (0,8%) i szkolnych schronisk młodzieżowych (0,9%), które dedykowane są wąskiej grupie odbiorców. W zestawieniu brakuje kompleksowych danych na temat wykorzystania miejsc w kwaterach prywatnych i gospodarstwach agroturystycznych, które w strukturze bazy noclegowej powiatu tomaszowskiego odgrywają dominującą rolę. Z porównania danych określonych liczbą udzielonych noclegów w różnych rodzajach urządzeń noclegowych wynika, że najdłuższy średni okres pobytu turystów występuje w schroniskach młodzieżowych (10 noclegów) i domach wycieczkowych (8 noclegów), a najkrótszy w hotelach i innych obiektach hotelowych oraz ośrodkach szkoleniowo-wypoczynkowych (ok. 2 noclegi). Ogółem turyści korzystający z noclegów w obiektach noclegowych na terenie powiatu tomaszowskiego, w 2013 r. pozostawali średnio 2,5 dnia, czyli nieznacznie krócej niż przeciętnie w Polsce (2,7 dnia) oraz nieco dłużej niż przeciętnie w województwie łódzkim (1,8 dnia). W ogólnej liczbie osób korzystających z noclegów największy udział miał więc wypoczynek krótkookresowy – weekendowy i świąteczny. Stopień wykorzystania miejsc noclegowych na badanym obszarze w latach 2010-2013 wahał się w przedziale 34,7-36,6%.

Tabela 28. Liczba korzystających z noclegów i liczba udzielonych noclegów w powiecie tomaszowskim w 2013 r. według rodzajów obiektów noclegowych

RODZAJ OBIEKTU NOCLEGOWEGO	KORZYSTAJĄCY Z NOCLEGÓW		UDZIELONE NOCLEGI		ŚREDNI CZAS POBYTU
Ogółem	95 376	100%	244 158	100%	2,6
Hotele	22 945	24,1%	35 699	14,6%	1,6
Pensjonaty	1 104	1,2%	2 266	0,9%	2,1
Inne obiekty hotelowe	9 398	9,9%	14 650	6,0%	1,6
Domy wycieczkowe	1 394	1,5%	11 243	4,6%	8,1
Schroniska młodzieżowe	716	0,8%	7 136	2,9%	10,0
Szkolne schroniska młodzieżowe	866	0,9%	2 261	0,9%	2,6
Ośrodki wczasowe	9 840	10,3%	24 047	9,8%	2,4
Ośrodki szkoleniowo-wypoczynkowe	22 383	23,5%	41 073	16,8%	1,8
Hostele	506	0,5%	1 006	0,4%	2,0
Zespoły domków turystycznych	2 478	2,6%	9 338	3,8%	3,8
Kempingi i pola biwakowe*	3 625	3,8%	12 119	5,0%	3,3
Pozostałe obiekty niesklasyfikowane	22 737	23,8%	92 524	37,9%	4,1

* dane za 2012 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Banku Danych Lokalnych GUS.

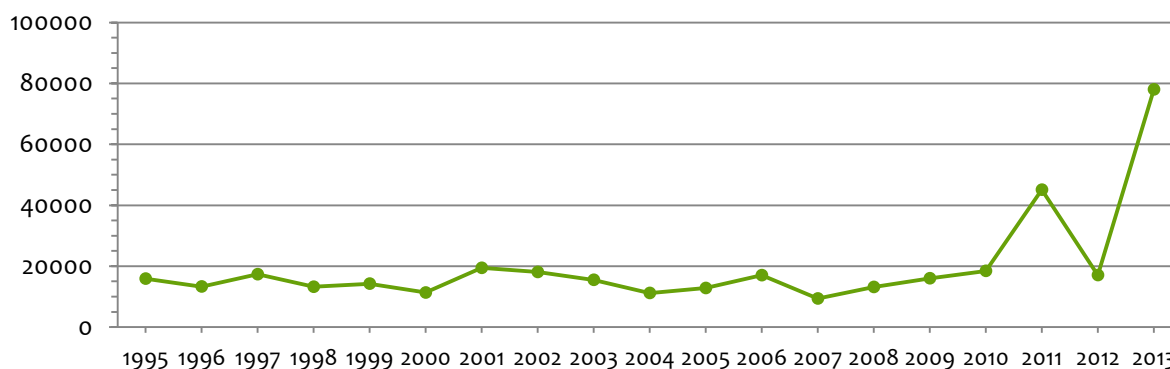
Tabela 29. Liczba udzielonych noclegów turystom krajowym i zagranicznym według grup typów obiektów noclegowych w latach 2011-2013

RODZAJ OBIEKTU NOCLEGOWEGO	OGÓŁEM			TURYSŃCI KRAJOWI			TURYSŃCI ZAGRANICZNI		
	2011	2012	2013	2011	2012	2013	2011	2012	2013
Obiekty hotelowe	57 296	51 231	52 615	52 938	45 217	44 385	4 358	6 014	8 230
Inne obiekty noclegowe w tym:	211 371	231 649	191 543	203 219	222 993	183 920	8 152	8 656	7 623
kempingi i pola biwakowe	2 772	12 119	0	2772	12119	0	0	0	0
zespoły domków turystycznych	25 071	30 993	9 338	25 071	30 993	9 285	0	0	53
pozostałe	183 528	188 537	182 205	175 376	179 881	174 635	8 152	8 656	7 570

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Banku Danych Lokalnych GUS.

Jednym z nielicznych, miarodajnym i pełnym zapisem ruchu turystycznego w odniesieniu do walorów krajoznawczych jest statystyka zwiedzających muzea. Brakuje jednak w tej statystyce wydzielenia osób zamieszkałych w miejscu występowania muzeum, ponieważ według przyjętych definicji nie są one turystami. Na Rycinie 27 przedstawiono ruch turystyczny w muzeach miasta Tomaszowa Mazowieckiego. Według danych GUS, w 2013 r. liczba zwiedzających wyniosła prawie 80 tys. osób.

Rycina 27. Liczba osób zwiedzających placówki muzealne (w tym skanseny) w mieście Tomaszowie Mazowieckim w latach 1995-2013

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Banku Danych Lokalnych GUS.

6.2. Charakterystyka uczestników ruchu turystycznego i ich główne motywy podróży

W niniejszym rozdziale znajduje się ogólna charakterystyka uczestników ruchu turystycznego w województwie łódzkim (z wyłączeniem Łodzi) według kryterium demograficzno-społecznego oraz głównych motywów podróży. Wykorzystano w tym celu wyniki badań ruchu turystycznego z 2011 r. przeprowadzonych przez Regionalną Organizację Turystyczną Województwa Łódzkiego. Pozwoliło to na wskazanie potencjalnych głównych form turystyki, które mogą odgrywać główną rolę na terenie powiatu tomaszowskiego. Poniższa charakterystyka

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

badanych uczestników ruchu turystycznego w województwie łódzkim może być wyznacznikiem tego, dla jakiej grupy odbiorców powiat tomaszowski jest atrakcyjny turystycznie.

Przytaczając wspomniany wyżej raport na temat „Ruchu turystycznego w Łodzi w województwie łódzkim w 2011 roku” opublikowany przez Regionalną Organizację Turystyczną Województwa Łódzkiego, w Tabeli 30 i 31 formułowano wnioski dotyczące cech turystów krajowych i zagranicznych odwiedzających województwo łódzkie.

Tabela 30. Cechy społeczno-demograficzne turystów krajowych i zagranicznych odwiedzających województwo łódzkie w 2011 r.

CECHA	TURYŚCI OGÓŁEM	TURYŚCI KRAJOWI	TURYŚCI ZAGRANICZNI
Płeć	nieznaczna przewaga mężczyzn (51%) nad kobietami (49 %)	przewaga mężczyzn (63%)	struktura płci wyrównana (50% mężczyzn)
Wiek	najliczniej reprezentowani turyści w przedziale wiekowym 20-39 lat (relatywnie duże znaczenie osób młodych w ruchu turystycznym)	15-19 lat (5%) 20-29 lat (31%) 30-39 lat (23%) 40-49 lat (14%) 50-59 lata (14%) 60 i więcej lat (13%)	15-19 lat (3%) 20-29 lat (28%) 30-39 lat (23%) <u>40-49 lat (22%)</u> 50-59 lat (13%) 60 i więcej lat (11%)
Wykształcenie	dominowały osoby z wykształceniem wyższym i średnim	wyższe (50%) średnie (37%) zawodowe (9%) gimnazjalne (2%) podstawowe (2%)	wyższe (38%) średnie (26%) <u>zawodowe (26%)</u> gimnazjalne (9%) podstawowe (0%)
Status zawodowy	dominacja osób aktywnych zawodowo (69%), niski odsetek emerytów (11%) i rencistów (2%)	aktywny zawodowo (70%) student (12%) emeryt/rencista (14%) uczeń (3%) bezrobotny (3%)	aktywny zawodowo (66%) <u>student (16%)</u> emeryt/rencista (14%) uczeń (3%) bezrobotny (3%)
Status materialny	dominacja grupy osób o dobrym i średnim statusie (88%)	bardzo dobry (8%) dobry (48%) <u>średni (40%)</u> zły (3%) bardzo zły (0,5%)	<u>bardzo dobry (17%)</u> dobry (68%) średni (11%) zły (2%) bardzo zły (2%)

Źródło: opracowanie własne na podstawie raportu „Ruch turystyczny w Łodzi w województwie łódzkim w 2011 roku”, Regionalna Organizacja Turystyczna Województwa Łódzkiego (2012).

Wyniki z roku 2011 zbliżone są do danych z lat poprzednich i potwierdzają generalną zasadę, że w krajowym ruchu turystycznym uczestniczą osoby młode lub w wieku średnim, dobrze wykształcone, aktywne zawodowo o dobrym lub średnim statusie materialnym. Z kolei turyści zagraniczni to na ogół osoby w wieku średnim, aktywne zawodowo, ale także studenci i emeryci o dobrym i bardzo dobrym statusie materialnym z przewagą osób z wyższym wykształceniem.

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

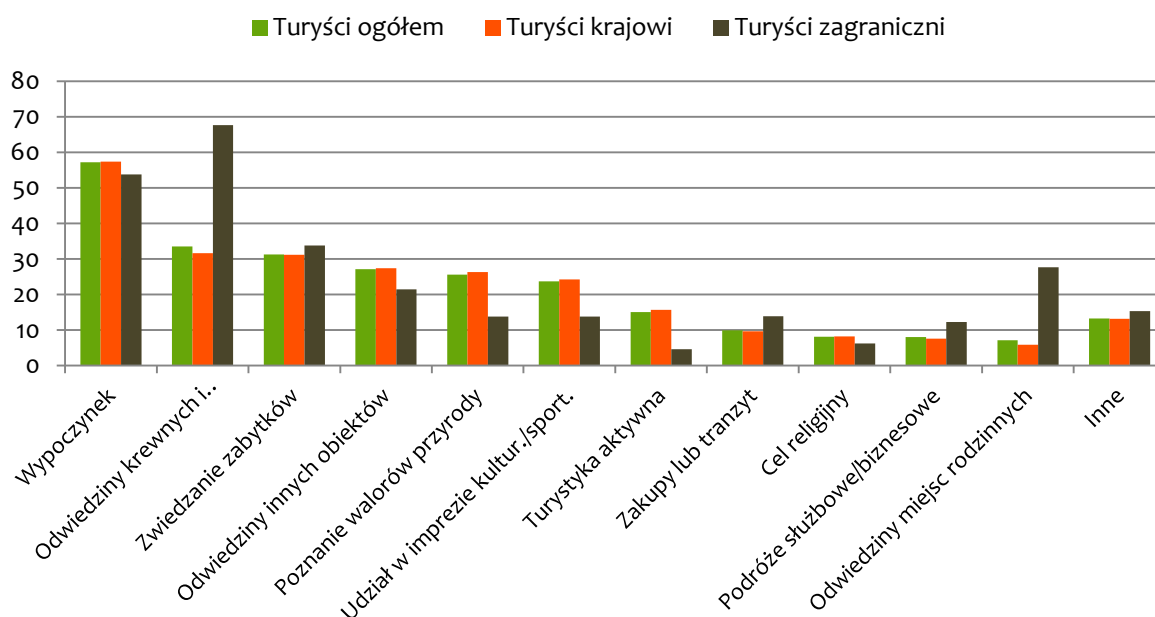
Tabela 31. Wybrane cechy uczestników ruchu turystycznego w województwie łódzkim w 2011 r.

CECHA	TURYŚCI OGÓŁEM	TURYŚCI KRAJOWI	TURYŚCI ZAGRANICZNI
Liczba przyjazdów do regionu	tylko 8,5% turystów było w województwie łódzkim po raz pierwszy (w 2010 r. – 16%)	pierwszy (7%) drugi (6%) kolejny (25%) nie wiem (62%)	pierwszy (34%) drugi (25%) kolejny (8%) nie wiem (34%)
Częstotliwość wizyt	pobyty raczej epizodyczne (57% odbywało podróże do lub po regionie rzadziej niż raz w miesiącu, 35% odbywało podróże raz w miesiącu i kilka razy w miesiącu, 8% odbywało podróże częściej niż raz w tygodniu)	44% co najmniej raz w miesiącu i częściej	10% co najmniej raz w miesiącu i częściej, 62% powroty do województwa co kilka, kilkanaście miesięcy, 28% pobyty incydentalne
Planowana długość pobytu	61% odwiedzający jednodniowi (z czego 50% osób do 6 godz.), 39% turyści	do 6 godz. (31%) <u>dzień bez noclegu (31%)</u> 1 noc (12%) więcej niż 1 noc (25%)	do 6 godz. (7%) dzień bez noclegu (12%) 1 noc (8%) więcej niż 1 noc (73%)
Organizator wyjazdu	większość (79%) zorganizowała swoją podróż we własnym zakresie	we własnym zakresie (80%) zakład pracy (5%) <u>biuro podróży (0,4%)</u> parafia (1%) rodzina (6%) znajomi (6%) inne (2%)	we własnym zakresie (61%) zakład pracy (9%) biuro podróży (5%) parafia (5%) <u>rodzina (12%)</u> znajomi (8%) inne (4%)
Osoby towarzyszące	zwykle członkowie rodzin i znajomi (65%) lub partner (26%), rzadziej deklarowano samotny charakter podróży (10%) i grupy zorganizowane (7%)	rodzina (41%) partner (26%) znajomi (25%) <u>nikt (9%)</u> grupa zorganizowana (6%)	rodzina (23%) partner (29%) znajomi (25%) nikt (23%) <u>grupa zorganizowana (14%)</u>
Wykorzystany środek transportu	najwięcej osób przybyło do woj. łódzkiego samochodem (84%), a następnie autokarem turystycznym (6%), pociągiem (5%), autobusem/busem (5%)	samochód (85%) autokar turyst. (5%) autobus/bus (4%) pociąg (4%) rower (4%) samolot rejsowy (0,1%) inne (2%)	samochód (72%) autokar turyst. (14%) autobus/bus (6%) pociąg (11%) rower (0%) <u>samolot rejsowy (47%)</u> inne (6%)

Źródło: opracowanie własne na podstawie raportu „Ruch turystyczny w Łodzi w województwie łódzkim w 2011 roku”, Regionalna Organizacja Turystyczna Województwa Łódzkiego (2012).

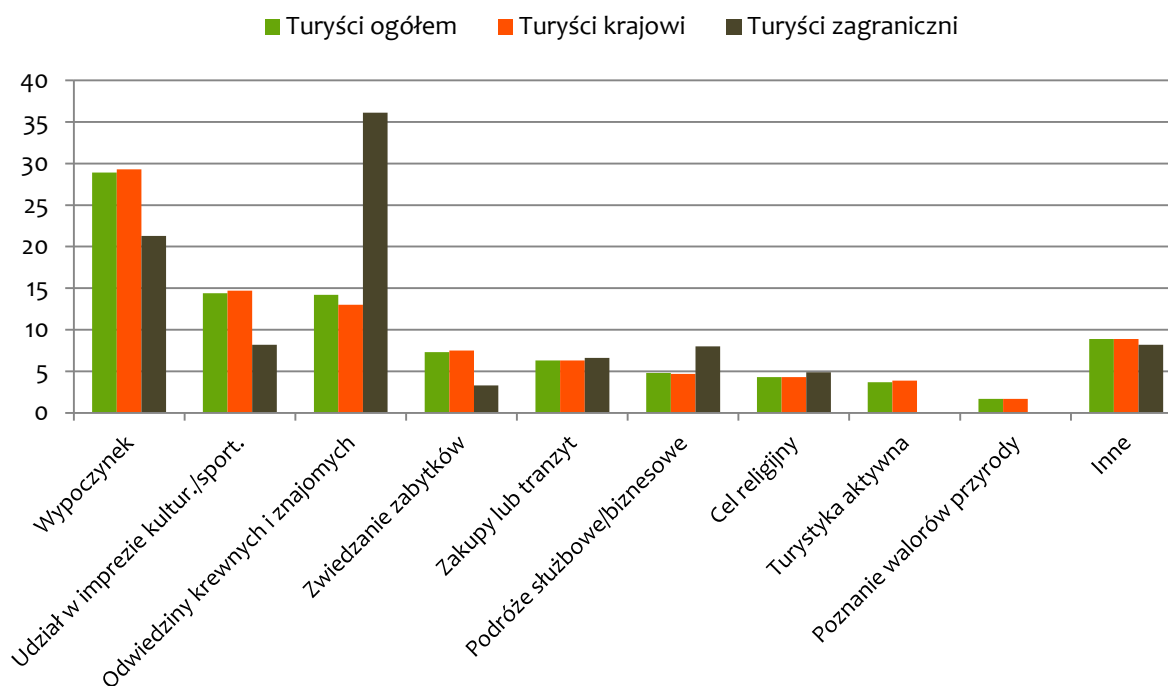
DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

Rycina 28. Cele przyjazdu do miejsca odwiedzanego na obszarze województwa łódzkiego w 2011 r. (wielokrotny wybór)

Źródło: opracowanie własne na podstawie raportu „Ruch turystyczny w Łodzi w województwie łódzkim w 2011 roku”, Regionalna Organizacja Turystyczna Województwa Łódzkiego (2012).

Rycina 29. Główny cel przyjazdu do miejsca odwiedzanego na obszarze województwa łódzkiego w 2011 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie raportu „Ruch turystyczny w Łodzi w województwie łódzkim w 2011 roku”, Regionalna Organizacja Turystyczna Województwa Łódzkiego (2012).

Badani w województwie łódzkim respondenci mieli wskazać cele przyjazdu (ryc. 28) i wyróżnić jeden główny (ryc. 29). Rozkład odpowiedzi jest częściowo podobny do wyników z poprzednich lat. Najczęściej wskazywanym celem przyjazdu do województwa łódzkiego przez badanych był wypoczynek, którego udział wyniósł 57%, oraz cel poznawczy – 28%. Respondenci często podróżowali w celu odwiedzin krewnych i znajomych, uprawiania różnych form turystyki kwalifikowanej oraz udziału w imprezach kulturalnych lub sportowych. Przy tym warto zauważyć, że wśród cudzoziemców zdecydowanie przeważały odwiedziny krewnych i znajomych oraz odwiedziny miejsc rodzinnych, świadczące o sentymentalnym i rodzinnym charakterze podróży. Z kolei wśród Polaków głównymi celami pobytu w województwie łódzkim były: wypoczynkowe (29%), kulturalne (11%) i poznawcze (8%); częściej niż cudzoziemcy wskazywali na turystykę aktywną i zakupy/tranzyt.

Reasumując, województwo łódzkie w opinii badanych w 2011 r. respondentów postrzegane było jako region przyjazdów sentymentalnych łączonych z wypoczynkiem i różnymi formami turystyki poznawczej – zwiedzaniem zabytków, udziałem w imprezach kulturalnych i sportowych, a także poznawaniem lokalnej przyrody. Na tym tle powiat tomaszowski odznacza się wybitnym potencjałem dla rozwoju turystyki. Obszar ten posiada bowiem wybitne walory przyrodnicze, które dopełnia szeroka gama różnego rodzaju elementów dziedzictwa kulturowego. Uwagę zwraca różnorodność form architektonicznych zabytków i pełnionych przez nich funkcji (pierwotnych i obecnych), a zwłaszcza ciągłość chronologiczna i związek z miejscem. Dotychczasowa analiza walorów turystycznych, zagospodarowania turystycznego oraz wielkości i struktury ruchu turystycznego pozwala wytypować następujące formy turystyki, jako predysponowane do rozwoju w powiecie tomaszowskim, a w szczególności projektowanym Obszarze Funkcjonalnym Dolina Rzeki Pilicy (przykłady):

- w grupie form turystyki poznawczej: turystyka krajoznawcza, turystyka kulturowa, turystyka przyrodnicza, turystyka questingowa;
- w grupie form turystyki wypoczynkowej: agroturystyka, rekreacja i sporty wodne;
- w grupie form turystyki kwalifikowanej: turystyka piesza, turystyka rowerowa, turystyka kajakowa, turystyka jeździecka, turystyka przygodowa, geocaching;
- w grupie form turystyki zdrowotnej: turystyka spa i wellness;
- w grupie form turystyki religijnej: turystyka pielgrzymkowa (ale tylko w wymiarze lokalnym);
- w grupie form turystyki biznesowej: turystyka spotkań (jako miejsce organizacji konferencji, kongresów, warsztatów, szkoleń, kursów i innych spotkań biznesowych).

Przedstawione w niniejszym rozdziale wielkość, struktura i dynamika ruchu turystycznego, a także cele przyjazdu do województwa łódzkiego odzwierciedlają cechy polskiego i zagranicznego rynku turystycznego. Z tego względu informacje te powinny być wskazówką dla podmiotów działających na rzecz rozwoju turystyki w powiecie tomaszowskim, w jaki sposób organizować ofertę turystyczną dla poszczególnych segmentów rynku, która ma szansę być konkurencyjną i unikatową wobec ofert pozostałych regionów Polski.

7. Analiza i ocena wizerunku

7.1. Wpisy dotyczące atrakcyjności turystycznej powiatu tomaszowskiego w ogólnopolskich portalach internetowych

W kwerendzie poddano cztery główne polskie serwisy turystyczne będące częścią ogólnopolskich portali informacyjnych: Onet, Gazeta.pl, Wirtualna Polska i Intertia.pl. Kwerenda informacji prasowych i materiałów informacyjno-promocyjnych dotyczących powiatu tomaszowskiego w serwisach internetowych pozwoliła wskazać następujące kwestie związane z atrakcjami turystycznymi powiatu tomaszowskiego:

- wzmiankowane atrakcje turystyczne dotyczą przede wszystkim: spływów kajakowych rzeką Pilicą, wypoczynku weekendowego w różnych miejscowościach powiatu tomaszowskiego i poznawania lokalnego dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego;
- wymienianymi miejscowościami są najczęściej: Spała, Inowódz, Tomaszów Mazowiecki oraz ich najbardziej znane zabytki omówione w niniejszym opracowaniu;
- wymieniane produkty turystyczne: Skansen Rzeki Pilicy, Podziemna Trasa Turystyczna „Groty Nagórzyckie”, Bunkier w Konewce, Łódzki Szlak Konny, szlaki kajakowe na Pilicy, Park Edukacyjno-Rozrywkowy „Mikrokosmos” w Ujeździe;
- wymieniane miejsca na wypoczynek i rekreację: kompleksy leśne, Spalski Park Krajobrazowy;
- powiat tomaszowski i dolina rzeki Pilicy wymieniane są w kontekście mniej znanych, ale ciekawych i wartych poznania atrakcji turystycznych, miejsc wartych uwagi w czasie wypoczynku weekendowego, lokalnych walorów turystycznych dla turystyki rodzinnej;
- z jednej strony jest to pozytywny element wizerunku miejsca – położenie poza przestrzeniami turystyki masowej, interesujące miejsca godne odkrycia, z drugiej jednak – może świadczyć o konieczności dalszych działań promocyjnych i koniecznych działaniach z zakresu zagospodarowania turystycznego.

Wyniki kwerendy publikacji elektronicznych

Onet Podróże

- Dział Polska, Województwo Łódzkie
 - Majówka w Łódzkiem - co robić i gdzie? Imprezy i atrakcje (publikacja: 30 kwietnia 2013 r.): Podziemna Trasa Turystyczna „Groty Nagórzyckie” w Tomaszowie Mazowieckim, festyn lokalny; Park Edukacyjno-Rozrywkowy „Mikrokosmos” w Ujeździe z rzeźbami owadów⁹⁰.
 - Bezpłatne wycieczki pociągiem w ciekawe miejsca Łódzkiego (publikacja 22 maja 2013 r.): czerwiec 2013 r.: dwie wycieczki – do Bolimowskiego Parku Krajobrazowego oraz lasów spalsko-rogowskich i arboretum w Rogowie, lipiec 2013 r.: wycieczka Spalskiego Parku Krajobrazowego, zwiedzanie: żeremia bobrowe, rezerwat Niebieskie Źródła, schrony w Jeleniu, Spał, Inowódz – ruiny zamku⁹¹.

⁹⁰ <http://poznajpolske.onet.pl/lodzkie/majowka-w-lodzkiem-co-robic-i-gdzie-impresy-i-atrakcje/nzcb>

⁹¹ <http://poznajpolske.onet.pl/lodzkie/bezpłatne-wycieczki-pociągiem-w-ciekawe-miejsca-lodzkiego/estm5>

- Nowe mapy turystyczne po regionie łódzkim (publikacja: 26 grudnia 2012 r.): sześć nowych tematycznych map i folderów, w tym⁹²:
 - Folder „Obiekty militarne regionu łódzkiego” (umocnienia z 1939 r. nad Wartą, niemieckie bunkry w Konewce i Jeleniu, okopy z okresu obu wojen światowych i miejsc związanych z bitwą nad Bzurą z września 1939 r.);
 - mapa „Szlakiem atrakcji przyrodniczych regionu łódzkiego”, przewodnik po pomnikach przyrody, rezerwatach, parkach narodowych i krajobrazowych województwa;
 - folder „Atrakcje turystyczne regionu łódzkiego”, kompendium wiedzy o najciekawszych miejscach i obiektach, które turysta zwiedzić powinien;
 - mapa łódzkiego odcinka szlaku „Wschodnioeuropejskiego Frontu I Wojny Światowej na ziemiach polskich” dla turystów zmotoryzowanych, uwzględniająca Inowłódz, Piotrków Trybunalski, Rzgów, Łódź, Pabianice, Łask, Konstantynów, Gałków, Rawę Mazowiecką i Skierniewice, Bolimów.
- Schron kolejowy w Konewce (publikacja: 15 października 2012 r.): Schron (bunkier) kolejowy w Konewce niedaleko Spały – jedna z największych atrakcji turystycznych województwa łódzkiego⁹³.
- Powstanie turystyczny szlak I wojny światowej (publikacja: 27 grudnia 2011 r.): Projekt szlaku dotyczył następujących miejscowości w województwie łódzkim: od Opoczna, poprzez Inowłódz, Piotrków Trybunalski, Tuszyn, Rzgów, Gadkę Starą, Łask, Zgierz, Stryków, Łowicz, Skierniewice, Rawę Mazowiecką i Bolimów⁹⁴.
- Dział Polska, Inspiracje (galerie zdjęć)
 - Nieznana Polska na weekend, cz. 7 – mniej znane atrakcje Polski: góra Zborów, Supraśl, Sucha Beskidzka, Głogówek, Dukla, twierdza Osowiec, Inowłódz, Wieluń, Lipnica Murowana, Włodawa (publikacja: 4 sierpnia 2011 r.)⁹⁵.
 - Nieznana Polska na weekend, cz. 5 – mniej znane atrakcje Polski: Ziębice, Sine Wiry, Kozłówka, Wąchock, Niebieskie Źródła, Janowiec, Drzonów, Susiec, Jezioro Turkusowe, Szczyrzyc (publikacja: 3 sierpnia 2011 r.)⁹⁶.

Gazeta.pl Podróże

- Na kajak! Wasze typy szlaków kajakowych w Polsce (publikacja 30 lipca 2013 r.): Trasy kajakowe na Pilicy prowadzą przez trzy nadpiliczańskie parki krajobrazowe. Ponieważ rzeka ma sporo łatwych odcinków, można zwiedzać je z całą rodziną. Jako taka właśnie, przyjemna i rodzinna, Pilica jest przedstawiana najczęściej. Rodzinne spływy weekendowe nieco przypominają te na Nidzie – są krótkie, łatwe i relaksujące (sprawdźcie np. odcinek: Maluszyń-Sulejów – za Maluszyńcem zaczynają się dużo łatwiejsze drogi w porównaniu z tymi w górnym biegu)⁹⁷.

⁹² <http://poznajpolske.onet.pl/lodzkie/nowe-mapy-turystyczne-po-regionie-lodzkiem/cw6z7>

⁹³ <http://poznajpolske.onet.pl/lodzkie/schron-kolejowy-w-konewce/gpmtk>

⁹⁴ <http://podroze.onet.pl/powstanie-turystyczny-szlak-i-wojny-swiatowej/n3wz4>

⁹⁵ <http://poznajpolske.onet.pl/podlaskie/nieznana-polska-na-weekend-cz-7-mniej-znane-atrakcje-polski-gora-zborow-suprasl-sucha/5sk29>

⁹⁶ <http://poznajpolske.onet.pl/malopolskie/nieznana-polska-na-weekend-cz-5-mniej-znane-atrakcje-polski-ziebice-sine-wiry/7yhmh>

⁹⁷ <http://podroze.gazeta.pl/podroze/56,114158,13876751,PILICA,,8.html>

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

- Nowe atrakcje turystyczne Polski. Podsumowanie 2012 (publikacja: 4 stycznia 2012 r.): Atrakcje turystyczne Polski: Łódzki Szlak Konny⁹⁸.
- Spała – najpiękniejsza polska leśniczówka (publikacja: 13 września 2010 r.)⁹⁹.
- Polska z kajaka. Pilac przez łęki (publikacja: 7 lipca 2008 r.): spływy kajakowe Pilicą, Tomaszów Mazowiecki, Skansen Rzeki Pilicy, Niebieskie Źródła, Spała, Inowódz, Ośrodek Przysań, Spalski Park Krajobrazowy¹⁰⁰.

Wirtualna Polska. Turystyka

- Łódzkie – szlak konny czeka na turystów (publikacja: 22 lipca 2013 r.)¹⁰¹.
- Pociągiem w Łódzkie – wyprawa do Spalskiego Parku Krajobrazowego (publikacja: 10 lipca 2013 r.): na trasie zwiedzania były kolejowe schrony w Jeleniu i Konewce, Spała oraz Inowódz ze zrekonstruowanymi ruinami zamku obronnego, wycieczka odbywała się pieszo lub na rowerach, połączona była z piknikiem i biwakowaniem (ognisko z pieczeniem kiełbasek, grill)¹⁰².
- Łódzkie – atrakcje turystyczne regionu (publikacja: 9 lipca 2013 r.): szlaki kajakowe na Pilicy, Park Edukacyjno-Rozrywkowy „Mikrokosmos” w Ujeździe¹⁰³.
- Zachody słońca nad Zalewem Sulejowskim (publikacja: 19 czerwca 2009 r.): galeria zdjęć¹⁰⁴
- Żubry ze Smardzewic (publikacja 19 marca 2009 r.)¹⁰⁵.

Interia.pl Turystyka

- Pomysły na wrześniowy urlop (publikacja: wrzesień 2012 r.): spływy kajakowe, m.in. rzeką Pilicą¹⁰⁶

7.2. Wpisy dotyczące atrakcyjności turystycznej powiatu tomaszowskiego w tematycznych serwisach internetowych

Serwis internetowy Polska Niezwykła.pl

Polska Niezwykła jest serwisem internetowym o tematyce turystycznej i podróżniczej. Znajdują się w nim informacje krajoznawcze i galerie zdjęć w podziale na województwa. Zarejestrowani użytkownicy mogą samodzielnie dodawać treści – opisy miejsc, zdjęcia, własne trasy wycieczek, ale także komentować dodane treści, brać udział w grach internetowych i dyskusjach. Serwis internetowy jest cennym źródłem informacji, ponieważ zawiera informacje spoza przewodników turystycznych, znane często tylko mieszkańcom lub miłośnikom danego miejsca, oparte o przekazy ustne czy lokalne legendy. Interaktywna mapa dostępna w serwisie ułatwia wyszukiwanie poszczególnych miejsc i obiektów. W tym serwisie internetowym na 1742 wpisy dotyczące różnego rodzaju zabytków, walorów przyrodniczych i ciekawostek

⁹⁸ http://podroze.gazeta.pl/podroze/1,114158,13141625,Nowe_atrakcje_turystyczne_Polski__PODSUMOWANIE_2012_.html

⁹⁹ http://podroze.gazeta.pl/podroze/1,114158,8358704,Spala___najpiekniejsza_polska_leśniczowka.html

¹⁰⁰ http://podroze.gazeta.pl/podroze/1,114158,5422730,Polska_z_kajaka__Pilac_przez_legi.html

¹⁰¹ <http://turystyka.wp.pl/title,Lodzkie-szlak-konny-czeka-na-turystow,wid,15830385,wiadomosc.html>

¹⁰² <http://turystyka.wp.pl/title,Pociagiem-w-Lodzkie-wyprawa-do-Spalskiego-Parku-Krajobrazowego,wid,15801071,wiadomosc.html>

¹⁰³ <http://turystyka.wp.pl/title,Lodzkie-atrakcje-turystyczne-regionu,wid,15793508,wiadomosc.html>

¹⁰⁴ <http://turystyka.wp.pl/gid,15591727,title,Zachody-sloneca-nad-Zalewem-Sulejowskim,galeria.html>

¹⁰⁵ <http://turystyka.wp.pl/title,Zubry-ze-Smardzewic,wid,15568988,wiadomosc.html>

¹⁰⁶ <http://turystyka.interia.pl/szukaj/news/pomysly-na-wrzesniowy-urlop,1684569>

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

krajoznawczych 79 dotyczy obiektów i miejsc w powiecie tomaszowskiego (4,5%). Jest to również swego rodzaju wskaźnik, na które elementy krajobrazu kulturowego, środowiska przyrodniczego czy dziedzictwa kulturowego zwracają uwagę turyści lub które sami mieszkańcy czy osoby związane z regionem uznają za interesujące i godne polecenia zwiedzającym. Poniżej wymieniono wszystkie wpisy dotyczące powiatu tomaszowskiego. Większość z nich dotyczy miasta Tomaszów Mazowiecki oraz miejscowości Spała oraz Inowłódz.

Lista wpisów dotyczących powiatu tomaszowskiego:

- Cesarsko-prezydencka kwatera łowiecka, Spała;
- Zięć nieco starszy od teściowej?!, Lubochnia;
- Spalski Jarmark Antyków i Rękodzieła Ludowego, Spała;
- Pałac Ostrowskich, Ujazd;
- Pałacyk Pieschów, Tomaszów Mazowiecki;
- Pałac Ostrowskich, Tomaszów Mazowiecki;
- Dwór Carski przy ul. Nadpilicznej 3, Spała;
- Park Adrenalina, Spała;
- Park Prezydentów II RP, Spała;
- Dawna wieża ciśnień, Spała;
- Klasycystyczny młyn wodny w Ujeździe, Ujazd;
- Manufaktura sukna „Batavia”, Tomaszów Mazowiecki;
- Zalew Sulejowski i tama w Smardzewicach, Smardzewice;
- Staw Szczurek, Glinnik;
- Zbiornik wodny na rzece Gać, Konewka;
- „Zwierzyniec bizonów”, Smardzewice;
- Spalski staw... miejsce z klimatem i historią, Spała;
- Groty Nagórzyckie - podziemna trasa turystyczna Tomaszów Mazowiecki;
- Biała kopalnia, Smardzewice;
- Muzeum rzeki, Tomaszów Mazowiecki;
- Plac Tadeusza Kościuszki, Ujazd;
- „Ostoja” Dom Formacyjno-Rekolekcyjny Diecezji Łowickiej w Spale, Spała;
- Skwer na Placu Kazimierza Wielkiego, Inowłódz;
- Ścieżka sportowo-turystyczna, Spała;
- Niebieskie Źródła, Tomaszów Mazowiecki;
- Ruiny zamku Kazimierza Wielkiego, Inowłódz;
- Rezerwat różaneczników, Małecz;
- Leśny Kompleks Promocyjny „Lasy Spalsko-Rogowskie” - Nadleśnictwo Spała, Spała;
- Bunkier kolejowy, Tomaszów Mazowiecki;
- Koszary Garnizonu Niemieckiego, Tomaszów Mazowiecki;
- Kamienica Szepsa, Tomaszów Mazowiecki;
- Plac Kościuszki, Tomaszów Mazowiecki;
- Gmach Banku Polskiego, Tomaszów Mazowiecki;
- Dawne jatki miejskie, Tomaszów Mazowiecki;
- Cmentarz wojenny z I wojny światowej, Inowłódz;

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

- Niemieckie schrony dla pociągów sztabowych, Konewka;
- Budynek mieszkalny carskiej służby pałacowej, Spała;
- Dawny carski hotel „Savoy”, Spała;
- Dawna willa carskiego łowczego, Spała;
- Dawny carski hotel „Bristol”, Spała;
- Pałac margrabiego Zygmunta Wielopolskiego, Spała;
- Budynki dawnego kompleksu koszarowego wojsk carskich, Spała;
- Budynek dawnej carskiej wozowni, Spała;
- Budynek dawnej plebanii, Ujazd;
- Dawny budynek zajazdu poczty konnej, Rokiciny-Kolonia;
- Budynek dawnego szpitala wojennego przy ul. Nadpilicznej 4, Spała;
- Ratusz klasycystyczny, Tomaszów Mazowiecki
- Ślad rokoszu, Grotowice;
- Pamiątne słowa prezydenta Ignacego Mościckiego, głaz pamiątkowy z cytatem, Spała;
- Grota św. Huberta, Spała;
- Pomnik Tadeusza Kościuszki, Tomaszów Mazowiecki;
- Grób Nieznanego Żołnierza, Tomaszów Mazowiecki;
- Figura Matki Boskiej Niepokalanej, Smardzewice;
- Dawna synagoga, Inowłódz;
- Symboliczna mogiła hrabiny Wielopolskiej, Spała;
- Dwie pamiątkowe tablice, Spała (tablica upamiętniająca postać płk. Witolda Kucharskiego ps. „Wicher”, ur. 1911, zm. 1994, oficera Wojska Polskiego oraz tablica ku pamięci prezydenta Ignacego Mościckiego przy alejce prowadzącej wprost do kościoła pw. Matki Boskiej Królowej Korony Polskiej);
- Mogiła z okresu II wojny światowej, Inowłódz;
- Ofiary Smoleńska - Tadeusz Buk - most jego pamięci na Pilicy, Spała;
- Pamiątkowa tablica poświęcona prezydentowi Ignacemu Mościckiemu, Spała;
- Barokowy kościół parafialny św. Wojciecha (1674-76), Ujazd;
- Kościół pw. Matki Boskiej Królowej Korony Polskiej, Spała;
- Świątynie Inowłódz, Inowłódz;
- Wotum Władysława Hermana, Inowłódz;
- Kościół parafialny św. Michała Archanioła, Inowłódz;
- Figura Matki Boskiej, Inowłódz;
- Przydrożna kapliczka św. Jana Nepomucena, Spała;
- Kaplica cmentarna, Ujazd;
- Kapliczka w podziękowaniu (ufundowana w 1919 r. przez kolejarzy z Rokicin w pierwszą rocznicę wyzwolenia Polski dnia 11 listopada 1918 r.), Rokiciny-Kolonia;
- Kościół św. Małgorzaty, Chorzęcin;
- Zespół klasztoru pofranciszkańskiego (XVII, XVIII w.), Smardzewice;
- Kościół neobarokowy, Lubochnia;
- Kościół neogotycki, Tomaszów Mazowiecki;
- Kościół św. Antoniego Padewskiego (1862-64), Tomaszów Mazowiecki;
- Kościół ewangelicki, Tomaszów Mazowiecki;

- Drewniany kościół św. Marcina Biskupa, Tomaszów Mazowiecki;
- Kościół św. Tomasza, Tomaszów Mazowiecki;
- Kościół św. Katarzyny, Rzeczyca;
- Kościół parafialny pw. Przemienienia Pańskiego, Budziszewice;
- Cmentarz żydowski, Inowódz.

Serwis internetowy Polskie Szlaki

Serwis internetowy z wyszukiwarką atrakcji turystycznych w całej Polsce.

- Niebieskie Źródła w Tomaszowie Mazowieckim;
- Sulejowski Park Krajobrazowy;
- Pałac w Ujeździe;
- Zespół klasztorny w Smardzewicach;
- Zalew Sulejowski;
- Park Rozrywki „Mikrokosmos” w Ujeździe;
- Kościół pw. św. Idziego w Inowłodzu;
- Propozycja wycieczki rowerowej z Tomaszowa Mazowieckiego do Smardzewic i Spały.

7.3. Wpisy dotyczące atrakcyjności turystycznej powiatu tomaszowskiego na wybranych forach internetowych

Powiat tomaszowski jako destynacja turystyczna wzmiankowany jest również na różnego rodzaju forach internetowych, na których pojawiają się wpisy dotyczące zarówno walorów turystycznych, jak i problemów w zwiedzaniu tego obszaru. We wpisach dotyczących powiatu tomaszowskiego pojawiają się zwykle miejsca i obiekty uznane za największe walory turystyczne i atrakcje rejonu. Na większości forów tego typu treści wpisów powtarzają się i dotyczą tych samych, najbardziej rozpoznawalnych walorów turystycznych. Jednak w tego rodzaju źródłach informacji zamieszczane są również wpisy dotyczące miejsc nietypowych i niekonwencjonalnych sposobów spędzania wolnego czasu, których autorami są mieszkańcy, miłośnicy regionu, „poszukiwacze przygód”.

Wśród wielu tego typu miejsc w Internecie na szczególną uwagę zasługują następujące fora internetowe:

- Forum Łódzkich Motocyklistów: Spała, bunkry w Konewce i Jeleniu, zamek i kościół w Inowłodzu, Skansen Rzeki Pilicy, spływy kajakowe, Niebieskie Źródła, korki w Ujeździe i Tomaszowie Mazowieckim, smaczna ryba w miejscowości Fryszerka, bar Sandacz w Inowłodzu – pyszna ryba, komary, Centrum Przygotowań Olimpijskich w Spale, tama w Smardzewicach.
- Forum GoldenLine: fajne miejsca do 200 km od Warszawy, Niebieskie Źródła, okolice Tomaszowa Mazowieckiego, prosty dojazd popularną Gierkówką, Skansen Rzeki Pilicy, Groty Nagórzyckie, Zalew Sulejowski, bunkry w Konewce i Jeleniu, Spała, Inowódz.
- Fora Łódź: Rezerwat Niebieskie Źródła, Skansen Rzeki Pilicy, Groty Nagórzyckie, bunkier w Konewce.

- Forum Codzienna Gazeta Internetowa Nasz Tomaszów: kościół w Inowłodzu, rowerem po okolicach Tomaszowa: pałac w Ujeździe, młyny wodne, Lasy Lubocheńskie, Niebieski Źródła, Groty Nagórzyckie, szlak rowerowy wokół Zalewu Sulejowskiego; Ośrodek Hodowli Żubrów w Smardzewicach, Dolina Pilicy wiosną, spływy kajakowe, tor łyżwiarski.
- Forum Łódzki Klub Turystów Kolarzy PTTK im. H. Gintera: Spalski Park Krajobrazowy jako miejsce na wycieczki weekendowe i wycieczki rowerowe, „dwa (góra trzy) dni (...) dobra alternatywa dla cotygodniowych już „objeżdżonych wycieczek niedzielnych”; organizowane przez Klub albo jego członków wyjazdy zorganizowane: Rajd Rowerowy „Inowłódz 2003” ze zwiedzaniem kościoła św. Idziego, ruin zamku Kazimierza Wielkiego, rezerwatu żubrów, bunkrów w Jeleniu i Konewce (2003 r.), Rajd „Zalew Sulejowski i okolice”: wyjazd i powrót do Łodzi na rowerach, baza wypadowa (gospodarstwo agroturystyczne w Treście), Spała, Konewka, Smardzewice, Sulejów-Podklasztorze, Tomaszów Mazowiecki, Skansen Rzeki Pilica, Rezerwat Niebieskie Źródła, nizinny, impreza o charakterze typowo turystyczno-krajoznawczym dostępna dla każdego chętnego (2011 r.).
- Forum Outdoor: Spalski Park Krajobrazowy, Rezerwat Sługocice, bunkry w konewce, tereny wokół zburzonej, zrujnowanej willi „Gierkówka”, tereny wykorzystane w czasie rozgrywek ASG.
- Forum Gazeta.pl, Zakładka wycieczki i atrakcje w Łódzkim dla dzieci: spacer i kulig w okolicach Zalewu Sulejowskiego, Park Rozrywki „Mikrokosmos” w Ujeździe, Skansen Rzeki Pilicy, Groty Nagórzyckie.
- Forum Maluchy.pl: wycieczki rowerem wodnym pod Zalewie Sulejowskim.
- Forum Pascal: Tomaszów Mazowiecki: kościół św. Antoniego Padewskiego, Skansen Rzeki Pilicy, Niebieskie Źródła, Muzeum Regionalne.
- Turystyka-Forum: V Rajd "Poznaj Swój Kraj"- Spalski Park Krajobrazowy.

7.4. Atrakcyjność turystyczna powiatu tomaszowskiego w badaniach Regionalnej Organizacji Turystycznej Województwa Łódzkiego

Omawiając kwestie dotyczące wizerunku powiatu tomaszowskiego, na zakończenie warto zacytować wyniki badań ankietowych ruchu turystycznego przeprowadzonego przez Regionalną Organizację Turystyczną Województwa Łódzkiego w 2011 r.

„Na rys. 5.24 przedstawiono najczęściej wskazywane miejsca 2011 roku. Respondenci mieli możliwość wielokrotnego wyboru. Badani planowali lub odwiedzili miejsca i atrakcje turystyczne wymieniane w latach poprzednich. Najczęściej odwiedzane były obszary nad rzeką Pilicą, rejon łowicki, Łódź (wraz z Manufakturą) i okolice wraz z Rogowem i Kołacinkiem, Uniejów z zamkiem i termami, Łęczyca z Tumem, Świnice Warckie i Besiekiery, Muzeum Kolbego i Sieradz, obszar bełchatowski z kopalnią i Górą Kamieńsk oraz miejscowości położone na południu województwa (Działoszyn, Gidle) i na północy (Oporów, Kutno)”¹⁰⁷.

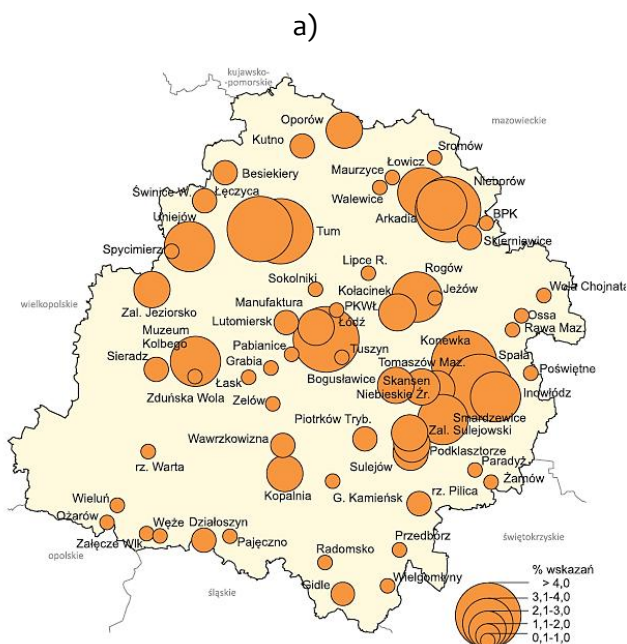
„Rysunek 5.26 przedstawia przestrzenne rozmieszczenie wskazanych atrakcji turystycznych województwa łódzkiego. Interesujące jest porównanie wskazań z roku 2008, 2009,

¹⁰⁷ Włodarczyk B. (red.), 2012, Ruch turystyczny w Łodzi w województwie łódzkim w 2011 roku, Regionalna Organizacja Turystyczna Województwa Łódzkiego, Instytut Geografii Miast i Turyzmu, Uniwersytet Łódzki.

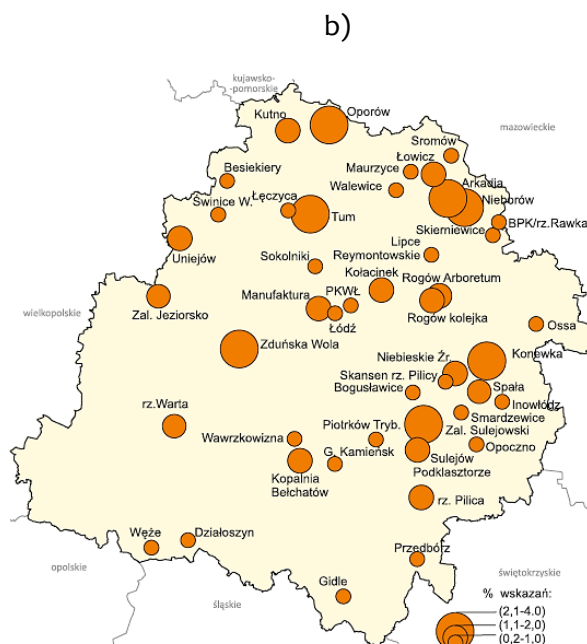
DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKCJONALNEGO DOLINA RZEKI PILICY

2010 ze wskazaniemi z roku 2011. Wyróżniają się tradycyjnie najatrakcyjniejsze obszary wzdłuż rzeki Pilicy, lasów spalskich i Sulejowa, zbiornika Jeziorsko i Term Uniejowskich, Arkadii, Nieborowa oraz obszar bełchatowski, wieluński i przedborski”⁵³.

Rycina 30. (a) Najczęściej wskazywane miejsca odwiedzane lub planowane do odwiedzenia przez respondentów w województwie łódzkim w 2011 r. (b) Najczęściej wymieniane przez respondentów atrakcje turystyczne województwa łódzkiego w latach 2008–2011 roku (wielokrotny wybór)

RYSUNEK 5.24. Najczęściej wskazywane miejsca odwiedzane lub planowane do odwiedzenia przez respondentów w województwie łódzkim w 2011 r. (wielokrotny wybór)

RYSUNEK 5.26. Najczęściej wymieniane przez respondentów atrakcje turystyczne województwa łódzkiego w latach 2008–2011 roku (wielokrotny wybór)

Źródło: Raport „Ruch turystyczny w Łodzi w województwie łódzkim w 2011 roku”, Regionalna Organizacja Turystyczna Województwa Łódzkiego (2012).

8. Kluczowe obszary problemowe rozwoju turystyki

8.1. Obszary problemowe rozwoju turystyki

Można wyszczególnić dwojakiego rodzaju problemy w rozwoju turystyki w powiecie tomaszowskim – problemy organizacyjne i przestrzenne rozwoju ruchu turystycznego.

8.1.1. Problemy organizacyjne

1. Brak nadrzędnej struktury organizacyjnej w formie klastra turystycznego lub innego partnerstwa terytorialnego zrzeszającego podmioty sektora publicznego, prywatnego i społecznego działające w dziedzinie turystyki i rekreacji z całego powiatu tomaszowskiego.
2. Brak spójnej i kompleksowej informacji turystycznej o ofercie gospodarstw agroturystycznych w powiecie tomaszowskim. Nie wszystkie gospodarstwa agroturystyczne mają swoje strony internetowe, przez co dostęp do informacji jest utrudniony, natomiast pozostają tylko dane teleadresowe. Dobrym źródłem informacji o ofercie noclegowej i wypoczynkowej jest strona internetowa powiatu tomaszowskiego, jednakże nawet informacje tam udostępniane nie są pełne.
3. Informacja turystyczna obejmuje 4 stacjonarne biura, z których dwa są nieczynne w soboty i niedziele. Zdecydowanie brakuje terenowej informacji turystycznej, np. w postaci infokiosków dostępnych dla turystów poza biurem, w najbardziej atrakcyjnych miejscach lub przy walorach turystycznych. Niski poziom zawartości informacji turystycznej na stronach internetowych poszczególnych gmin. Należy także rozpatrzyć możliwość uruchomienia aplikacji mobilnej dedykowanej dla turystów odwiedzających powiat tomaszowski.
4. Brak spójnego i wyrazistego wizerunku i marki terytorialnej. Postrzeganie powiatu przez pryzmat kilku jego najważniejszych atrakcji turystycznych, jak Zalew Sulejowski, Spała, kościół romański w Inowłodzu, Niebieskie Źródła w Tomaszowie Mazowieckim. Konieczne są kompleksowe działania z zakresu komunikacji marketingowej mającej na celu wykreowanie jednego kompleksowego produktu turystycznego np. doliny rzeki Pilicy.
5. Ograniczona oferta gospodarstw agroturystycznych do usługi noclegowej – większość nie oferuje usługi gastronomicznej oraz nie posiada dodatkowych ofert pobytowych obejmujących, m.in. możliwości zakupu produktów regionalnych, uczestnictwa w życiu gospodarstwa poprzez udział w różnego rodzaju warsztatach kulinarnych, rękodzielniczych, rzemieślniczych itp. Może to wynikać z niepełnej wiedzy gestorów dotyczącej istoty i cech funkcjonowania rynku agroturystycznego w Polsce i Europie lub braku odpowiednich zasobów finansowych i czasowych.
6. Szlaki rowerowe stanowią potencjalnie atrakcyjny produkt turystyczny powiatu tomaszowskiego, jednak niektóre trasy uwzględnione w przewodnikach i informatorach turystycznych nie zostały odpowiednio oznakowane w terenie. Przebiegają one drogami

polnymi i leśnymi, a brak oznakowania powoduje dezorientację turystów w przestrzeni. Może to stanowić czynnik ograniczający możliwości rozwoju tej formy turystyki na terenie powiatu tomaszowskiego.

7. Niektóre założenia dworskie i parkowe stanowią własność prywatną, przez co jest nieudostępniane turystycznie albo też nie są w nich podejmowane działania z zakresu prac konserwatorskich, mających na celu przystosowanie ich do ruchu turystycznego, np. parki dworskie i dwory w Bartoszewie, Kwiatkowie, Ujeździe i Wielkiej Woli.
8. Niski poziom dostosowania infrastruktury noclegowej, zwłaszcza w gospodarstwach agroturystycznych dla osób niepełnosprawnych. Problem ten dotyczy również przestrzeni publicznej Tomaszowa Mazowieckiego i mniejszych miejscowości, a także niektórych obiektów zabytkowych wpisanych do rejestru zabytków.
9. Kluczowe walory turystyczne (przyrodnicze i kulturowe) – Groty Nagórzyckie, Skansen Rzeki Pilicy i Niebieskie Źródła – zostały połączone w ramach jednego produktu turystycznego „Tomaszowska Okrąglica”. Jest to jedyny i dobry przykład tworzenia terytorialnego produktu turystycznego w powiecie tomaszowskim, gdzie oprócz możliwości zwiedzania tych obiektów dostępna jest również oferta różnego rodzaju warsztatów oraz wydarzeń kulturalnych i plenerowych. „Tomaszowska Okrąglica” prezentuje dziedzictwo przyrodnicze i kulturowe, które ma charakter lokalny, ale dzięki temu projektowi zostało wyeksponowane w nowej, atrakcyjnej formie. Jednakże w kolejnych latach należy dążyć do rozwoju oferty poprzez dołączanie kolejnych miejsc i obiektów wpisujących się w myśl przewodnią, jaką jest „Tomaszowska Okrąglica”. Efektem końcowym podjętych w tym zakresie działań powinna być pętla turystyczna możliwa do pokonania pieszo, rowerem, konno lub samochodem.
10. Brak jest produktów turystycznych prezentujących cenne przyrodniczo obszary leśne, fragmenty dawnej Puszczy Pilickiej oraz tereny nadrzeczne, zwłaszcza nad rzeką Pilicą, ale także nad innymi ciekami wodnymi, które stanowią niewykorzystany potencjał turystyczny powiatu tomaszowskiego. Samorząd terytorialny powinien rozpatrzyć możliwość utworzenia niezależnego szlaku konnego, z wykorzystaniem istniejącej infrastruktury dla turystyki konnej, umożliwiającego m.in. organizację kuligów w sezonie zimowym, co stanowiłoby potencjalną możliwość wydłużenia sezonu turystycznego.

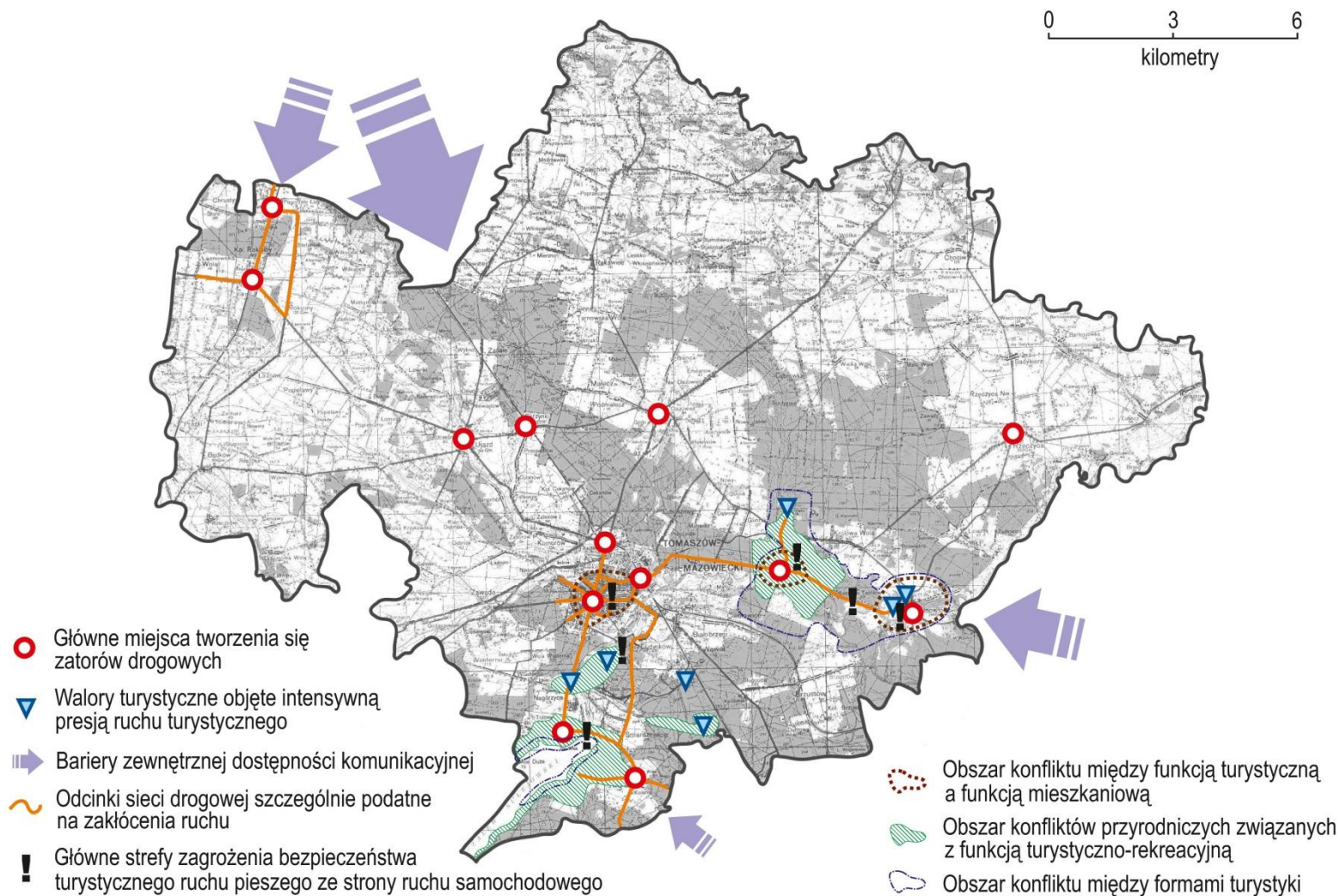
8.1.2. Problemy przestrzenne

1. Ruch turystyczny w powiecie tomaszowskim koncentruje się w jego południowo-wschodniej części (gminy wiejskie: Inowódz, Rzeczyca i Tomaszów Mazowiecki), co w sezonie letnim powoduje przeciążenie środowiska naturalnego. Dotyczy to w szczególności obszarów objętych prawną ochroną przyrody, a zwłaszcza parków krajobrazowych, rezerwatów przyrody i użytków ekologicznych.
2. Konflikty pomiędzy funkcją ochrony przyrody a rozwojem działalności gospodarczej. Przyrodnicze obszary chronione stanowią ważną atrakcję turystyczną powiatu tomaszowskiego, przez co narażone są na silną antropopresję ruchu turystycznego i zanieczyszczenie środowiska przyrodniczego.

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

3. Niski stan rozwoju zagospodarowania turystycznego w północno-zachodniej części powiatu tomaszowskiego (gminy: Rokiciny, Będków, Żelechlinek, Budziszewice) i brak powiązań z różnymi elementami systemu organizacyjnego turystyki, zwłaszcza szlakami turystycznymi (pieszymi, rowerowymi, konnymi).
4. Słaba dostępność zewnętrzna powiatu tomaszowskiego w zakresie transportu publicznego (kolejowego, autobusowego) z kierunku Warszawy, Poznania, konurbacji górnośląskiej i Krakowa. Niewystarczająca jakość połączenia drogowego Tomaszowa mazowieckiego z Łodzią (brak dwupasmowej drogi ekspresowej, autostrady).
5. Wymagająca poprawy dostępność wewnętrzna powiatu tomaszowskiego, zwłaszcza w okresie wakacyjnym i świątecznym. Transport publiczny obsługiwany przez Miejskie Przedsiębiorstwo Komunikacyjne obsługuje trasy pomiędzy Tomaszowem Mazowieckim a najbardziej atrakcyjnymi turystycznie ośrodkami (w gminach: Inowłódz i Ujazd), położonymi nad Zalewem Sulejowskim i dolinie rzeki Pilicy, jednak częstotliwość kursów wymaga zwiększenia, zwłaszcza w sezonie letnim.
6. Natężenie ruchu samochodowego na drogach krajowych przebiegających przez Spałę, Inowłódz czy Ujazd i brak obwodnic, co powoduje konflikty pomiędzy ruchem drogowym a ruchem turystycznym stwarzając zagrożenie dla wypoczywających w miejscowościach turystycznych, jak również wzrost zanieczyszczenia powietrza.
7. Konflikty pomiędzy formami turystyki – turystyką przyrodniczą a turystyką wypoczynkową (tereny leśne, przyrodnicze obszary chronione), a także rekreacją i sportami wodnymi a turystyką wypoczynkową, wędkarstwem i łowiectwem (Zalew Sulejowski, dolina rzeki Pilicy).
8. Zatory drogowe na skrzyżowania dróg strategicznych powiatu tomaszowskiego, zwłaszcza w Tomaszowie Mazowieckim i drogi dojazdowe do Zalewu Sulejowskiego i poszczególnych atrakcji turystycznych.
9. Niedostateczne zagospodarowanie turystyczne obszarów leśnych – ścieżki edukacyjne, szlaki turystyczne, miejsca odpoczynku, wiaty, parkingi.
10. Brak odpowiedniego oznaczenia w terenie – w formie drogowskazów, tablic informacyjnych czy infokiosków – szlaków, tras i poszczególnych atrakcji turystycznych.

Rycina 31. Wybrane obszary problemowe rozwoju turystyki w powiecie tomaszowskim (2014 r.)

Opracowanie:

Centrum Doradztwa Strategicznego, 30 – 103 Kraków ul. Włóczków 22/3,
Tel. (12) 623 77 40, Fax (12) 623 77 85, www.cds.krakow.pl e-mail: cds@cds.krakow.pl

9. Analiza SWOT

Mocne strony

- korzystne położenie geograficzne względem dużych aglomeracji miejskich (Łódź – 60 km, Warszawa – 110 km, Radom – 60 km, Częstochowa – 80 km) stanowiących obszary emisji ruchu turystycznego dla woj. łódzkiego
- droga ekspresowa S18 (Czechy)-Kudowa-Zdrój-Wrocław-Warszawa-Białystok-(Litwa) przebiegająca przez teren powiatu
- koncentracja walorów przyrodniczych w południowo-wschodniej części powiatu
- wartości dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego powiatu
 - walory krajobrazowe związane z doliną rzeki Pilicy, Zalewem Sulejowskim oraz terenami leśnymi Spalskiego i Sulejowskiego Parku Krajobrazowego (dawnej Puszczy Pilickiej)
 - znaczna liczba walorów antropogenicznych w trzech głównych kategoriach dziedzictwa kulturowego: obiekty przemysłowe z zakresu przemysłu włókienniczego, obiekty historyczno-militarne z okresu II wojny światowej, zabytkowe zespoły rezydencjonalno-parkowe
- koncentracja zagospodarowania turystycznego w południowo-wschodniej części powiatu
 - zróżnicowana pod względem standardu oferta noclegowa gospodarstw agroturystycznych i kwater prywatnych
 - dobrze rozwinięta baza noclegowa z zapleczem konferencyjnym i sportowo-rekreacyjnym w pięciu miejscowościach: Tomaszów Mazowiecki, Inowłódz, Smardzewice, Spała, Swolszewice
 - dobrze rozwinięta infrastruktura dla rekreacji i sportów wodnych nad Zalewem Sulejowskim i nad rzeką Pilicą
 - rozbudowana sieć szlaków turystycznych: pieszych, rowerowych, kajakowych, kulturowych, konnych, ścieżek edukacyjnych
 - sieć oznaczonych szlaków rowerowych rozszerzona o miejskie ścieżki rowerowe z Tomaszowa Mazowieckiego oraz drogi lokalne (polne, leśne)
- duże doświadczenie i dobre praktyki lokalnych podmiotów w zakresie tworzenia produktów turystycznych (markowe i certyfikowane przez Polską Organizację Turystyczną) przy wsparciu funduszy unijnych
- udział przedstawicieli powiatu w kluczowych krajowych targach turystycznych i intensywna promocja produktów turystycznych

Słabe strony

- znaczne rozproszenie walorów kulturowych na terenie całego powiatu
- różny stan techniczny zachowania obiektów zabytkowych i ich nieudostępnianie dla turystów i szerszej publiczności
- wąska oferta muzealna i warsztatowa w gminach o bogatym dziedzictwie kulturowym, np. Inowłódz, Rzeczyca i Ujazd
- słabo wyeksponowane dziedzictwo kulturowe związane ze znanymi postaciami historycznymi (brak muzeów biograficznych)
- słaba dostępność komunikacyjna wewnętrzna i zewnętrzna
 - brak obwodnicy Tomaszowa Maz.
 - brak drogi ekspresowej z kierunku Łodzi, a także Kielc i Radomia
 - zbyt mała liczba połączeń komunikacji kolejowej (PKP) i autobusowej (PKS)
 - niewystarczająca liczba połączeń komunikacji miejskiej (MZK) z Tomaszowa Mazowieckiego do atrakcyjnych turystycznie miejscowości (szczególnie w soboty i święta)
- utrudniony dostęp do aktualnej i pełnej informacji turystycznej
 - niepełna informacja turystyczna na stronach internetowych gmin, w tym dotyczącej oferty gospodarstw agroturystycznych i miejscowych atrakcji
 - niewystarczająca dostępność do punktów informacji turystycznej (biura zamknięte w soboty i święta)
 - brak portalu dedykowanego turystom z kompleksową informacją turystyczną
- niewystarczające oznakowanie turystyczne w terenie – tras turystycznych i atrakcji (drogowskazy, tablice, infokioski), w tym brak odpowiedniego, ujednoliconego systemu identyfikacji wizualnej
- mało zróżnicowany kalendarz wydarzeń kulturalnych (organizowane wydarzenia jedynie o zasięgu lokalnym, brak imprez masowych o randze międzynarodowej)
- niewykorzystany potencjał w zakresie usług gastronomicznych w gospodarstwach agroturystycznych (w większości brak usługi żywieniowej, brak możliwości uczestnictwa w warsztatach tematycznych)
 - niewystarczający (w stosunku do potrzeb regionu) efekt synergii wywołany interwencją funduszy unijnych

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

Szanse

- planowane utworzenie drogi ekspresowej S74 łączącej Łódź, Tomaszów Mazowiecki i Kielce
- rozbudowa sieci autostrad (zwłaszcza A1 i A2) oraz innych dróg szybkiego ruchu w ramach programów krajowych przy wsparciu funduszy unijnych
- rozwój wielofunkcyjny i metropolizacja Łodzi jako stolicy województwa
- dynamizacja procesów urbanizacji, rozwijanie usług ponadlokalnych w ośrodkach subregionalnych, w tym Tomaszowie Mazowieckim
- zainteresowanie w społeczeństwie wypoczynkiem aktywnym, rekreacją i uprawianiem sportów
 - wzrost aktywności turystycznej polskiego społeczeństwa
 - trend turystyki 3E (entertainment, education, excitement)
 - moda na zdrowy styl życia
- zmiany demograficzne – starzenie się społeczeństwa, poszukiwanie obszarów do wypoczynku weekendowego
- zainteresowanie prywatnych podmiotów lokalizacją nowych obiektów świadczących usługi noclegowe
- współpraca podmiotów publicznych, prywatnych i społecznych na rzecz aktywizacji turystycznej, np. w ramach partnerstw terytorialnych, lokalnych grup działania, lokalnych organizacji turystycznych
- integracja społeczna regionu (także wokół jego tradycji kulturowych i historycznych), partnerska współpraca samorządów lokalnych z samorządem regionalnym
- rozwijanie regionalnych i lokalnych instytucji wspierania przedsiębiorczości
- nowa perspektywa finansowa Unii Europejskiej na lata 2014-2020 i możliwość realizacji nowych projektów w zakresie aktywizacji turystycznej obszarów wiejskich
- wytyczne w zakresie projektowania obszarów funkcjonalnych dla rozwoju turystyki zapisane w dokumentach planistycznych na poziomie regionalnym, np. Strategia Rozwoju Województwa Łódzkiego
- reformy polityk krajowych w stronę prorozwojową

korzystne położenie geograficzne względem innych, atrakcyjnych turystycznie miejscowości w sąsiednich powiatach: Sulejów, Wolbórz, Stubianna-Poświętne

Zagrożenia

- niesprzyjająca dla powiatu polityka zarządzania publicznymi środkami transportu kolejowego i autobusowego, w tym zmniejszanie liczby połączeń (PKP i PKS)
- silna konkurencja ze strony innych ośrodków turystycznych w Polsce i w Europie (tworzenie nowych i rozwój już istniejących konkurencyjnych regionów turystycznych opartych na walorach przyrodniczych, np. obszarach leśnych, zasobach wodnych)
- niebezpieczeństwo wystąpienia katastrof przyrodniczych, a zwłaszcza potencjalne zagrożenie powodziowe na rzece Pilicy i jej dopływach
- nieprzewidywalność niekorzystnych tendencji demograficznych (starzenia się społeczeństwa głównie w wyniku małego przyrostu naturalnego i odpływu migracyjnego)
- brak zmian strukturalnych w rolnictwie, utrzymywanie się wysokiego zatrudnienia w tym sektorze, rozdrobnienia agrarnego i niskiej efektywności ekonomicznej
- redukcja nakładów Unii Europejskiej na wsparcie rozwoju w regionach słabo rozwiniętych i/lub ich nieefektywne wykorzystywanie na cele nierozwojowe
- utrzymywanie się relatywnie niskiego potencjału innowacyjnego, brak zmian struktury lokalnej gospodarki w kierunku zwiększenia technologicznego zaawansowania i konkurencyjności
- opóźniające się planowane działania w zakresie rozbudowy Portu Lotniczego w Łodzi oraz zaburzenia w ruchu lotniczym w kontekście rozwoju turystyki międzynarodowej i krajowej
- wystąpienie niekorzystnych zjawisk (politycznych, ekonomicznych, organizacyjnych i in.) w skali krajowej i międzynarodowej zaburzających kierunki i tempo rozwoju gospodarczego
- odpływ wysoko wykwalifikowanej kadry pracującej w turystyce do atrakcyjniejszych ośrodków turystycznych w kraju i za granicą
- potencjalne konflikty mieszkańców z odwiedzającymi powiat w miarę wzrostu natężenia ruchu turystycznego oraz konflikty pomiędzy mieszkańcami osiagającymi i nie osiagającymi korzyści finansowych z obsługi ruchu turystycznego
 - osłabienie więzi i zakresu współdziałania w obrębie lokalnej branży turystycznej

10. Rekomendacje dla rozwoju turystyki

Poniżej przedstawiono rekomendacje dla rozwoju turystyki w projektowanym Obszarze Funkcjonalnym Dolina Rzeki i Pilicy na terenie powiatu tomaszowskiego:

1. Walory przyrodnicze są słabo eksponowane, pomimo że mają charakter ponadlokalny, w powiecie tomaszowskim istnieje znaczący potencjał w ich wykorzystaniu, np. poprzez tworzenie turystycznych szlaków pieszych i konnych, ścieżek rowerowych, ścieżek edukacyjnych itp.
2. Z uwagi na korzystne warunki bioklimatyczne, które stanowią potencjał w rozwoju turystyki osób starszych, ale też w zakresie odnowy biologicznej, rehabilitacji i poprawy ogólnego stanu zdrowia, powinny zostać podjęte działania mające na celu uzupełnienie istniejącej oferty pobytowej, w szczególności w gminach: Inowódz i Rzeczyca, o zabiegi i terapie wykorzystujące istniejący mikroklimat oraz tworzenie odpowiednio wyposażonych ścieżek zdrowia (o urządzenia sprawnościowe do rekreacji na świeżym powietrzu oraz miejsca odpoczynku, np. ławki, wiaty) i innych tras pieszych.
3. Walory kulturowe powiatu tomaszowskiego mają charakter przede wszystkim lokalny i nie stanowią unikatowych przykładów dziedzictwa kulturowego, jednak posiadają duży potencjał dla rozwoju turystyki świątecznej, weekendowej, rodzinnej czy szkolnej; w okolicy najważniejszych zabytków powiatu powinny znajdować się ujednolicone tablice informacyjne, drogowskazy i inne oznaczenia w terenie ułatwiające dotarcie do zabytków, także ścieżki edukacyjne i miejsca na odpoczynek turystów.
4. Należy rozważyć rozszerzenie istniejącego produktu turystycznego „Tomaszowska Okrąglica” o kolejne miejsca i obiekty w powiecie tomaszowskim, jak również utworzenie innych tego rodzaju terytorialnych produktów turystycznych, np. w okolicy Spały, Inowódza, Smardzewic.
5. Baza noclegowa w powiecie tomaszowskim jest różnorodna, jednak poprawy wymaga informacja turystyczna o niej w Internecie i w terenie.
6. Informacje o bazie noclegowej podane w Internecie są niepełne i sprzeczne, dotyczy w szczególności gospodarstw agroturystycznych, dlatego konieczne jest stworzenie jednego serwisu internetowego o tematyce turystycznej w powiecie tomaszowskim, gdzie znalazłyby się kompleksowe i aktualne informacje o atrakcjach turystycznych, bazie noclegowej, gastronomicznej, ofercie zabiegowej i terapeutycznej, możliwościach rekreacji i możliwości uprawiania różnych dyscyplin sportowych.
7. Hotele, szczególnie w Spale, Swolszewicach i Smardzewicach, posiadają rozbudowane zaplecze konferencyjne, co również stanowi istotny potencjał rozwojowy, jednak wymaga odpowiednich działań z zakresu komunikacji marketingowej skierowanych do określonej grupy docelowej zainteresowanej tego rodzaju ofertą.
8. Należy dążyć do rozwoju oferty terapeutyczno-kosmetycznej z zakresu spa i wellness, która przyczyniłaby się do zwiększenia atrakcyjności oferty pobytowej dla mieszkańców dużych aglomeracji miejskich, w tym Łodzi i Warszawy.
9. Oferta gospodarstw agroturystycznych jest ograniczona i niekonkurencyjna w porównaniu z tego typu obiektami w regionach o podobnych uwarunkowaniach rozwoju turystyki, usługa noclegowa jest często jedyną usługą ofertowaną przez gospodarstwo agroturystyczne, turyści nie mogą korzystać z usługi gastronomicznej czy

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

- szeroko definiowanej poznawczo-edukacyjnej, ponieważ w gospodarstwach agroturystycznych nie są organizowane warsztaty tematyczne, np. kulinarne, rękodzielnicze czy pokazy rękodzieła; działania mające na celu rozszerzenie oferty pobytowej i wypoczynkowej gospodarstw agroturystycznych wymaga znacznej poprawy.
10. W strukturze bazy gastronomicznej powiatu bardzo nieliczne są restauracje, karczmy i smażalnie ryb oferujące potrawy rybne opierające się na tradycjach rybactwa śródlądowego, a ze względu na zasoby doliny rzeki Pilicy, tego rodzaju działalność wydaje się perspektywiczna.
 11. Baza towarzysząca dla turystyki wodnej wymaga poprawy i rozbudowy, poprzez tworzenie przystani wodnych, miejsc postojowych, pól biwakowych i namiotowych;
 12. W powiecie tomaszowskim istnieje bardzo duży potencjał dla rozwoju turystyki rowerowej i aktywnego wypoczynku, sieć znakowanych szlaków rowerowych i ścieżek rowerowych może być rozszerzona o nowe trasy dla rowerzystów, np. przebiegające przez drogi polne, leśne czy wiejskie; sieć takich „nieoficjalnych” tras rowerowych została opisana w jednym z przewodników po powiecie tomaszowskim.
 13. Na trasie spływów kajakowych rzeką Pilicą, w najbardziej atrakcyjnych turystycznie miejscowościach powiatu, należy rozważyć wyznaczenie miejsc postojowych dla kajakarzy na odpoczynek oraz ustawienie tablic z informacją turystyczną o pobliskich atrakcjach i bazie noclegowo-gastronomicznej.
 14. Na terenie powiatu tomaszowskiego znajdują się tereny interesujące pod względem przyrodniczym, jednak nie zawsze są one oznaczone w terenie, często nie ma tablic informacyjnych ani ścieżek edukacyjnych; zagospodarowanie turystyczne w zakresie informacji turystycznej (ujednoliconych tablic informacyjnych i drogowskazów) mogłoby przyczynić się do lepszego wyeksponowania tego fragmentu przestrzeni geograficznej powiatu tomaszowskiego.
 15. Tablice informacyjne, drogowskazy, mapy i plany – tego rodzaju rozwiązania powinny zostać ujednolicone i pojawić się w przestrzeni turystycznej powiatu tomaszowskiego w miejscach popularnych turystycznie.
 16. Przeprowadzona analiza danych zastanych pozwoliła stwierdzić, że północno-zachodnia część powiatu tomaszowskiego jest słabo zagospodarowana turystycznie niż jego południowo-wschodnie tereny; wynika to również z faktu koncentracji zabytków i terenów cennych przyrodniczo w dolinie rzeki Pilicy, mimo to tereny te powinny zostać połączone siecią szlaków turystycznych oraz ujednoliconym systemem identyfikacji wizualnej i informacji turystycznej w terenie.
 17. W działaniach promocyjnych i w rozwoju terytorialnej oferty turystycznej należy uwzględnić ponowną i częstszą organizację wydarzeń takich jak Dożynki Prezydenckie w Spale, podczas których uruchomione zostało połączenie kolejowe retro pociągiem, który stanowi atrakcję turystyczną samą w sobie.
 18. W przyszłości należy rozważyć poprawę wewnętrznej dostępności komunikacyjnej pomiędzy najatrakcyjniejszymi miejscowościami turystycznymi w powiecie tomaszowskim uwzględniając regularne połączenia z Tomaszowa Mazowieckiego komunikacją miejską, autobusami PKS lub busami.
 19. Należy podjąć działania lobbujące na rzecz poprawy zewnętrznej dostępności komunikacyjnej, zwłaszcza rozwój drogi ekspresowej z kierunku Łodzi, zwiększenie liczby

połączeń autobusowych i kolejowych Tomaszowa Mazowieckiego z największymi miastami województwa łódzkiego i mazowieckiego.

20. W działaniach strategicznych ważne jest przyjęcie orientacji na rozwój już istniejących terytorialnych produktów turystycznych opartych na najbardziej charakterystycznych walorach przyrodniczych i kulturowych powiatu tomaszowskiego (jak „Tomaszowska Okrąglica”) oraz ich integrację pionową i poziomą; tworzenie kolejnych, sztucznych atrakcji turystycznych takich jak Mikrokosmos w Ujeździe powinno odbywać się dopiero na dalszym etapie, po odpowiednim zagospodarowaniu istniejących walorów.
21. W rozdziale 3.3. wymieniono najważniejsze atrakcje turystyczne znajdujące się w najbliższym sąsiedztwie powiatu tomaszowskiego, ale położone na terenie gmin powiatów piotrkowskiego i opoczyńskiego, z którymi w przyszłości można zawiązać współpracę w formie klastra turystycznego. Podjęcie wspólnych działań zakładających łączenie obiektów turystycznych położonych w niezależnych systemach recepcyjnych pozwoli na tworzenie kompleksowej i zróżnicowanej oferty, która z punktu widzenia turystów stanowi sytuację wielości możliwych wyborów w realizacji wolnego czasu.

CZĘŚĆ II.

WYNIKI BADAŃ RUCHU I POTENCJAŁU TURYSTYCZNEGO W OBSZARZE FUNKcjONALNYM DOLINA RZeki PILICY

1. Wprowadzenie

Niniejsze opracowanie zawiera wyniki badania ilościowego przeprowadzonego metodą PAPI wśród turystów odwiedzających powiat tomaszowski w ramach projektu „Partnerstwo na rzecz rozwoju obszaru funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy w powiecie tomaszowskim” współfinansowanego ze środków Unii Europejskiej, Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego w ramach Programu Operacyjnego Pomoc Techniczna 2007-2013. Badanie odbyło się w terminie od 12 do 18 lipca 2014r. (weekend) oraz w dniu powszednim w kolejnym tygodniu (do 18 lipca) na terenie powiatu tomaszowskiego. Ankiety z turystami były prowadzone w okolicy kluczowych miejsc turystycznych zlokalizowanych na obszarze powiatu (1. na parkingu przy Skansenie Rzeki Pilicy, 2. na terenie OSIR-u w Tomaszowie Mazowieckim, 3. przy podziemnej trasie Grot Nagórzyckich, 4. przy tamie na rzece Pilicy w Smardzewicach, 5. na terenie Ośrodka Hodowli Żubrów w Smardzewicach, 6. na błoniach przy zbiorniku Gać w Spale, 7. przy COS w Spale, 8. przy Kompleksie Schronów Kolejowych w Konewce, 9. Na terenie Zamku Kazimierza Wielkiego w Inowłodzu). W sumie zrealizowano 500 ankiet z losowo dobranymi turystami. Badanie miało na celu rozpoznanie potrzeb i opinii turystów odwiedzających te rejony w celu poprawy jakości oferty turystycznej a także na potrzeby opracowania części diagnostycznej i rekomendacyjnej do Strategii Rozwoju Turystyki Obszaru Funkcjonalnego Doliny Rzeki Pilicy. W raporcie tym, dane zostały podparte wynikami z pogłębionego wywiadu grupowego (ang. *Focus Group Interview*) FGI i panelu dyskusyjnego z przedstawicielami z branży turystycznej z powiatu tomaszowskiego, które odbyło się w sierpniu i wrześniu 2014r. w Tomaszowie Mazowieckim. Poniżej zostały zaprezentowane najważniejsze wyniki tego badania, wnioski oraz rekomendacje.

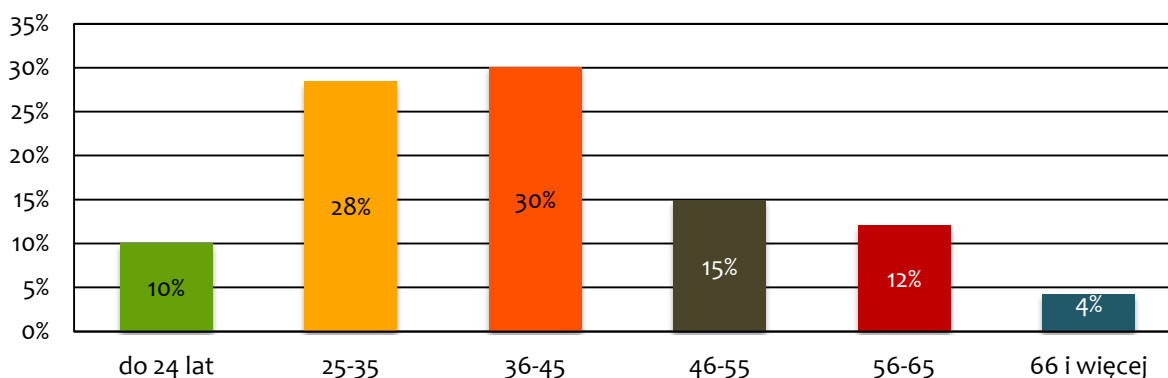
2. Opis wyników badania

W tej części raportu zostaną zaprezentowane najważniejsze wyniki badania z turystami odwiedzającymi powiat tomaszowski oraz z kluczowymi przedstawicielami branży turystycznej wraz ze szczegółowym opisem zebranych danych. Na początek zostanie zaprezentowana charakterystyka badanych turystów, co pozwoli na nakreślenie charakterystyki odwiedzającego ziemię tomaszowską. Następnie przedstawimy informację na temat celu wizyt badanych, sposobu dotarcia na teren powiatu a także osób, z którymi badani odwiedzili powiat. Dalsza część raportu zawiera również ocenę poszczególnych aspektów oferty turystycznej, jej słabych i mocnych stron, a także najbardziej interesujących atrakcji wskazanych w opinii badanych. Ostatnia część opisu wyników badania przedstawia profil najczęściej odwiedzanego turysty ziemi tomaszowskiej oraz jego cech charakterystycznych.

2.1 Charakterystyka badanych turystów

W badanej próbie turystów znalazło się 46 % kobiet oraz 54 % mężczyzn. Najwięcej z nich należało do kategorii wiekowej 36-45 lat (30%), następnie 25-35 lat (28%), natomiast najmniej badanych należało do grupy wiekowej 66 i więcej (4%).

Rycina 32. Struktura wieku badanych turystów

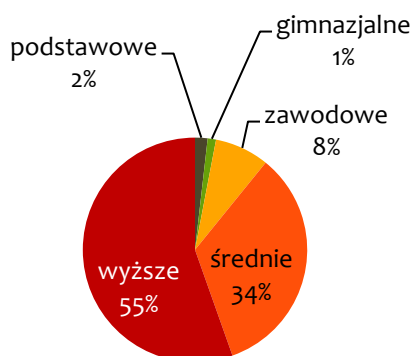

n=500

Źródło: opracowanie własne na podstawie badania PAPI z turystami odwiedzającymi obszar Doliny Rzeki Pilicy

Biorąc pod uwagę wykształcenie badanych, nieco ponad połowa posiadała wykształcenie wyższe (55%) z czego 53% to kobiety, natomiast na drugim miejscu pod względem częstości występowania stanowiły osoby posiadające wykształcenie średnie (34%) z czego najwięcej to mężczyźni (74%). Najmniej spośród nich to osoby z wykształceniem gimnazjalnym (1%) oraz podstawowym (2%).

Rycina 33. Wykształcenie badanych turystów

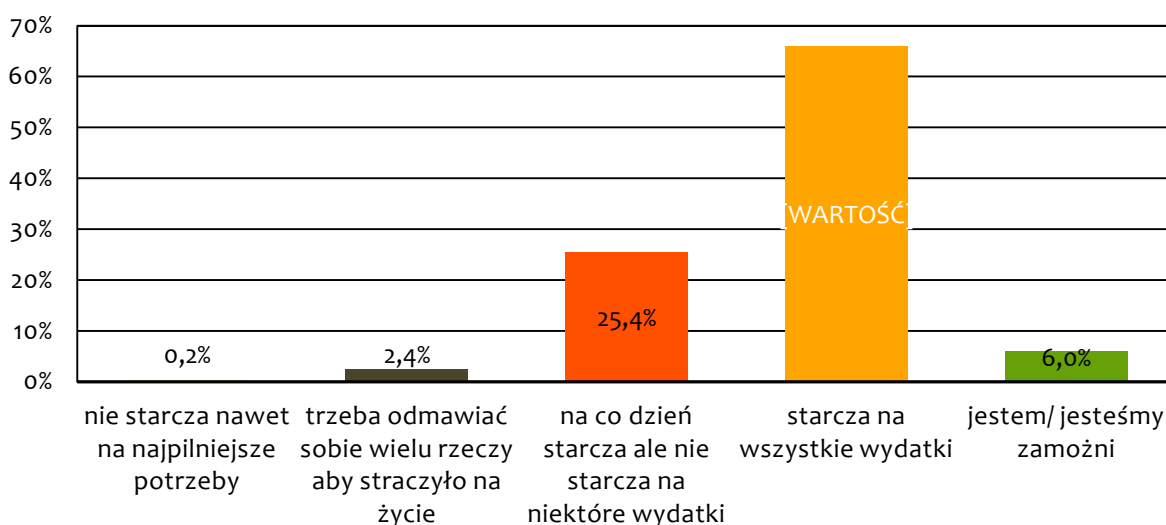
n=500

Źródło: opracowanie własne na podstawie badania PAPI z turystami odwiedzającymi obszar Doliny Rzeki Pilicy

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

Odwiedzających powiat tomaszowski zapytano również o ich sytuację zawodową. 81% zadeklarowała, iż są aktywni zawodowo, dodatkowo najwięcej spośród nich na pytanie o ocenę swojej sytuacji materialnej wskazała, iż „starcza im na wszystkie wydatki” (63%). Co ciekawe więcej badanych stanowili emeryci (9%) niż uczniowie/studenci (6%). Generalnie najwięcej odwiedzających na pytanie o sytuację materialną wskazała, że „starcza na wszystkie wydatki” (66%), natomiast najmniejszy odsetek stanowią osoby, które deklarują, iż „nie starcza im nawet na najpilniejsze potrzeby” (1%).

Rycina 34. Ocena sytuacji materialnej turystów

n=500

Źródło: opracowanie własne na podstawie badania PAPI z turystami odwiedzający obszar Doliny Rzeki Pilicy

Poddano analizie również miejsca, z których przyjechali odwiedzający atrakcje turystyczne ziemi tomaszowskiej i jak się okazało zdecydowana większość (59%) to mieszkańcy województwa łódzkiego, natomiast 23 % stanowiły osoby z województwa mazowieckiego. Prawie 2% badanych to odwiedzający, którzy przyjechali z zagranicy. Można zatem stwierdzić, iż oferta turystyczna powiatu swym zasięgiem obejmuje głównie lokalnych mieszkańców z regionu łódzkiego.

Tabela 32. Województwa z których przyjechali badani turyści

Województwo	%
Łódzkie	58,9%
Mazowieckie	23,1%
Śląskie	4,3%
Małopolskie	2,8%
Z zagranicy	1,8%
Wielkopolskie	1,4%
Dolnośląskie	1,4%
Zachodnio-pomorskie	1,4%
Lubelskie	1,2%
Pomorskie	1,2%
Kujawsko-pomorskie	1,0%
Opolskie	0,4%
Podlaskie	0,4%
Świętokrzyskie	0,4%
Podkarpackie	0,2%

n=500

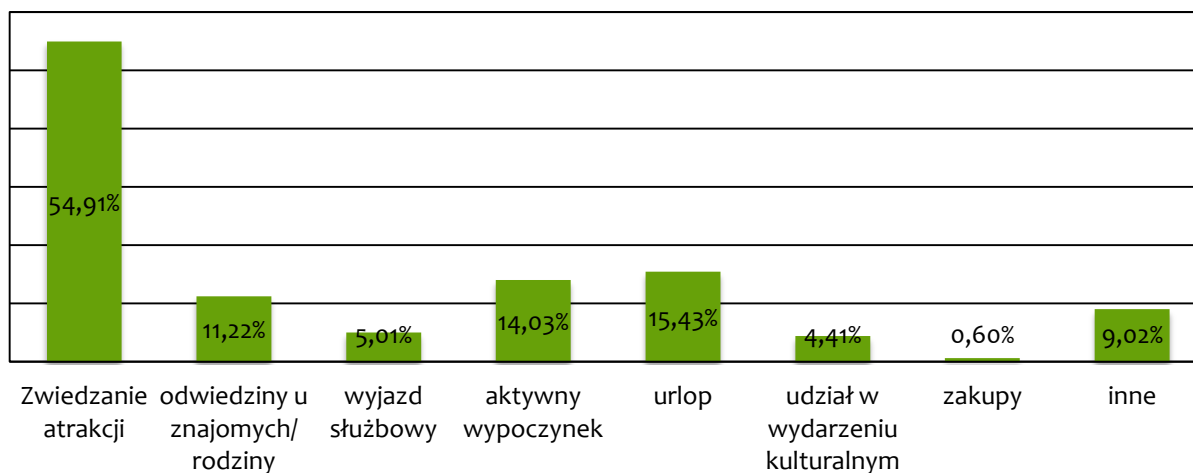
Źródło: opracowanie własne na podstawie badania PAPI z turystami odwiedzającymi obszar Doliny Rzeki Pilicy

2.2. Cel podróży, źródła pozyskiwania informacji o regionie oraz długość pobytu turystów

Głównym celem wizyty turystów odwiedzających obszar Doliny Rzeki Pilicy było zwiedzanie atrakcji (55% wskazań), następnie urlop (15%) a także chęć skorzystania z aktywnego wypoczynku (14%). Dodatkowo, z pośród osób, które wskazały, iż celem ich wizyty było zwiedzanie atrakcji, to na pytanie odnośnie tego jakie zabytki zwiedzali, najczęściej wskazywali na Skansen Rzeki Pilicy, Niebieskie Źródła czy Zamek w Inowłodzu. Natomiast osoby, które stawiały na aktywny wypocznnek, na pytanie o to w jakiej formie, wymieniały najczęściej kajaki oraz jazdę na rowerze. Spośród odpowiedzi inne (9%), badani najczęściej wskazywali jako powód wizyty łowienie ryb lub przyjazd związany z obozem sportowym. Widać zatem wyraźnie, iż powiat tomaszowski jako miejsce turystyczne jest nastawiony głównie na przyjmowanie turystów, pragnących zwiedzać atrakcje i zabytki ziemi tomaszowskiej. Jednak ważną grupą odbiorców stanowią też osoby prowadzące aktywny tryb życia, dlatego należy im zapewnić odpowiednią ofertę takiej formy wypoczynku oraz zaplecze infrastrukturalne w tym m.in. przygotowanie ścieżek rowerowych dla rowerzystów i przystani kajakowej.

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

Rycina 35. Cel wizyty badanych turystów

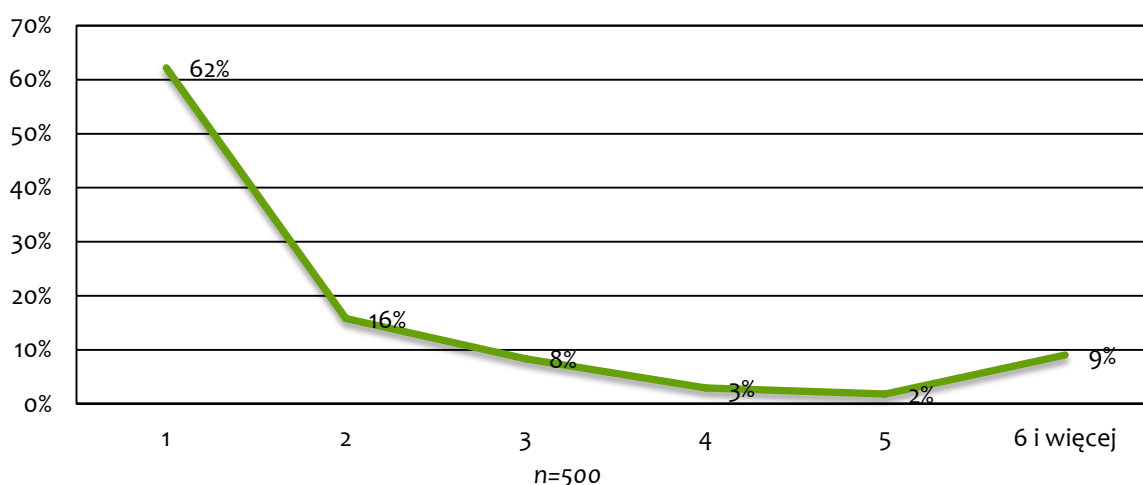

n=500

Źródło: opracowanie własne na podstawie badania PAPI z turystami odwiedzającymi obszar Doliny Rzeki Pilicy

Przyjrzało się również częstości wizyt odwiedzających ziemię tomaszowską. Jak się okazuje dla zdecydowanej większości (62%) była to pierwsza wizyta w powiecie tomaszowskim. Dla 16% turystów była to druga wizyta, z kolei osób, które odwiedziły powiat więcej niż 6 razy było w badanej próbie 9%. Uwzględniając przy tym cel wizyty, okazuje się, że dla osób, dla których jest to pierwsza wizyta w powiecie, celem jej jest zwiedzanie atrakcji (36%) i są to głównie osoby z województwa łódzkiego (52%). Można zatem stwierdzić, iż zazwyczaj turyści przyjeżdżają tylko jeden raz, dlatego w tym kontekście warto by się zastanowić jakie działania należy podjąć, by zatrzymać odwiedzających na dłużej. Działania te niewątpliwie przyniosłyby korzyści dla całej branży turystycznej.

Rycina 36. Częstość wizyt

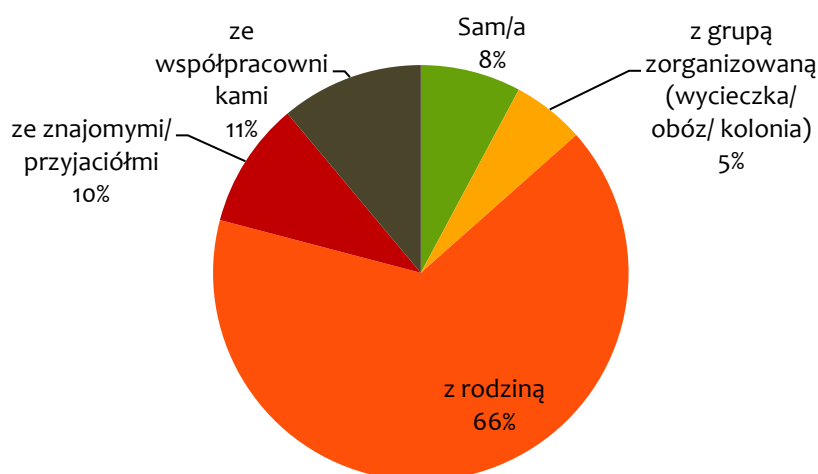

n=500

Źródło: opracowanie własne na podstawie badania PAPI z turystami odwiedzającymi obszar Doliny Rzeki Pilicy

Biorąc pod uwagę sposób dotarcia na teren powiatu tomaszowskiego przez turystów, najczęściej wskazywali oni, że przyjeżdżają samochodem (82% wskazań). 6% badanych turystów wskazało rower jako formę dojazdu na teren powiatu. Dodatkowo, odwiedzający powiat jako towarzyszy podróży najczęściej wskazywali rodzinę (72%), następnie współpracowników (12%) oraz znajomych i przyjaciół (11%).

Rycina 37. Rozkład odpowiedzi na pytanie : Z kim Pan(i) tutaj przyjechał(a) ?

n=500

Źródło: opracowanie własne na podstawie badania PAPI z turystami odwiedzającymi obszar Doliny Rzeki Pilicy

Przyglądając się osobom, które wskazały, iż przyjechały w celach turystycznych na teren Doliny Rzeki Pilicy z rodziną najwięcej z nich wskazało, że przyjechało z 1 osobą (35%), następnie z dwiema osobami (19%) i z trzema (17%). 1% badanych turystów wskazał, iż przyjechał aż z 8 osobami z rodziny. Dodatkowo, zapytano ich również o to, ile z tych osób to dzieci. Jak się okazuje z pośród wszystkich turystów, które odwiedziły powiat z rodziną, prawie połowa była z dziećmi (49%). Natomiast ogólnie, najwięcej z nich wskazało, iż przyjechało z jednym dzieckiem (25%). Zatem widać tutaj wyraźnie, iż największy odsetek zwiedzających stanowią rodziny z dziećmi, co skłania do refleksji nad zapewnieniem infrastruktury dla przyjęcia takiej grupy gości.

Tabela 33. Liczba osób z rodziny z którymi przyjechali odwiedzający powiat

Jeżeli z rodziną, to ile osób oprócz Pana(i) przyjechało z Panem(ią)?		Ile z tych osób to dzieci ? (do 18 r. ż)?	
Liczba osób	%	Liczba dzieci	%
1	35	1	25
2	19	2	18
3	17	3	3
4	8	4	2
5	2	5	1
6	1		
7	0		
8	1		

n=358

Źródło: opracowanie własne na podstawie badania PAPI z turystami odwiedzającymi obszar Doliny Rzeki Pilicy

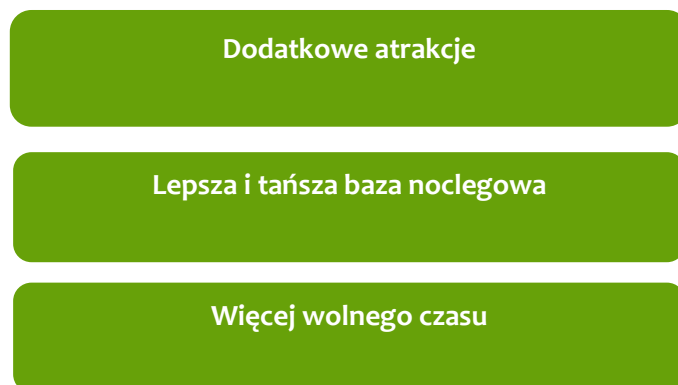
Badanych turystów, zapytano również o planowany czas pobytu na terenie ziemi tomaszowskiej. Najwięcej z nich (53%), odpowiedziało, iż przyjechało na kilka godzin (jeden dzień bez noclegu). Osób, które zadeklarowały dłuższy pobyt było 47% z czego najwięcej zostało na dwa dni/ weekend (20%). Informacje te potwierdzają również wyniki grupowego wywiadu FGI z przedstawicielami branży turystycznej z powiatu tomaszowskiego:

„Na terenie powiatu nie istnieje szeroko rozwinięta turystyka, lecz tylko rekreacyjne odwiedziny. Turyści przyjeżdżają na krótki okres czasu.”

(FGI)

Na uwagę zasługują również wypowiedzi badanych, dla których jest to jednodniowy pobyt. Pytani o to, co musiało by się stać, aby zostali tutaj na dłużej często wskazywali na to, że musiało by być więcej atrakcji i ogólnie miejsc zachęcających do pobytu, lepsza i tańsza baza noclegowa. Inni dodawali po prostu, iż musieli by mieć więcej wolnego czasu. W tym kontekście szczególnie istotne wydaje się wypracowanie narzędzi mających na celu rozwój infrastruktury noclegowo-gastronomicznej, która zachęci turystów do zatrzymania się na dłużej.

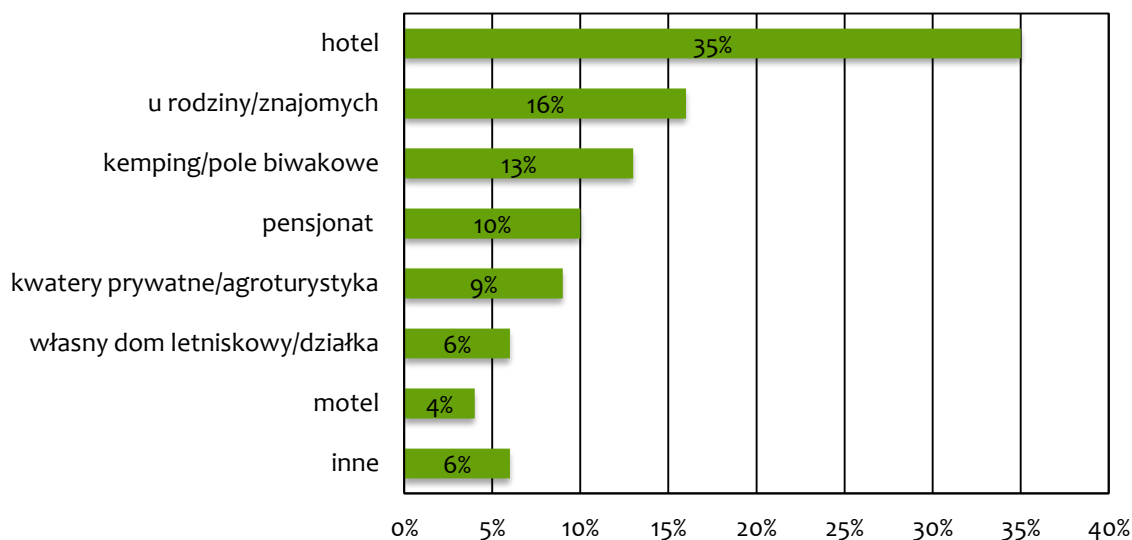
Rysunek 38. Co musiało by się stać/zmienić żeby został Pan(i) tutaj na dłużej ?

Źródło: opracowanie własne na podstawie badania PAPI z turystami odwiedzającymi obszar Doliny Rzeki Pilicy

W przypadku osób, które deklarowały dłuższy pobyt, to najczęściej zatrzymywały się one w hotelu (35%) oraz u rodziny i znajomych (16%). 13% wskazało, iż na czas pobytu wybierali kemping/pole biwakowe/domki letniskowe, natomiast dla co dziesiątego był to pensjonat.

Rycina 39. Forma noclegu wybierana na dłuższy pobyt

n=233

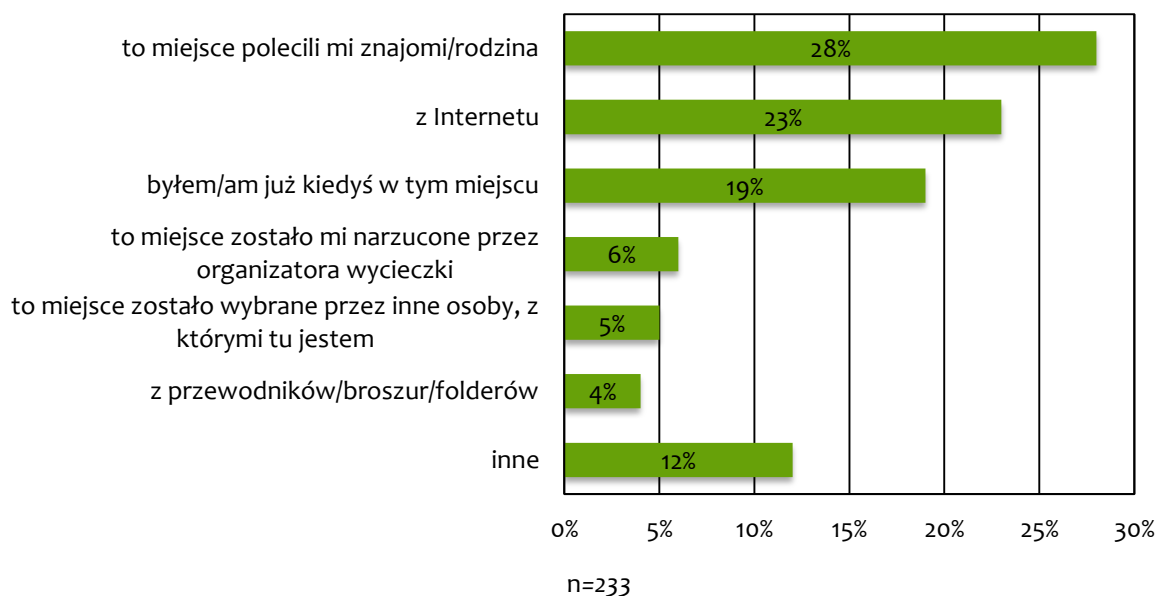
Źródło: opracowanie własne na podstawie badania PAPI z turystami odwiedzającymi obszar Doliny Rzeki Pilicy

Biorąc natomiast pod uwagę źródła, z których czerpali informacje na temat miejsca zamieszkania na czas pobytu, turyści najczęściej deklarowali, iż polecili im to miejsce znajomi/rodzina (28%), następnie wskazywali, iż korzystali z Internetu (22%). Prawie 1/5 stanowiły osoby, które deklarowały, iż były już kiedyś w tym miejscu (19%) i dzięki temu wiedzieli, gdzie się zatrzymać. Można zatem stwierdzić, iż ważnym źródłem informacji o ofercie noclegowej, poza

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

znajomymi/rodziną jest też Internet, który w obecnych czasach jest najczęściej wykorzystywaną bazą poszukiwanych informacji. Istotne zatem wydaje się umieszczanie oferty o noclegach oraz udostępnienie możliwości rezerwacji przez Internet w szczególności na portalach i witrynach specjalizujących się w bazach noclegowych, które stanowią popularną formę poszukiwania tego typu informacji.

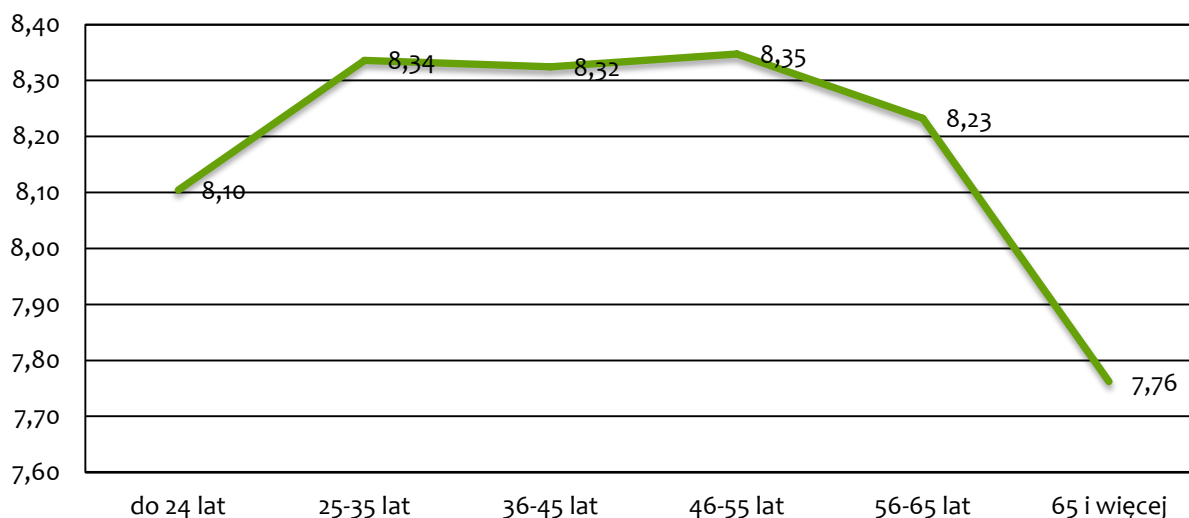
Rycina 40. Źródła informacji o miejscach zamieszkania na czas pobytu

Źródło: opracowanie własne na podstawie badania PAPI z turystami odwiedzającymi obszar Doliny Rzeki Pilicy

Kolejne z analizowanych pytań odnosiło się do pytania: Czy poleciłby(aby) Pan(i) przyjazd tutaj swojemu najlepszemu przyjacielowi ?, gdzie respondent miał zaznaczyć odpowiedź na skali od 1 do 10, przy czym 1 oznaczało, że zdecydowanie nie a 10-zdecydowanie tak. Jak się okazuje, najwięcej osób (42%) wskazało, że zdecydowanie poleciłoby tutaj przyjazd (odpowiedź 10 na skali). Zaledwie 1% badanych turystów wskazało, iż zdecydowanie nie poleciłoby tutaj przyjazdu (odpowiedź 1 na skali). Biorąc pod uwagę średnią wskazań odpowiedzi na pytanie odnośnie polecenia przyjazdu w podziale na wiek badanych, okazuje się, że średnie te są bardzo zbliżone i wahają się pomiędzy wartościami 7,76 a 8,35. Największą średnią z oceny polecenia znajomym przyjazdu na teren Doliny Rzeki Pilicy wskazywały osoby z przedziału wiekowego 46-55 lat (średnia 8,35), a najmniejszą osoby z przedziału wiekowego 65 i wyżej (średnia 7,776). Można zatem stwierdzić, iż ogólnie badani turyści są zadowoleni z pobytu na terenie powiatu tomaszowskiego o czym świadczą wysokie odpowiedzi na pytanie odnośnie polecenia przyjazdu.

Rycina 41. Średnia ocena z pytania : Czy poleciliby(aby) Pan(i) to miejsce znajomemu? w podziale na kategorie wiekowe

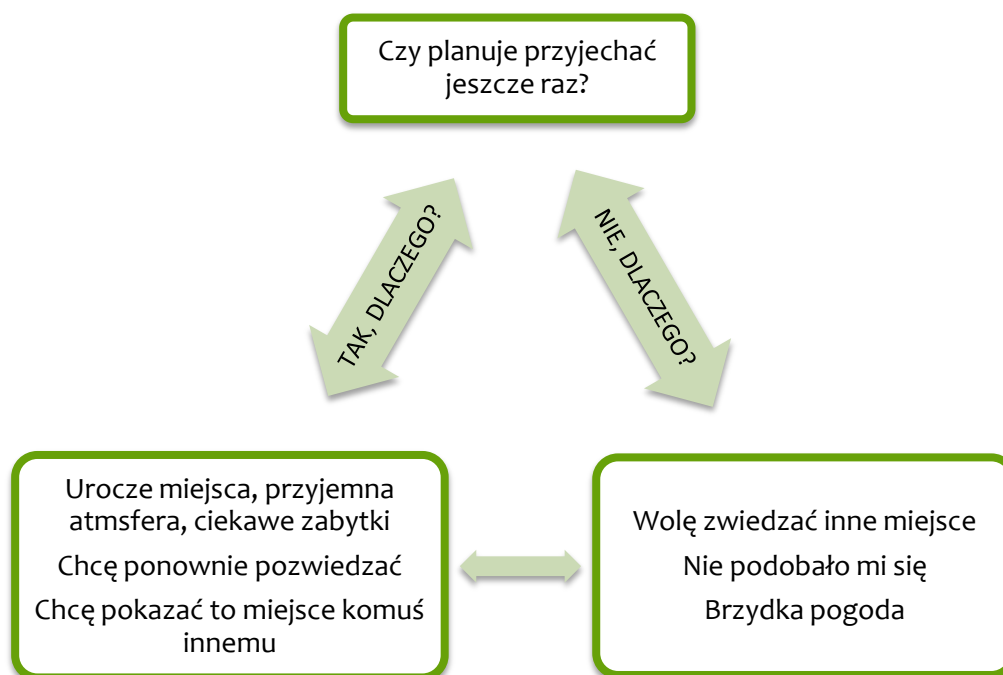

n=500

Źródło: opracowanie własne na podstawie badania PAPI z turystami odwiedzającymi obszar Doliny Rzeki Pilicy

Fakt, iż generalnie badani odwiedzający ziemie tomaszowską są zadowoleni z pobytu potwierdza również to, iż na pytanie: Czy planuje Pan(i) przyjechać tu jeszcze raz? nieco ponad $\frac{3}{4}$ badanych turystów odpowiedziało, że tak (76%) i jako powód tej decyzji wskazywały na przyjemną atmosferę, ciekawą atrakcję, a także aby ponownie pozwiedzać lub pokazać to miejsce komuś innemu. Z kolei osoby, które wyraziły przeciwne zdanie, za powód tego wymieniały najczęściej, iż wolą zwiedzać inne miejsca oraz po prostu nie podobało im się. Pojawiały się również nieliczne głosy, które argumentowały swoje niezadowolenie tym, iż w dniu wizyty panowała brzydka pogoda.

Rycina 42. Powody ponownego przyjazdu/ nie przyjazdu na teren powiatu

Źródło: opracowanie własne na podstawie badania PAPI z turystami odwiedzającymi obszar Doliny Rzeki Pilicy

Kolejne z pytań dotyczyło wskazania przez badanych 3 miejsc, które są w ich opinii najbardziej interesujące/atrakcyjne. Jak się okazuje najbardziej interesującymi miejscami są Rezerwat Niebieskie Źródła (51%), następnie zabytkowy skansen (37%) oraz groty Nagórzyckie (31%). Najmniej atrakcyjne dla turystów okazały się park linowy w OSIR (3%), szaniec Hubala (2%) oraz synagoga żydowska w Inowłodzu (1%).

Rycina 43. 3 najbardziej atrakcyjne miejsca na obszarze Doliny Rzeki Pilicy

Źródło: opracowanie własne na podstawie badania PAPI z turystami odwiedzającymi powiat tomaszowski

Wyniki te potwierdzają również głosy uczestników badania fokusowego, którzy co do wyboru podstawowego produktu turystycznego w zdecydowanej większości wskazywali na Skansen rzeki Pilicy:

„Skansen – jedyny taki w Polsce, jest bardzo dobrze wyposażony a także posiada bardzo dużą bazę badawczą.”

(FGI)

„Bez wątplenia Skansen. Moim zdaniem jest to najlepszy produkt turystyczny na pewno w województwie łódzkim a zaryzykowałbym twierdzenie, że jedyny taki w Polsce. Tej jakości, tej wielkości, z tak bogatymi zbiorami i do tego wszystkiego z potężną bazą badawczą.”

(FGI)

Badanych turystów zapytano również o źródła informacji na temat oferty turystycznej powiatu tomaszowskiego. Najwięcej z nich wskazało, iż czerpało informację z Internetu (43%) oraz od znajomych i rodziny (30%). 17% badanych zadeklarowało, iż nie poszukiwało tego typu informacji. Można zatem wnioskować, iż podobnie jak w przypadku oferty noclegowej, tak i w przypadku oferty turystycznej powiatu ważnym źródłem poszukiwania informacji jest Internet i w związku z tym należy kłaść szczególny nacisk na udostępnianie tego typu informacji w sieci.

2.3. Ocena poszczególnych obszarów oferty turystycznej

Analizie poddano również ocenę jakości poszczególnych aspektów oferty turystycznej na 5 stopniowej skali, gdzie 1 oznaczało bardzo słabą jakość, 5- bardzo dobrą jakość. W tabeli poniżej znajdują się średnie ocen poszczególnych aspektów oferty w podziale na kategorie wiekowe badanych turystów. Co ciekawe najwyższe oceny w każdym z analizowanych obszarów stawiały osoby z kategorii wiekowej 65 i więcej (średnia ocen 4,43). Natomiast generalnie, najlepsze oceny w każdej z kategorii wiekowych otrzymywał aspekt oferty turystycznej związany z walorami przyrodniczymi (średnia ocen 4,8). Zdaniem badanych turystów to właśnie walory przyrodnicze znajdujące się w powiecie tomaszowskim zasługują na najwyższą ocenę pod kątem oferty turystycznej. Potwierdzają to również wyniki FGI:

„(..)są potężne lasy i teraz z tym się wiąże możliwość rozwoju na tej bazie. Każdemu, kto tu przyjedzie tu się podoba. Są potężne walory przyrodnicze. To są walory, na których możemy budować produkt turystyczny.”

(FGI)

Zaraz po nich stosunkowo wysokie oceny otrzymywał aspekt związany a atmosferą regionu, życzliwością i gościnnnością mieszkańców (średnia ocen 4,66). Stosunkowo najniższą średnią

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

oceną z pośród wszystkich analizowanych obszarów oferty charakteryzuje się baza noclegowa a zaraz po niej baza gastronomiczna (średnie ocen kolejno 3,83 i 3,86).

Tabela 34. Średnie ocen poszczególnych aspektów oferty turystycznej w podziale na wiek

Aspekty oferty turystycznej							
Kategorie wiekowe	Atrakcje turystyczne	Baza noclegowa	Baza gastronomiczna	Informacja turystyczna	Atmosfera/życzliwość/gościnność	Możliwość dojazdu do atrakcji turystycznych	Walory przyrodnicze
do 24 lat	3,98	3,85	3,83	3,38	4,42	3,55	4,63
25-35 lat	3,92	3,74	3,72	3,99	4,58	4,01	4,85
36-45 lat	4,09	4,03	3,65	4,11	4,69	4,07	4,67
46-55 lat	4,14	3,34	3,76	6,20	4,71	3,11	4,87
56-65 lat	4,17	3,94	4,00	3,62	4,70	4,54	4,96
65 i więcej	4,00	4,09	4,20	4,47	4,90	4,50	4,84
Ogółem	4,05	3,83	3,86	4,30	4,66	3,96	4,80

Źródło: opracowanie własne na podstawie badania PAPI z turystami odwiedzający obszar Doliny Rzeki Pilicy

Po bliższym przyjrzeniu się osobom, które najniżej oceniły bazę noclegową i gastronomiczną oferty turystycznej powiatu (wskazały odpowiedź 1- bardzo słaba jakość i 2- słaba jakość), okazuje się że najwięcej z nich to osoby, które odnośnie ich sytuacji materialnej deklarują, że starcza im na wszystkie wydatki (kolejno 74% i 56%). Można zatem wnioskować, iż są to osoby, stosunkowo zamożne, które preferują lepsze standardy w zakresie bazy gastronomicznej i noclegowej. Informacje te potwierdzają również głosy uczestników badania fokusowego, którzy stwierdzają, że powinna powstać baza noclegowa, której cały czas brakuje. Eksperti z dużym dystansem oceniali jakość zaplecza gastronomicznego na całym obszarze turystycznym. Nie dostrzegali również żadnego lokalnego wyrobu, którym można by się było się pochwalić:

„Nie ma tego, co jest potrzebne, czyli kwater, baza turystyczna, noclegowa.”

(FGI)

„A gdzie jest kuchnia regionalna? U nas tego nie ma (...) Tu się zaczyna właśnie problem.”

(FGI)

„Nie wystarczy mieć hit turystyczny, jaki by on nie był. Trzeba jeszcze spełnić dwa warunki, właściwie trzy. Trzeba do niego zapewnić dojazd, po drugie trzeba zapewnić nocleg, wyżywienie (...)”

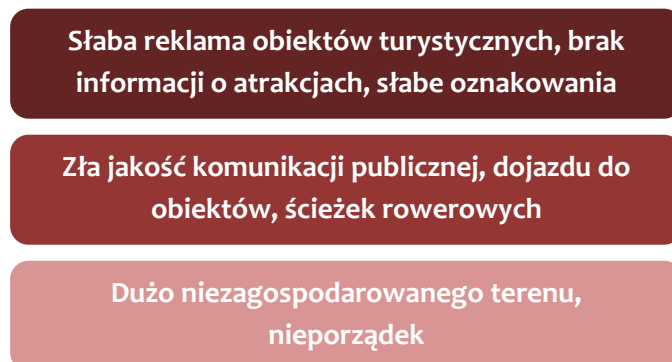
(FGI)

Badanych turystów zapytano również o wskazanie słabych stron oferty turystycznej. Do najczęściej wskazywanych odpowiedzi należą : słaba reklama obiektów turystycznych, brak

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

informacji o atrakcjach oraz słabe oznakowania(36%). Badani wskazywali również na słabość komunikacji publicznej, dojazdu do obiektów, ścieżek rowerowych (11%). Pojawiały się również głosy mówiące o dużej ilości niezagospodarowanego terenu, braku czystości i bałaganie panującym w pobliżu atrakcji.

Rycina 44. Słabe strony oferty turystycznej obszaru Doliny Rzeki Pilicy

Źródło: opracowanie własne na podstawie badania PAPI z turystami odwiedzającymi obszar Doliny Rzeki Pilicy

Potwierdzają to również wyniki z badania FGI. Uczestnicy badania fokusowego zgodnie przyznali, że w Tomaszowie Mazowieckim brak jest broszur, ulotek reklamujących atrakcje, a także brak kompetentnych przewodników, którzy mogliby umiejętnie opowiedzieć i zachęcić do zwiedzania ziemi tomaszowskiej (brak oddziału PTTK).

Jest paru przewodników, których ja bym nie poleciła.

(FGI)

„Nie ma kogo polecić, bo to ja polecam i chcę polecać osoby, które ludzi zainteresują i oni wrócą.”

(FGI)

Dodatkowo, uczestnicy FGI wskazali, że aby przyciągnąć turystów na obszar powiatu tomaszowskiego należy rozbudować dojścia do wody (rzeki Pilicy i Zalewu Sulejowskiego), rozbudować przystań nad zalewem, zadbać o porty, czystość i bezpieczeństwo nad zalewem. Należy także zadbać o zaplecze sanitarne w obszarze zalewu.

Staramy się przyciągnąć ludzi turystycznie. Chcemy zaproponować klientowi dojście do wody, korzystanie z kajaków, rowerów czy jachtów. Jest projekt rozbudowy tego terenu pod względem turystycznym: porządna bezpieczna przystań, sanitariaty, porządnym kemping. Nie ukrywam, że jest duży nieład z tym wszystkim. Jeżeli jest plaża miejska to jest tam duży bałagan, jeżeli jest port to nie jest bezpiecznie, jeżeli są porty to nie spełniają podstawowych wymagań.

(FGI)

Zatem podsumowując, generalnie największym atutem Obszaru Funkcjonalnego Doliny Rzeki Pilicy jako miejsca atrakcyjnego turystycznie są walory przyrodnicze oraz atmosfera miejsca. Mając to na uwadze warto skupić się na tych elementach w celu wypromowania powiatu

tomaszowskiego pod kątem oferty turystycznej. Jednak żeby tego dokonać, należy podjąć działania pod kątem przygotowania odpowiedniej bazy noclegowo-gastronomicznej, a także zadbać o skuteczną reklamę i informację, które stanowią podstawę do dalszych działań.

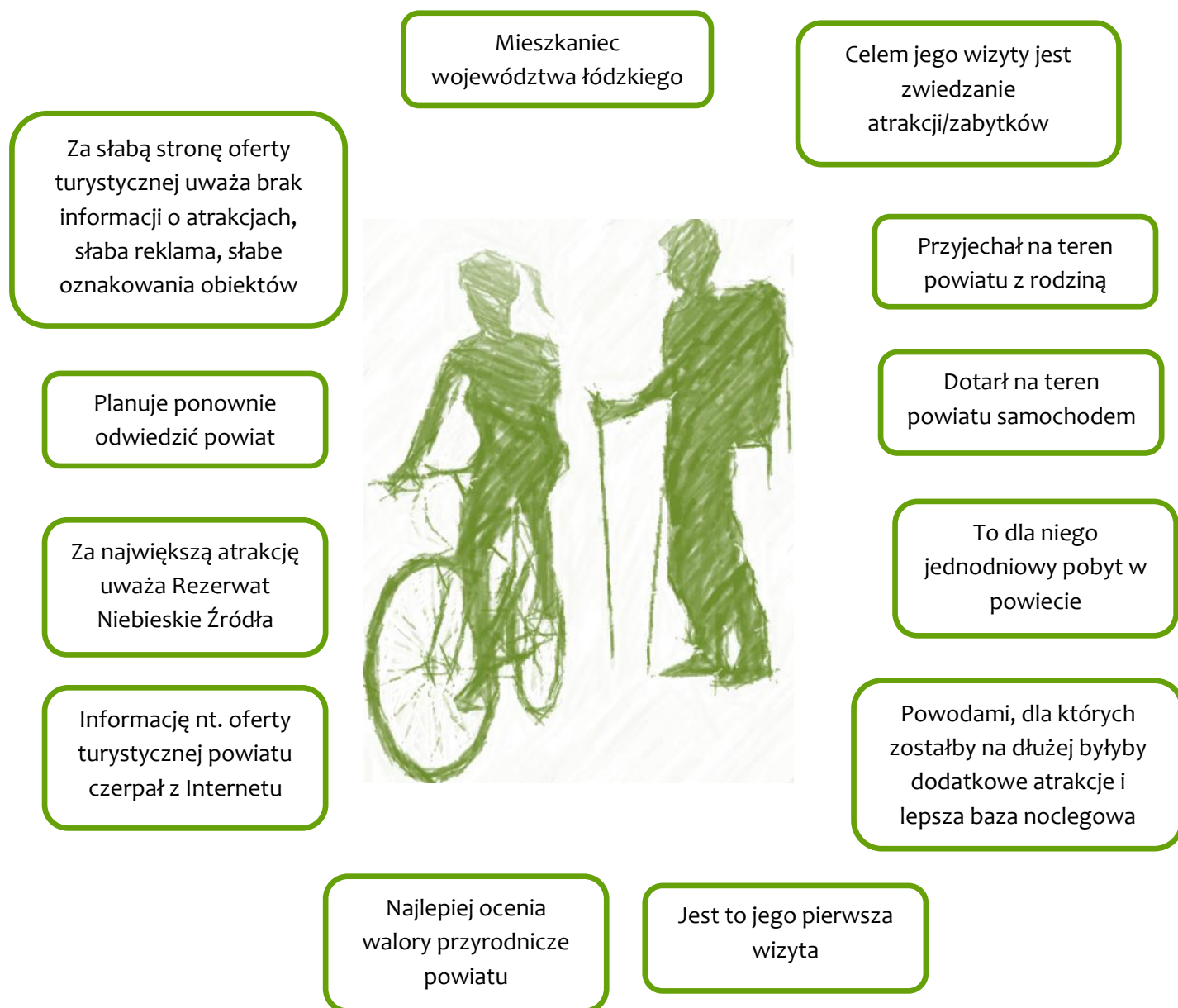
3. Profil typowego turysty odwiedzającego obszar Doliny Rzeki Pilicy

Mając na uwadze cel niniejszego badania, jakim jest rozpoznanie potrzeb i opinii turystów odwiedzających te rejony w celu poprawy jakości oferty turystycznej, postanowiono dokonać szczegółowej analizy cech osób odwiedzających powiat. Efektem finalnym tej analizy jest stworzenie profilu typowego turysty Obszaru Funkcjonalnego Doliny Rzeki Pilicy. Analiza ta może stanowić dobrą podstawę do modyfikacji oferty turystycznej pod kątem dopasowania jej do potrzeb i cech osób najczęściej odwiedzających powiat.

Podsumowując, przeprowadzona analiza wykazała, iż typowym turystą odwiedzającym obszar Doliny Rzeki Pilicy jest najczęściej : aktywny zawodowo mieszkaniec (częściej mężczyzna niż kobieta) z województwa łódzkiego posiadający wyższe wykształcenie, który opisuje swoją sytuację materialną jako : „starcza mi na wszystkie wydatki” oraz którego gospodarstwo domowe liczy 4 osoby. Celem jego wizyty jest zwiedzanie zabytków i atrakcji i jest to jego pierwsza wizyta w powiecie, do którego dotarł samochodem wraz z rodziną na kilka godzin (1 dzień bez noclegu). Turysta ten, zdecydowanie polecił by tu przyjazd swojemu znajomemu oraz sam planuje ponownie odwiedzić powiat. Za najbardziej interesującą atrakcję uznał Rezerwat Niebieskie Źródła i informację o ofercie turystycznej powiatu czerpie z Internetu. Ocenia on średnio powyżej 4 na skali od 1 do 5 poszczególne aspekty oferty turystycznej a za jej najsłabsze strony uważa słabą reklamę o obiektach turystycznych, brak informacji o atrakcjach i słabe oznakowania.

Poniżej znajduje się infografika przedstawiające najważniejsze charakterystyki takiego turysty.

Rycina 45. Profil typowego turysty odwiedzającego powiat tomaszowski

4. Wyniki dla poszczególnych gmin Obszaru Funkcjonalnego

Poniżej zostaną zaprezentowane najważniejsze wyniki z badania ruchu turystycznego dla gmin wchodzących w skład projektowanego Obszaru Funkcjonalnego Doliny Rzeki Pilicy tj. gmina miejska i wiejska Tomaszów Mazowiecki oraz Inowłódz. Wyniki te zostały podzielone pod kątem miejsca w którym została wypełniona ankieta z badanymi turystami i przyporządkowane do danej gminy.

Jeśli chodzi o cel wizyty w podziale na wybrane gminy Obszaru Funkcjonalnego, to w przypadku wszystkich trzech gmin najczęstszym celem wizyty jest po prostu zwiedzanie atrakcji (dla gminy miejskiej i wiejskiej Tomaszów Mazowiecki kolejno 65% i 36% wskazań, natomiast dla gminy Inowłódz 44%). Co ciekawie dla nieco ponad 1/5 turystów odwiedzających gminę Inowłódz, celem wizyty jest aktywny wypoczynek (dla porównania dla gminy miejskiej i wiejskiej odsetek tych wskazań wyniósł kolejno zaledwie 3% i 1%), z czym niewątpliwie wiąże się obecność ośrodka sportowo-rekreacyjnego COS w Spale. W przypadku natomiast wskazania jako celu wizyty urlopu, największy odsetek wskazań był w gminie wiejskiej Tomaszów Mazowiecki (20%), nieco mniej bo 18 % wskazań stanowią turyści odwiedzający gminę Inowłódz. Można zatem wnioskować, że to gmina wiejska Tomaszowa jest wybierana częściej przez turystów jako miejsce do spędzania swojego urlopu, natomiast gmina Inowłódz- jako miejsce aktywnego spędzania czasu.

Tabela 35. Cel wizyty w podziale na wybrane gminy OF

Cel wizyty	Tomaszów Mazowiecki gmina miejska	Tomaszów Mazowiecki gmina wiejska	Inowłódz
Zwiedzanie atrakcji	65%	36%	44%
Odwiedziny u znajomych/rodziny	13%	20%	9%
Wyjazd służbowy/szkolenie/konferencja	2%	5%	9%
Aktywny wypoczynek	3%	21%	1%
Urlop	9%	20%	18%
Udział w wydarzeniu kulturalnym/religijnym/sportowym	1%	0%	2%
Zakupy	1%	0%	1%
Suma	100%	100%	100%

Źródło: opracowanie własne na podstawie badania PAPI z turystami odwiedzający obszar Doliny Rzeki Pilicy

Z pośród odpowiedzi inne, najczęściej padały:

- Łowienie ryb (T.M. gmina wiejska)
- Łowienie ryb (T.M. gmina miejska)
- Obóz sportowy (Inowłódz)

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

Przyjrzało się również ocenom poszczególnych elementów oferty turystycznej stawianych przez mieszkańców gmin wchodzących w skład Partnerstwa. W tabeli poniżej znajduje się średnia z ocen poszczególnych aspektów oferty turystycznej powiatu tomaszowskiego dokonywana przez turystów odwiedzających wybrane gminy Obszaru Funkcjonalnego. Jak się okazuje ocena bazy noclegowej oraz gastronomicznej, które generalnie dla całego powiatu była najslabiej oceniona ze wszystkich aspektów oferty turystycznej, to w przypadku gminy Inowłódz, średnie z tych aspektów wynosiły powyżej średniej ogólnej dla regionu. Świadczy to o tym, że gmina ta ma najmniejszy problem z zapewnieniem bazy noclegowej i gastronomicznej odwiedzających ją turystom. W przypadku natomiast pozostałych dwóch gmin to jest gmina miejska i wiejska Tomaszów Mazowiecki, średnie z ocen wyżej wymienionych aspektów oferty turystycznej wynosiły poniżej średniej ogólnej. Podobną tendencję można również zauważyć w przypadku oceny informacji turystycznej, która w przypadku turystów odwiedzających gminę Inowłódz wyniosła nieco powyżej średniej ogólnej dla powiatu, natomiast w przypadku pozostałych analizowanych gmin (tj. gmina wiejska i miejska Tomaszów Mazowiecki) średnie wynosiły poniżej średniej ogólnej tego aspektu.

Tabela 36. Średnie z ocen aspektów oferty turystycznej w podziale na wybrane gminy OF

Obszary oferty turystycznej	Tomaszów mazowiecki gmina miejska	Tomaszów mazowiecki gmina wiejska	Inowłódz	ŚREDNIA OGÓLNA
Atrakcje turystyczne	3,92	4,08	4,12	4,03
Baza noclegowa	3,5	3,89	4,13	3,88
Baza gastronomiczna	3,49	3,57	4,09	3,78
Informacja turystyczna	3,57	3,29	3,89	3,77
Atmosfera/życzliwość/gościnność	4,56	4,57	4,65	4,64
Możliwości dojazdu do atrakcji turystycznych	4,02	3,19	4,02	4,03
Walory przyrodnicze	4,66	4,77	4,8	4,77
Ocena odwiedzanych atrakcji	4,38	4,36	4,52	4,49

Źródło: opracowanie własne na podstawie badania PAPI z turystami odwiedzający obszar Doliny Rzeki Pilicy

Przyglądając się z kolei odpowiedziom na pytanie „Czy planuje Pan(i) przyjechać tu jeszcze raz?”, w przypadku wszystkich gmin odsetek pozytywnych odpowiedzi przekraczał 70%, jednak największy znajdował się w gminie Inowłódz (87%). Badani decyzję tę argumentowali najczęściej tym, iż urzekła ich cisza i spokój składająca się na atmosferę miejsca. Biorąc pod uwagę natomiast argumenty dla decyzji przeciwnej, najczęściej pojawiała się odpowiedź, że po prostu wolą zwiedzać inne miejsca.

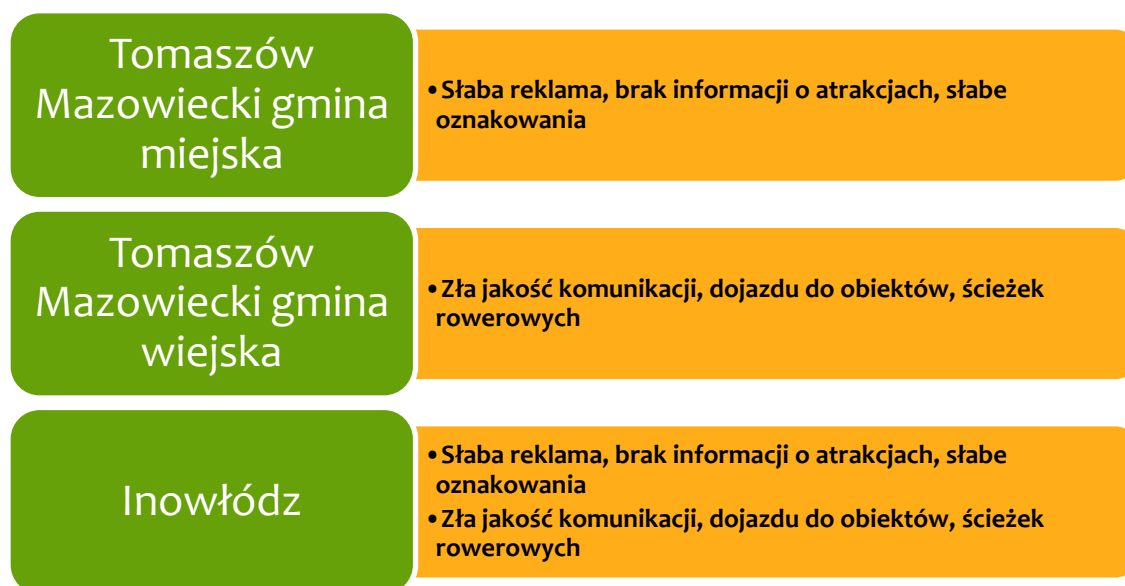
Tabela 37. Decyzja o ponownym przyjeździe oraz jej argumenty w podziale na wybrane gminy OF

Gmina	TAK	Dlaczego?	NIE	Dlaczego?
Tomaszów mazowiecki gmina miejska	71%	atmosfera, uroczę miejsce, ciekawe atrakcje, zwiedzanie	29%	woli zwiedzać inne miejsca
Tomaszów mazowiecki gmina wiejska	71%	atmosfera, uroczę miejsce, zwiedzanie, rekreacja, sport	29%	woli zwiedzać inne miejsca
Inowódz	87%	atmosfera, uroczę miejsce, ciekawe atrakcje, pokazanie komuś innemu	13%	woli zwiedzać inne miejsca

Źródło: opracowanie własne na podstawie badania PAPI z turystami odwiedzającymi obszar Doliny Rzeki Pilicy

Przyjrano się jeszcze wskazaniom badanych turystów na temat słabych stron oferty turystycznej wybranych gmin OF. Najczęściej pojawiały się wypowiedzi mówiące o słabej reklamie i braku informacji o atrakcjach a także złej jakości komunikacji i dojazdów do obiektów.

Rycina 46. Słabe strony oferty turystycznej w podziale na wybrane gminy OF

Podsumowując, wyniki dla poszczególnych gmin wchodzących w skład Partnerstwa nie odbiegają znacząco od wyników dla całego powiatu. Mieszkańcy tych gmin podobnie akcentują fakt, iż do słabych elementów oferty turystycznej należą baza gastronomiczno-noclegowa oraz słaba reklama, brak informacji o atrakcjach, a także niski stopień oznakowania obiektów turystycznych. Potwierdza to wyżej pokazane wyniki, które mówią o poprawie tych elementów w celu rozwoju jakości oferty turystycznej powiatu.

5. Wnioski i rekomendacje

W tej części raportu zostaną przedstawione najważniejsze wnioski z badania ruchu turystycznego powiatu tomaszowskiego wraz z zaprezentowaniem proponowanych rekomendacji.

Podsumowując, można wyróżnić następujące wnioski z badania :

- **Większość osób odwiedzających powiat (59%) to mieszkańcy województwa łódzkiego**, natomiast 23 % stanowiły osoby z województwa mazowieckiego. Prawie 2% badanych to odwiedzający, którzy przyjechali z zagranicy. Można zatem stwierdzić, iż oferta turystyczna powiatu swym zasięgiem obejmuje głównie lokalnych mieszkańców.
- **Głównym celem wizyty było zwiedzanie atrakcji (55% wskazań), z czego najczęściej podawanymi atrakcjami były na Skansen Rzeki Pilicy, Niebieskie Źródła czy Zamek w Inowłodzu.** Dla 15% celem wizyty był wyjazd związany z urlopem, natomiast 14% wskazała na chęć skorzystania z aktywnego wypoczynku. Widać zatem wyraźnie, iż powiat tomaszowski jako miejsce turystyczne jest nastawiony głównie na przyjmowanie turystów, pragnących zwiedzać atrakcje i zabytki ziemi tomaszowskiej. Jednak ważną grupą odbiorców stanowią też osoby prowadzące aktywny tryb życia.
- **Dla zdecydowanej większości (62%) była to pierwsza wizyta w powiecie tomaszowskim.** Dla 16% turystów była to druga wizyta, z kolei osób, które odwiedziły powiat więcej niż 6 razy było w badanej próbie 9%. Uwzględniając przy tym cel wizyty, okazuje się, że dla osób, dla których jest to pierwsza wizyta w powiecie, celem jej jest zwiedzanie atrakcji (36%) i są to głównie osoby z województwa łódzkiego (52%). Można zatem stwierdzić, iż typową osobą odwiedzającą powiat jest jednodniowy turysta.
- Biorąc pod uwagę sposób dotarcia na teren powiatu tomaszowskiego przez turystów, **najczęściej wskazywali oni, że docierają samochodem (82% wskazań).**
- **Badani turyści jako towarzyszy podróży najczęściej wskazywali, iż przyjechali z rodziną (72%),** następnie ze współpracownikami (12%) oraz ze znajomymi i przyjaciółmi (11%). Dodatkowo turyści najczęściej przyjeżdżali z 1 osobą z rodziny (35%) z czego ¼ to dzieci. Generalnie największy odsetek zwiedzających powiat stanowią rodziny z dziećmi, co skłania do refleksji nad zapewnieniem infrastruktury dla przyjęcia takiej grupy gości.
- **53 % badanych odpowiedziało, iż przyjechało tutaj na teren powiatu na kilka godzin (jeden dzień bez noclegu).** Osób, które zadeklarowały dłuższy pobyt było 47% z czego najwięcej zostało na dwa dni/weekend (20%). Dodatkowo osoby te, najczęściej zatrzymywały się w hotelu (35%)
- Osoby, które deklarowały jednodniowy pobyt w powiecie, najczęściej wskazywały, **że powodem dla którego miały by tu zostać najdłużej są dodatkowe atrakcje oraz lepsza i tańsza baza noclegowa.**
- **Jako źródła, z których czerpali informacje na temat miejsca zamieszkania na czas pobytu, turyści najczęściej deklarowali, iż polecili im to miejsce znajomi/rodzina (28%),** następnie z Internetu (22%) a także fakt, iż byli już kiedyś w tym miejscu (19%). Można zatem

stwierdzić, iż ważnym źródłem informacji o ofercie noclegowej, poza znajomymi/rodziną jest też Internet, który w obecnych czasach jest najczęściej wykorzystywaną bazą poszukiwanych informacji

- **Najwięcej osób (42%) wskazało, że zdecydowanie poleciło by przyjazd na teren powiatu (odpowiedź 10 na skali).** Zaledwie 1% badanych turystów wskazało, iż zdecydowanie nie poleciłoby tutaj przyjechać (odpowiedź 1 na skali).
- Największą średnią oceny z pytania odnośnie polecenia znajomym przyjazdu na teren powiatu **wskazywały osoby z przedziału wiekowego 56-65 lat (8,23).**
- **Na pytanie: Czy planuje Pan(i) przyjechać tu jeszcze raz? nieco ponad ¾ badanych turystów odpowiedziało, że tak (76%).** Osoby te za powód tej decyzji wskazywali, że powiat to urocze miejsce z miłą atmosferą i ciekawymi zabytkami oraz, że pragną jeszcze raz poznać.
- **Z kolei osoby, które wyraziły przeciwne zdanie, za powód tego wskazywały najczęściej, że wolą zwiedzać inne miejsca oraz po prostu nie podobało im się.**
- **Najbardziej interesującymi miejscami dla turystów są Rezerwat Niebieskie Źródła (51%),** następnie zabytkowy skansen (37%) oraz groty Nagórzyckie (31%). Najmniej atrakcyjne dla turystów okazały się park linowy (3%), szaniec Hubala (2%) oraz synagoga żydowska w Tomaszowie Mazowieckim (1%).
- **Najwięcej badanych wskazało, iż czerpało informację na temat atrakcji powiatu z Internetu (43%)** oraz od znajomych i rodziny (30%). 17% badanych zadeklarowało, iż nie poszukiwało tego typu informacji.
- **Najwyższe oceny oferty turystycznej powiatu stawiały osoby z kategorii wiekowej 65 i więcej.** Generalnie, najlepsze oceny w każdej z kategorii wiekowych otrzymywał aspekt oferty turystycznej związany z walorami przyrodniczymi (średnia ocen 4,8). Zdaniem badanych turystów to właśnie walory przyrodnicze znajdujące się w powiecie tomaszowskim zasługują na najwyższą ocenę pod kątem oferty turystycznej
- Zaraz po nich stosunkowo **wysokie oceny otrzymywał aspekt związany a atmosferą regionu, życzliwością i gościnnością mieszkańców (średnia ocen 4,66).**
- **Stosunkowo najniższą średnią oceną z pośród wszystkich analizowanych obszarów oferty charakteryzuje się baza noclegowa a zaraz po niej baza gastronomiczna (średnie ocen kolejno 3,83 i 3,86).** Co potwierdzają wyniki badania fokusowego.
- Osoby które najniżej oceniły bazę noclegową i gastronomiczną oferty turystycznej powiatu (wskazały odpowiedź 1- bardzo słaba jakość i 2- słaba jakość to osoby, które odnośnie ich sytuacji materialnej deklarują, że starcza im na wszystkie wydatki (kolejno 74% i 56%).
- **Do najczęściej wskazywanych słabych stron oferty turystycznej należą: słaba reklama obiektów, brak informacji o atrakcjach oraz słabe oznakowania(36%).** Badani wskazywali również na słabość komunikacji, dojazdu do obiektów, ścieżek rowerowych (11%) oraz na dużo niezagospodarowanego terenu (8%). Co potwierdzają wyniki badania jakościowego.
- Typowy turysta odwiedzający powiat tomaszowski charakteryzują następujące cechy: **jest to aktywny zawodowo o dobrej sytuacji materialnej mieszkaniec województwa łódzkiego, który na teren powiatu przyjechał samochodem wraz z rodziną, którego jest to pierwsza wizyta w powiecie, informacje na temat oferty turystycznej powiatu czerpał z Internet, z największą atrakcją uważa Skansen Rzeki Pilicy, średnio powyżej 4**

oceniający poszczególne aspekty oferty turystycznej, który za jej najsłabsze strony uważa słabą reklamę, brak informacji o atrakcjach i słabe oznakowania oraz który planuje ponownie odwiedzić ziemię tomaszowską.

- Biorąc pod uwagę dla poszczególnych gmin wchodzących w skład Partnerstwa to nie odbiegają znacząco od wyników dla całego powiatu. Mieszkańcy tych gmin podobnie akcentują fakt, iż do słabych elementów oferty turystycznej należą baza gastronomiczno-noclegowa oraz słaba reklama, brak informacji o atrakcjach, a także niski stopień oznakowania obiektów turystycznych. Potwierdza to wyżej pokazane wyniki, które mówią o poprawie tych elementów w celu rozwoju jakości oferty turystycznej powiatu.

Proponowane rekomendacje z wynikające badania to :

1. Mając na uwadze charakter oferty turystycznej regionu a także najczęstsze cele pobytu turystów warto skupić się na wyeksponowaniu ściśle jednej formy turystyki jaką jest turystyka wypoczynkowa, której celem jest w głównej mierze relaks i rekreacja. Należy podjąć działania zwiększające identyfikowalność powiatu jako miejsca atrakcyjnego pod kątem wypoczynku, miejsca do rekreacji. Oferta turystyczna regionu powinna zatem eksponować walory przyrodnicze powiatu, które są jego największym atutem jak wynika z badań.
2. Warto również skupić się na aspekcie aktywnego spędzania wolnego czasu czyli na przygotowaniu oferty turystycznej pod kątem osób czynnie wypoczywających, a mianowicie przygotowanie tras rowerowych oraz spływu kajakowego, którym dysponuje powiat. W związku z tym opracowanie strategii kampanii promocyjnej w której obok kluczowego aspektu jakim jest rekreacja i wypoczynek, również nacisk kładłoby się na czynny wypoczynek i aktywne formy spędzania wolnego czasu.
3. Kolejnym elementem wartym uwagi jest rewizja dotychczasowych działań promujących powiat tomaszowski. Należy zwiększyć działania promująco-informacyjne powiat oraz jego ofertę turystyczną ze szczególnym uwzględnieniem oferty zamieszczanej w Internecie, jako, że jest to główne źródłem czerpania informacji przez turystów.
4. Ważnym krokiem jest także rozbudowa systemu informacji turystycznej, rewizja dotychczasowego systemu oznakowań o obiektach. Pomocne może okazać się opracowanie mapy interaktywnej atrakcji zlokalizowanych na terenie powiatu z propozycją szlaku zwiedzania poszczególnych obiektów.
5. Należy także podjąć działania skutkujące rozwojem bazy noclegowej i gastronomicznej oraz rozwój oferty instytucji zajmujących się bazą noclegową i gastronomiczną. W związku z tym, że jest to najbardziej problemowa kwestia, a mianowicie jak zatrzymać turystę na dłużej. Potwierdzają to również wypowiedzi osób, dla których wizyta w powiecie to jednodniowy pobyt-zostali by na dłużej, gdyby powiat dysponował lepszą

i tańszą bazą noclegową. Opracowanie oferty turystycznej które obejmowała by różne długości pobytu zwiedzających, która dawała by im możliwość i dłuższego pobytu.

6. Kolejny element oferty turystycznej regionu na którym należało by się skupić, związany jest z tym, iż turyści to głównie mieszkańcy woj. łódzkiego. Trzeba zatem im zapewnić odpowiedni dojazd na teren powiatu, zadbać o infrastrukturę transportową, ułatwić oznakowania, zadbać o ścieżki rowerowe itp. (przykładowym rozwiązaniem mogłoby być wprowadzenie specjalny autobusu kursującego na trasie głównych zabytków).

6. Aneks

6.1. Kwestionariusz ankiety PAPI

ANKIETA Z TURYSTAMI ODWIEDZAJĄCYMI POWIAT TOMASZOWSKI

Data:	Lokalizacja (gmina):	Ankieter:
-----------------------	--------------------------------------	---------------------------

Dzień dobry,

Nazywam się [...] i reprezentuję Centrum Doradztwa Strategicznego, które na zlecenie Miasta Tomaszów Mazowiecki, Powiatu Tomaszowskiego, Gminy Tomaszów Mazowiecki, Gminy Inowłódz, Gminy Rzeszyca i Stowarzyszenia Dolina Pilicy, przeprowadza badanie mające rozpoznać potrzeby i opinie turystów odwiedzających te rejony, tak aby w przyszłości móc poprawić jakość oferty turystycznej..

Rozmowa ze mną zajmie Panu(i) 10 minut.

Będę teraz zadawał(a) pytania i możliwe odpowiedzi. W razie potrzeby, powtórzę pytanie i kafeterię odpowiedzi. Bardzo proszę, aby przy każdym pytaniu zastanowić się nad odpowiedzią, która najbardziej dla Pana(i) odpowiada. Nie ma ani złych, ani dobrych odpowiedzi. Dlatego proszę na każde pytanie odpowiadać spontanicznie i zgodnie z własnym przekonaniem.

PYTANIE FILTRUJĄCE:

Czy mieszka Pan/i na terenie Gminy Tomaszów (miejska, wiejska), Gminy Inowłódz, Gminy Rzeszyca?

- ☐ Tak -> ZAKOŃCZ ANKIETĘ
☐ Nie -> KONTYNUUJ

1. Jaki jest cel Pana/i wizyty?

proszę zaznaczyć wszystkie odpowiedzi wskazane przez respondenta

- ☐ Zwiedzanie atrakcji/zabytków – jakich?.....
- ☐ Odwiedziny u znajomych/rodziny
- ☐ Wyjazd służbowy/szkolenie/konferencja
- ☐ Aktywny wypoczynek – w jakiej formie?
.....
- ☐ Urlop
- ☐ Udział w wydarzeniu kulturalnym/sportowym/religijnym – jakim?
.....
- ☐ Zakupy
- ☐ Inne jakie?.....

2. Która to Pana/i wizyta w tym miejscu?

- ☐ 1 ☐ 2 ☐ 3 ☐ 4 ☐ 5 ☐ 6 ☐ Inna liczba – wpisz: ☐ nie pamiętam (nie czytać)

3. W jaki sposób tu Pan/i dotarł/a?

Proszę zaznaczyć jedną odpowiedź respondenta

- ☐ Pieszo
☐ Rowerem
☐ Samochodem
☐ Busem/autobusem
☐ Autokarem
☐ Pociągiem
☐ Inne – jakie?

4. Z kim Pan/i tutaj przyjechał/a?

Proszę zaznaczyć wszystkie odpowiedzi respondenta. Respondent może wybrać więcej niż jedną odpowiedź.

- ☐ Sam/a
☐ Z grupą zorganizowaną (wycieczka/obóz/kolonia)
☐ Z rodziną
 - ilu członków rodziny oprócz Pana/i tu przyjechało?
 - Ile z tych osób to dzieci (do 18 r.ż.)?☐ Ze znajomymi/przyjaciółmi – ile osób jest z Panem/Panią?
☐ Ze współpracownikami – ile osób jest z Panem/Panią?

5. Na jak długo Pan/Pani tutaj przyjechał/a?

- a. Kilka godzin (1 dzień bez noclegu) → co musiałoby się stać/zmienić by został Pan/i tutaj na dłużej?

- b. Dwa dni (weekend)
 c. Trzy dni – do tygodnia
 d. Powyżej tygodnia

6. Gdzie Pan/i mieszka podczas pobytu tutaj? (zadać tylko w przypadku pozytywnej odpowiedzi na 5b, 5c, 5d)

Proszę zaznaczyć jedną odpowiedź respondenta.

- ☐ Pensjonat
☐ Hotel
☐ Motel
☐ Kemping/pole biwakowe/ domki letniskowe
☐ Dom wycieczkowy
☐ Własny dom letniskowy/działka
☐ Kwatery prywatne/agroturystyka
☐ U rodziny/znajomych
☐ Inne – jakie?

7. Skąd dowiedział/a się Pan/i o tym miejscu (miejsce pobytu/zamieszkania na czas pobytu)?

Proszę zaznaczyć wszystkie odpowiedzi respondenta.

- ☐ Byłem/am już kiedyś w tym miejscu
☐ To miejsce polecili mi znajomi/rodzina
☐ Z Internetu – z jakich stron?

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

- ☐ Z przewodników/broszur/folderów
- ☐ To miejsce zostało wybrane przez inne osoby, z którymi tu jestem
- ☐ To miejsce zostało mi narzucone przez organizatora wycieczki/obozu itp.
- ☐ Inne – jakie?

8. Czy Poleciliby/aby Pan/i przyjazd tutaj swojemu najlepszemu przyjacielowi/przyjaciółce?

Proszę zaznaczyć jedną z cyfr na skali 1-10, gdzie 1 oznacza zdecydowanie nie, a 10 zdecydowanie tak.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Zdecydowanie nie									Zdecydowanie tak

9. Czy planuje Pan/i przyjechać tu raz jeszcze?

- ☐ Tak -> Dlaczego?

.....

.....

.....

.....

- ☐ Nie-> Dlaczego?

.....

.....

.....

.....

10. Proszę wymienić 3 największe/najbardziej interesujące Pana/i zdaniem atrakcje na terenie powiatu tomaszowskiego.

Proszę zapisać spontaniczne odpowiedzi respondenta (ale maksymalnie 3 najważniejsze).

1.
2.
3.

11. Skąd czerpał/ała Pan/i informacje o ofercie turystycznej powiatu tomaszowskiego?

Proszę zaznaczyć wszystkie odpowiedzi respondenta.

- ☐ Od znajomych/rodziny
- ☐ Z przewodników/folderów/broszur
- ☐ Z Internetu -> jakich stron?
- ☐ Z miejscowych punktów informacji turystycznej
- ☐ Inne – jakie?.....
- ☐ Nie poszukiwałem tego typu informacji

12. Proszę ocenić na skali 5 stopniowej jakość poszczególnych aspektów oferty turystycznej w powiecie tomaszowskim, gdzie:

- 1 – bardzo słaba jakość
- 2 – słaba jakość
- 3 – średnia jakość
- 4 – dobra jakość
- 5 – bardzo dobra jakość

	1	2	3	4	5	Nie wiem/nie dotyczy
--	---	---	---	---	---	----------------------------

Opracowanie:

Centrum Doradztwa Strategicznego, 30 – 103 Kraków ul. Włóczków 22/3,
Tel. (12) 623 77 40, Fax (12) 623 77 85, www.cds.krakow.pl e-mail: cds@cds.krakow.pl

DIAGNOZA POTENCJAŁU I ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBSZARU FUNKcjONALNEGO DOLINA RZeki PILICY

							NIE CZYTAĆ
Atrakcje turystyczne							
Baza noclegowa							
Baza gastronomiczna							
Informacja turystyczna							
Atmosfera/życzliwość/gościnność							
Możliwości dojazdu do atrakcji turystycznych							
Walory przyrodnicze							
Ocena odwiedzanej atrakcji (pytać wg miejsca badania)							

13. Jakie dostrzegają Państwo jakieś słabe strony oferty turystycznej powiatu tomaszowskiego?

Zapisać spontaniczną odpowiedź respondenta.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

METRYCZKA
Płeć:

☐ Kobieta ☐ Mężczyzna

Rok urodzenia:

Skąd Pan/i przyjechała?

☐ Miejsowość na terenie powiatu tomaszowskiego - Jaka?

.....

☐ Inny powiat województwa łódzkiego – Jaki?

.....

☐ Inne województwo – Jakie?

.....

☐ Inny kraj – Jaki?

.....

.....

Wykształcenie

☐ Wyższe

☐ Średnie

☐ Zawodowe

☐ Gimnazjalne

☐ Podstawowe

Status zawodowy

☐ Uczeń/student

☐ Aktywny zawodowo

☐ Bezrobotny

☐ Emeryt

☐ Inny – jaki?

Ile osób liczy gospodarstwo domowe?

Opracowanie:

Centrum Doradztwa Strategicznego, 30 – 103 Kraków ul. Włóczków 22/3,
Tel. (12) 623 77 40, Fax (12) 623 77 85, www.cds.krakow.pl e-mail: cds@cds.krakow.pl

..... osób

Jak Pan/Pani ocenia swoją sytuację materialną i swojego gospodarstwa domowego

- ☐ nie starcza nawet na najpilniejsze potrzeby
- ☐ trzeba odmawiać sobie wielu rzeczy, aby starczyło na życie
- ☐ na co dzień starcza, ale nie starcza na niektóre wydatki
- ☐ starcza na wszystkie wydatki
- ☐ jestem/jesteśmy zamożni
- ☐ 99 – trudno powiedzieć (nie czytać)
- ☐ [o brak odpowiedzi]

Dziękujemy za wypełnienie ankiety!

Centrum Doradztwa Strategicznego

